Research Journal of Samskritam and Sanskriti

Volume 7 | November 2022 ISSN: 2348-1102

Veda Vijnana Shodha Samsthanam
Centre for Śāstra and Contemporary Studies

Veda Vijnana Gurukulam

ŚRUTIŚŌBHĀ

वेदविज्ञानगुरुकुलस्य अर्धमण्डलोत्सव-विशेषाङ्कः

॥ गुरुकुलशिक्षा विश्वसुदीक्षा ॥

राष्ट्रियगुरुकुलसङ्गोष्ठी २०२२ RASHTRIYA GURUKULA SANGOSHTHI 2022

गुरुकुलशिक्षा विश्वसुदीक्षा

VEDA VIJNANA SHODHA SAMSTHANAM ®
(RECOGNIZED BY KARNATAKA SANSKRIT UNIVERSITY)
JANASEAVA PREMISES, CHANNENAHALLI, MAGADI ROAD, BENGALURU - 562130

CC-0. Nepal Sanskrit Academy, Kathmandu Collection

Volume 7, November, 2022 ISSN: 2348-1102

Research Journal of

Samskritam and Samskriti

ŚRUTIŚŌBHĀ

Veda Vijnana
Shodha Samsthanam
Centre for Śāstra and Contemporary Studies

धियो विश्वा विराजति।

Veda Vijnana Shodha Samsthanam (R)
Recognized by Karnataka Samskrit University)
Janaseva Trust, Channenahalli, Magadi Road, Bengaluru - 562130

CC-0. Nepal Sanskrit Academy, Kathmandu Collection

Editor in Chief / प्रधानसम्पादकः
Prof. Ramachandra G Bhat / प्रो. रामचन्द्र जि भट्टः

Editor / सम्पादकः
Dr. Mahabaleshvar S Bhat / डा. महाबलेश्वरभट्टः एम्

Executive Editor / कार्यनिर्वाहकसम्पादकः
Atmaram Bhat / आत्मारामभट्टः

Advisors / मार्गदर्शकाः
Prof. T N Prabhakar / प्रो. टि एन् प्रभाकरः
Dr. M Jayaraman/ डा एम् जयरामः
Dr. Natesh L / डा. नटेशः एल्

Cover Design / मुखपुटविन्यासः
Bhojaraja T / भोजराजः टि

प्रकाशकः
वेदविज्ञानशोधसंस्थानम् (रि)
जनसेवापरिसरः, चन्नेनहल्लिग्रामः, मागडिमार्गः, बेङ्गलूरुनगरम् – ५३२६३०

Published by:
Veda Vijnana Shodha Samsthanam ®
Janaseva Trust, Channenahalli
Magadi Road, Bengaluru - 562130

केन्द्रीयसंस्कृतविश्वविद्यालयः, नवदेहली
एतेषाम् अनुदानेन प्रकाशिता

© All Reserved

Pages: X+162
Annual Subscription: 150/-

Printed at: Gayathri Prints
232/4, 4th Main, Srinivasanagar
Banashankari 1st Stage, Bengaluru - 560 050.
Phone : 94490 57714, 99001 57714

CC-0. Nepal Sanskrit Academy, Kathmandu Collection

विषयानुक्रमणिका

1. गुरुकुलशिक्षा विश्वसुदीक्षा 1
2. गुरुकुल शिक्षा का वैश्विक शङ्खनाद 6
3. Ashtadasha Vidyasthana 11
4. Gurukula Education in Ramayanam 23
5. ब्रह्मवादिनी परम्परा का मूर्तस्वरूप – मैत्रेयी गुरुकुलम् 30
6. रामचरितमानस मे गुरुकुलशिक्षा के तत्व 33
7. ಗುರು–ಶಿಷ್ಯ ಪರಂಪರೆ 37
8. ಭಾರತೀಯ ಶಿಕ್ಷಣ – ಒಂದು ಚಿಂತನೆ 43
9. अन्तःशास्त्रीयशोधः – गुरुकुलेभ्यः अपेक्षा 48
10. ಗುರುಕುಲ ಶಿಕ್ಷಣ ಪದ್ಧತಿ 54
11. स्वस्थसमाजनिर्माणे औपनिषदः पन्थाः 61
12. सुसमाजसन्दर्शनम् 66
13. ಭಾರತೀಯ ಸಾಂಸ್ಕೃತಿಕ ಲೋಕ ಮತ್ತು ಪಾರಂಪರಿಕ ವಿದ್ಯೆ 72
14. औपनिषदं शिक्षणचिन्तनम् 79
15. ಶಿಕ್ಷಣದಲ್ಲಿ ನಾರೀ ಪರಂಪರೆ 84
16. ಇಂದಿನ ಶಿಕ್ಷಣಕ್ಕೆ ಕಾಯಕಲ್ಪ : ಏಕೆ? ಮತ್ತು ಹೇಗೆ? 93
17. प्राचीनाधिगमपद्धतिः 114
18. प्राचीन-आधुनिकपद्धत्योः गुणदोषविवेचनम् 119
19. Organization of the State and distribution of power in anciant india 125
20. ಬೌದ್ಧ, ಜೈನ ಮತ್ತು ಸಿಖ್ ಶಿಕ್ಷಣ ದರ್ಶನ 148
21. The underpinning of the education system today and yesterday 154

CC-0. Nepal Sanskrit Academy, Kathmandu Collection

सम्पादकीयम्

चतुर्वेदाः पुराणानि सर्वोपनिषदस्तथा । रामायणं भारतं च गीता सद्दर्शनानि च ॥
जैनागमास्त्रिपिटका गुरुग्रन्थः सतां गिरः । एष ज्ञाननिधिः श्रेष्ठः श्रद्धेयो हृदि सर्वदा ॥

वयं तावत् राष्ट्रियसङ्गोष्ठीकाले गुरुकुलीयपरम्परायाः परिचायनप्रक्रियाङ्गतया श्रुतिशोभानाम्नीं बोधशोध-उभयात्मकविषयक्षेत्रव्यापिनीमिमां पत्रिकां लोकस्य पुरस्तात् प्रस्तुमः। अस्य अन्तः अनेके विद्वांसः अस्माभिः अभ्यर्थिताः बोधशोध-उभयात्मकक्षेत्रस्य संवर्धनाय विविधौषधसस्यसंवर्धनाय जलसेचनं, ततोऽपि पूर्वं बीजवपनं, ततोऽपि पूर्वं कर्षणं, ततोऽपि पूर्वं मृच्छक्तेः परीक्षणं सर्वमिदं कर्तुं सहायकाः बभूवुः । ते लेखकाः प्रथमम् अभिनन्द्यन्ते ।

पत्रिकायामस्यां ज्ञाननिधिः एव मुख्यः प्रतिपाद्यः विषयः । यथाऽस्मिन् श्लोके निर्दिष्टं तथा **'वेदचतुष्टयतः आरभ्य गुरुग्रन्थः सतां गिरः'** इत्येतावदन्तं भारतीयज्ञानविस्तारस्य राष्ट्रीयमार्गः परिचायितः । ज्ञानस्य निधिः कः ? ज्ञानं किम् ? ज्ञेयं किम् ? ज्ञानसाधनं किम् ? इत्यादि प्रश्नाः ज्ञानक्षेत्रे तदा तदा विमृश्यन्ते, उत्तरं प्रदातुं विद्वद्भिः प्रयत्नोऽपि क्रियते । अधुनिकयुगेऽपि Cognitive Science इत्येकं विज्ञानमेव भौतविज्ञानान्तर्गततया सद्य एव प्रादुर्भावं प्रतिपेदे । भारतीयज्ञानपरम्परा इत्युक्तौ अनितरसाधारणोऽयं प्रवाहः । यतो हि अत्र आदिमानवाः एव ऋषयः **"महर्षयः सप्तपूर्वे चत्वारो मनवस्तथा । मद्भावा मानसा जाता येषां लोका इमाः प्रजाः"** इति भगवान् गीताचार्यः प्राह । अतः ज्ञानस्य पराकाष्ठा सृष्टेः आरम्भदशायामेव ज्ञायते । आरम्भदशायामेव उपलभ्यते । अतः चतुर्वेदतः एव वयमारम्भं कुर्मः । अतः सृष्ट्यादौ प्रकृतिसामरस्येण जीवनयात्रां विदधन् श्रेष्ठः ऋषिवर्यः ध्यानयोगानुगतः यच्चिन्तयति तत्परिणामरूपतः स्फुरति ऋक्, स्फुरति यजुः, स्फुरति साम, स्फुरन्ति आथर्वणिकाः मन्त्राः। किन्तु वैदिकभाषा ज्ञानसाधनीभूता सा बहुविशिष्टा । कम्प्यूटर् सामर्थ्ययुक्तं मस्तकं केवलं तत्र प्रसरति । एकैकं पदम्, एकैकम् अक्षरम्, एकैकः वर्णः, स्वरः, मात्रा, बलं, साम तथा सन्तानः सर्वे विशिष्टा एव। सन्तानो नाम व्यञ्जनाक्षराणां समष्टिरूपेण उच्चारणम् । एतादृशी भाषा सम्पन्ना अत्यन्तनिष्कृष्टा भाषा अन्यूनानतिरिक्ता भाषा वैदिकी भाषा । कथमस्ति सा भाषा इत्युक्तौ घण्टाध्वनिवदिति चिन्तकाः वदन्ति । यतः घण्टानादः क्रियते चेत् यदि सा घण्टा उत्कृष्टगुणान्विता तर्हि ओङ्कारध्वनिः अनेकनिमेषपर्यन्तमपि प्रसरति, ध्वनयति । अतः संस्कृतस्य परमार्थसंस्कृतं यथार्थसंस्कृतम् इति यत् वेदात्मकम् अत्यन्तं

CC-0. Nepal Sanskrit Academy, Kathmandu Collection

ध्वन्यात्मकम्, अर्थरहस्ययुक्तं च । अतः तत्र ज्ञानसाधनम् इति वयं यदि वदामः भाषारूपेण यदि वयं व्याख्यानं कुर्मः तर्हि अत्युत्कृष्टता, अति निष्कृष्टता, अति प्रकृष्टता भाषायाः दृश्यते अनुभूयते च ऋग्यजुस्सामाथर्वात्मकवेदेषु । अतः अनादिकालतः ज्ञानधारा प्रवहन्ती वर्तते । तत्र काठिण्यनिवारणार्थं सरसतः बोधार्थं निरन्तरं शोधः विधेयः । De-coding कर्तुमेव अयं शोधः । एतादृशमन्त्रसमुच्चयस्य सहस्राधिकशाखायुक्तस्य ज्ञानराशेः De-coding करणार्थमेव अग्रे ऋषिभिः एव सूत्राणि प्रणीतानि, भाष्यं प्रणीतम्, वार्तिकं प्रणीतं, कारिकाः प्रणीताः, ततोऽपि ऊर्ध्वं वृत्तिः, टीका, व्याख्यानमित्यादि क्रमेणापि वाङ्मयस्य विकासः बभूव । मुख्यन्तु De-coding | De-coding इत्युक्ते शाब्दिकनिगूढतायाः परिहारार्थं स्वीकृतः वाङ्मयरूपः उपायः । सः उपायः विश्वरूपं प्रतिपेदे काले गच्छति सति । संस्कृतभाषायां केवलं कारिकाः पश्यन्ति चेत् समुद्रसदृशमिदम् । इत्थं सूत्राणि, भाष्यं, कारिकाः, वृत्तयः टीकाः इति क्रमेण विस्तारदशायां महासागराः एव निर्मिताः संस्कृतमाध्यमेन । तत्र भाषाः अपि भिन्नाः एव । ऋचः भाषा भिन्ना । यजुषां भाषा भिन्ना । साम्नां भिन्ना । आथर्वणिकानां भिन्ना । सूत्रभाषा भिन्ना । भाष्यभाषा भिन्ना । अतः संस्कृत भाषा इति ये वदन्ति ते अनन्तरूपं भाषायाः जानीयुः । अतः जगति विद्यमानभाषासमूहात् कथं संस्कृतं भिन्नम् इति स्पष्टं ते ज्ञातुं शक्नुवन्ति ।

अतः बोधशोधात्मक-उभयवाङ्मयतपसः लोके ज्ञानमेव प्रधानतया स्वीकृत्य ज्ञाननिधिः कः ? ज्ञानसाधनं किम् ? ज्ञेयं किम् ? इत्येव विचारः कर्तव्यः प्रकृते । किं तत् ज्ञानमित्याकाङ्क्षायां स्वयं भगवान् श्रीमद्भगवद्गीतायामाह -

"अमानित्वमदम्भित्वम् अहिंसा क्षान्तिरार्जवम् ।
आचार्योपासनं शौचं मौनमात्मविनिग्रहः ॥०७.१३॥
इन्द्रियार्थेषु वैराग्यमनहङ्कार एव च ।
जन्ममृत्युजराव्याधिदुःखदोषानुदर्शनम् ॥०८.१३॥
असक्तिरनभिष्वङ्गः पुत्रदारागृहादिषु ।
नित्यं च समचित्तत्वं नित्यानित्योपपत्तिषु ॥०९.१३॥
मयि चानन्ययोगेन भक्तिरव्यभिचारिणी ।
विविक्तदेशसेवित्वम् अरतिर्जनसंसदि ॥१०.१३॥
अध्यात्मज्ञाननित्यत्वं तत्त्वज्ञानार्थदर्शनम् ।
एतज्ज्ञानमिति प्रोक्तम् अज्ञानं यदतोऽन्यथा ॥११.१३॥"

इति ज्ञानस्य साधनानि ज्ञानमित्येव भगवानुवाच । अर्थात् अत्र साध्यसाधनयोः

CC-0. Nepal Sanskrit Academy, Kathmandu Collection

एकात्मता दृश्यते । अमानित्वमित्येव आरम्भः । ज्ञानसाधनानां प्रथमं मानित्वम् अर्थात् अहमस्मि, अहं जानामि इत्यहङ्कार एव प्रतिबन्धकः । अतः मानित्वं न स्यात् । अमानित्वमपेक्षितमित्येव आरम्भः । विविक्तदेशसेवित्वम् – एकान्तदेशे उपविश्य ज्ञानसाधनं कुर्यात्, गुरुणां निकटे भूत्वा ज्ञानसाधनं कुर्यात् । नैकट्ये सति प्राकट्यं सम्भवति । दूरतः इदानीं यत् Online शिक्षणं ODL शिक्षणम् इति इदानीन्तनं यत् आधुनिककाले प्रसिद्धं ततः ज्ञानस्य आविष्कारः, पुरस्कारः, संस्कारः, परिष्कारः अन्ते च साक्षात्कारः कथं सम्भवेत् ? अतः अत्र पट्टिकायां ये अंशाः उक्ताः ते ज्ञानसाधनभूताः। अतः ज्ञानं ज्ञानसाधनमिति उभयमेकमेव । यदा साधनं तीव्रं भवति तादानीं तज्ज्ञानामेव भवति । यथा पुष्टिदायकः आहारस्य स्वीकृतेः पश्चात् समस्तदेहस्य रक्तमेव तद्भवति, तद्वत् ज्ञानसाधनमिति यानि तानि ज्ञानमित्येव भगवता उक्तम् । भाष्यकारैः "ज्ञानसाधनत्वात् ज्ञानमिति" व्याख्यातम् । अतः साध्यसाधनयोः एकात्मता अत्र । सत्यमेव जनसंसदि यः भवति तत्र ज्ञानसाधनम् उपकरणमेव । कश्चन एकान्ते, गुहायां वा नद्याः तीरे वा उपविश्य ज्ञानसाधनं करोति सः ज्ञानमेव भवति । ज्ञानस्य राशिरेव भवति । तद्वत् साध्यसाधनयोः एकात्मता अत्र । इत्थम् एकात्मताम् अनुष्ठीय अध्यात्मज्ञाननिष्ठः भवेत् इत्यत्र तात्पर्यम् । आध्यात्मज्ञाननित्यत्वमित्यस्य नित्यं निरन्तरं ज्ञानसाधनं करणीयमित्येव भगवतः आशयः । तत्त्वज्ञानार्थदर्शनम् इति पदं अग्रिमम् – एतज्ज्ञानमिति उपसंहृतवान् भगवान् । अतः भारतीयज्ञानपरम्परा इति वयं यदा सप्रमाणं प्रतिपादयामः तदा एवं विभज्य तत् जानीमः । ज्ञानसाधनं, ज्ञानं, ज्ञाननिधिः, ज्ञानप्रक्रिया, ज्ञानस्य आकरः, ज्ञानिनः अन्ते यज्ज्ञेयम् इत्यादि विभागपुरःसरं वयम् अध्ययनं कुर्मः । तदानीं भारतीयज्ञानपरम्परायां बोधस्वरूपं किम् ? शोधस्वरूपं किमिति स्पष्टं विज्ञायते । अग्रेऽपि भगवद्गीतायां **"ज्ञेयं यत्तत्प्रवक्ष्यामि"** इति पुनः स्पष्टं समस्तज्ञानक्षेत्रस्य विस्तारं प्रस्तौति । तदुक्त्वा पश्चात् **"यज्ज्ञात्वा अमृतमश्नुते"** इति अमृतार्थं यत् साधनं तदेव ज्ञानम् । अतः इदानीं अस्माभिः भारतस्य अमृतमहोत्सवससन्दर्भे **'अमृतम्'** इत्युक्तौ किञ्चित् अन्तिमं रसात्मकं यत् तन्न, किन्तु ज्ञानस्य पराकाष्ठा अमृतम् इति ज्ञेयम् । अमृतं नाम कैवल्यं, निर्वाणः, अपवर्गः, मोक्षः अतः वेदान्तज्ञानमेव ज्ञानम् । अतो भगवान् पुनः प्राह – **"अध्यात्मविद्या विद्यानाम्"** इत्युक्त्वा **"वादः प्रवदताम् अहम्"** इति वादाः प्रवादाः सर्वेऽपि ज्ञानसाधनत्वेन भवेयुः, किन्तु अन्ते फलितफलं मथनस्य प्रभावतः प्राप्यमानं घृतम् आहोस्वित् घृतस्य आधारेण प्राप्यमानं नवनीतं किं स्यात् ? इत्याकाङ्क्षायाम् अध्यात्मविद्या एव इत्युक्तवान् । इत्थं शास्त्रीयनिरूपणेन अस्माकं स्पष्टप्रतिपत्तिर्जायते ।

अस्यां जनसेवाभूमौ वयं शिशुभारतीतः शोधभारतीपर्यन्तमिति पदं प्रयुञ्ज्महे । अत्रत्यदिनचर्या अपि तद्वदेवास्ति । ब्राह्ममुहूर्ततः आरभ्य निरन्तरं विविधकार्यकलापाः ज्ञानप्रकाशस्य वर्धनार्थं सहायकाः सन्ति । ज्ञानविकासार्थं दिनचर्या प्राधान्यं भजते ।

CC-0. Nepal Sanskrit Academy, Kathmandu Collection

तादृश्याः दिनचर्यायाः पालनं गुरुकुले केवलं साध्यं न तु शालायाम् । अतः जनसेवा इत्यस्यां भूमौ आवासीयव्यवस्था एव आरम्भतः स्वीकृता । गुरुकुलस्य प्रधानं स्वरूपं तत् यत्र गुरवः अन्तेवासिनश्च तत्र भवन्ति । अतः भारतीयज्ञानसाधनायां प्रधानं साधनं नाम गुरुशिष्यपरम्परा । अर्थात् गुरुणां शिष्याणां च ऐकाधिकरण्यम् । एकत्र वासः। अतः स्वयं स्वामी विवेकानन्दः अपि **'गुरुकुलवासः'** इति पदम् आधुनिकविद्यायाः साधनत्वेन प्राह । श्रद्धा भवेत्, गुरुकुलवासः भवेत्, ब्रह्मचर्यं भवेत्, इत्यादि संस्कृतपदान्येव उपयुज्य शिक्षास्वरूपं प्रास्तौत् स्वामी विवेकानन्दः, महर्षि अरविन्दः, दयानन्दसरस्वती महाभागाः अन्ये च बहवः आधुनिकशिक्षकचिन्तकाश्च । अतः अत्र वेदविज्ञानगुरुकुले, वेदविज्ञानशोधसंस्थाने दक्षिणामूर्तेः पदतले ज्ञानसाधनं क्रियते अनेन विधानेन । दक्षिणा इत्युक्तौ शेमुषी, बुद्धिवैभवं, ज्ञानपारम्यम् इत्यर्थः । ज्ञानपारम्ये सति भगवता यदुक्तं तत्सर्वं सिद्धत्येव । अमानित्वादि सर्वेऽपि गुणाः अत्र वर्धन्ते । अतः इदं कुलम् । जनसेवानाम्ना भूषिते कुलेऽस्मिन् शिक्षाप्रणाली एवम् आविष्कृता, आदृता च । ज्ञानप्रणाली रक्षिता तन्मार्गे इतोप्यतिशयेन अग्रे गन्तुं सिद्धातां कुर्वन्तः बोध-शोधमार्गे छात्रान् प्रशिक्षयामः । एतत् राष्ट्रं परं वैभवं नेतुं तादृशं ज्ञानप्रामाण्यं प्रस्थापयामः । संस्थानस्य अस्य स्वर्णिमक्षणोऽयं गुरुकलस्य च अर्धमण्डलकालसमाप्तिसन्दर्भे मार्गस्यास्य पदचिह्नानि परीक्ष्य वयं भारतीयज्ञानपरम्परायाः मार्गे अमृतत्वस्य सिद्ध्यर्थं सर्वेमेतत् ज्ञात्वा, ज्ञानस्य विविधपक्षान् सम्यगवधार्य अग्रे गन्तुम् इच्छामः । गुरुकुलं नाम इदानीं समग्रस्य राष्ट्रस्य प्रकल्पः । सङ्घस्य प्रेरणया भारतीयशिक्षणमण्डलस्य राष्ट्रीयप्रकल्पान्तर्गतत्वेन गुरुकुलस्य अस्य संवर्धनं वयं कुर्वन्तः स्मः । गुरुकुलानि नानाप्रकाराणि, नानाविद्याः तत्र सन्ति, शस्त्र-शास्त्र-कलाविद्या इत्यादीनां संवर्धनम् अस्माकं लक्ष्यमस्ति । समाजे इदानीं गृहगुरुकुलं, कलागुरुकुलं, सांस्थिकगुरुकुलं, जैनबौद्धगुरुकुलानि अपि सांस्थिकानि प्रसिद्धानि । युगानुकूलं गुरुकुलं नाम सांस्थिकं तत् आरम्भणीयम् । आरब्धे च गुरुकुले गुणाधानं करणीयम् । काले गच्छति सति शोधकार्ये नूतनाविष्करणं करणीयं, उत्कृष्टप्रयोगः संस्थायाः कः इति परिक्ष्य ज्ञेयम् । एतत्सर्वं समीक्ष्य वयं अग्रे सरामः । दक्षिणामूर्तिः प्रसीदतु ।

- ओं स्वस्ति -

सम्पादकमण्डली

श्रुतिशोभा - २०२२

CC-0. Nepal Sanskrit Academy, Kathmandu Collection

शुभाशंसनानि

"श्लिष्टा क्रिया कस्यचित् आत्मसंस्था सङ्क्रान्तिरन्यस्य विशेषयुक्ता । यस्योभयं साधु स शिक्षकाणां धुरि प्रतिष्ठापयितव्यः एव" ॥

इति महाकवेः कालिदासस्य सूक्तिः । शिक्षकत्वं सर्वथा हि दुर्लभं भाग्यं भवति इत्यत्र कस्यापि विप्रतिपत्तिः नास्ति । भगवान् बहून् अवतारान् विधाय स्व-अवतारेषु चारितार्थ्यं मन्वानः सर्वान्ते कृष्णावतारे जगद्गुरुत्वं स्वीकृत्य आत्मनः महिमानं प्रदर्शयामास। तत एव हि जनानां निश्चयो बभूव यत्, अयम् अनितरसाधारण-प्रभावशेवधिः तत्वज्ञानैकगम्यः जगद्धिताय बहूनि जन्मानि प्राप्तवान् इति तादृशः युगान्तकालप्रतिसंहृतात्मनः जगन्ति यस्यां सविकासमासत इत्युक्तश्रैष्ठसंपन्नः भगवान् आचार्यस्य जिह्वाग्रे सिंहासनतां प्राप्य वरीवर्ति इति इदं निदर्शनम् आचार्यस्य सर्वोत्कृष्टत्वे इति वयं जनीमः। तादृक्क्षः आचार्यः **"स्वाध्यायप्रवचनाभ्यां न प्रमदितव्यम्, स्वाध्यायप्रवचने एवेति नाको मौद्गल्यः"** इति वैदिकविधानम् अनुसृत्य तपः चरन् लोकान् समीचीने मार्गे नयति इति अपि भवति आचार्यस्य महत्त्वम् । **"यद्यदाचरति श्रेष्ठः तत्तदेवेतरोजनः स यत् प्रमाणं कुरुते लोकस्तदनु वर्तते"** । **"न बुद्धिभेदं जनयेत् अज्ञानां कर्मसङ्गिणाम्। न मे पार्थास्ति कर्तव्यं त्रिषु लोकेषु किञ्चन । नानवाप्तमवाप्तव्यं वर्त एव च कर्मणि"** इत्यादिरीत्या भगवदुक्तव्यपदिश्यता विशिष्टो गुरुः अस्माकं सर्वथा पूज्यः । **"अचार्यात् एव विदिता विद्या साधिष्ठं प्रापत्" "आचार्यवान् पुरुषो वेद"** इति श्रुतिः नियमपूर्वकशास्त्राध्ययनेन एव अस्माकम् उद्देश्यसिद्धिः भवति इति सुस्पष्टं वदति। शास्त्रशब्देन भगवतः शासनरूपाः वेदाः उच्यन्ते । सर्वत्र लोकेषु शास्त्रशब्दः वेदपरः । एकः शब्दः सुष्ठु प्रयुक्तः सम्यक् ज्ञातः शास्त्रान्वितः इत्यत्र तु शास्त्रशब्दः व्याकरणपरः। **"तस्मात् शास्त्रं प्रमाणं ते कार्याकार्यव्यवस्थितौ"** इति अस्माकं मोहान्धकार-निवृत्तकं ज्ञानं शास्त्रेणैव भवतीति कृत्वा वेदाः नित्यम् अस्माभिः अध्येतव्याः तच्च अध्ययनं विधिवत् नियमयुक्तञ्च भवेत् इति । तदर्थं भारते सनातनधर्मस्य संवर्धकानि कोणे कोणे, ग्रामे ग्रामे, वीथ्यां वीथ्यां, गृहे गृहे च गुरुकुलानि दीपस्तम्भायमानानि व्यराजन्त ।

इदानीं किञ्चिदिव स्थिरा वर्तते जनसेवा ट्रस्ट् द्वारा वेदविज्ञान गुरुकुलम् तदनुबन्धितया शास्त्राणां संशोधनमन्दिरं निर्मिते इति महतः आश्वासस्य स्थानम् । पूज्याः स्वनाम धन्याः, न्याययोगवेदान्तादिशास्त्रेषु अभ्यासपर्यन्तं सततं कृतपरिश्रमाः, विद्वत्तल्लजाः, निस्स्वार्थसेवानिरताः आचार्याः व्यासविश्वविद्यालयस्य पूर्वकुलपतयः, रामचन्द्र जि भट्टाः

CC-0. Nepal Sanskrit Academy, Kathmandu Collection

कोटेमने उपाह्वाः येषां मार्गदर्शने भारतस्य अखण्डस्य अस्य गुरुकुलपद्धतिः सर्वकारपक्षतः अधुना प्रतायमाना वर्तते । ये च प्रातरारभ्य रात्रपर्यन्तं शास्त्राणां बोधनाय शास्त्रशिक्षणस्य अनिरीक्षणाय च बद्धकङ्कणाः सन्ति। तेषां सन्निधौ समस्तस्य शास्त्राध्यापकवर्गस्य पक्षतः अहं सप्रश्रयं प्रणामान् कृतज्ञताश्च निवेदयामि । वेदविज्ञानगुरुकुलस्य प्राचार्यः युवा अशिथिलशेमूशीसम्पन्नः डा. महाबलेश्वरभट्ट-महाभागः तमहम् अत्यन्तम् अभिनन्दामि । ईदृशस्य गुरुकुलस्य निर्वहणार्थं अहम् अस्यां पत्रिकायां ये विचक्षणाः विलक्षण-पाण्डितिमहिम्ना लेखान् निबबन्धुः तान् सर्वान् अपि अभिनन्दामि। प्रार्थये च भगवती श्रुतिः भारतस्य सर्वोत्कृष्टं स्थानं सर्वेषु अंशेषु दद्यात् इति वक्ता श्रोता वचनसमविशयः प्रीयतां वेङ्कटेशः ।

प्रो. के इ देवनाथन्
विश्रान्तकुलपतयः कर्नाटकसंस्कृतविश्वविद्यालयः, बेङ्गलूरु

I am indeed proud and glad to bring out my appreciation and insights in this foreword to research centers' magazine **"Shruti Shobha"** of Veda Vijnana Gurukulam, Bengaluru.

The Janaseva trust which is commemorating its 50th anniversary, known for its relentless service in the field of primary & high school levels has achieved another important milestone by formally establishing the Veda Vijnana Gurukulam. It was started with the aim of preserving the heritage of Indian knowledge system. It is a matter of great joy that this educational institution has completed 25 successful years.

I am very happy to know that on the occasion of 25th anniversary year of Veda Vijnana Gurukulam, Gurukulam is organizing Rashtriya Gurukula Sangoshthi on 4th 5th and 6Th of November 2022 participated by Gurukula representatives from all over India.

Swami Vivekananda said, "This life is short, the varieties of the world are transient, but they alone live for others, the are

CC-0. Nepal Sanskrit Academy, Kathmandu Collection

star more dead than alive" As adherence to this quotation, understanding by brevity of human life in this world. I believe the teachers of Gurukulam have clung to along lasting treasure called education and which they play a vital role in the character building and man making education of the students given to them.

I congratulate the editorial team of "Shruti Shobha" and wish the Gurukula to reach every nook and corner of the nation impart Vedic knowledge and hope the readers an enlightening experience which would earmark a journey towards Vedic wisdom.

Dr H R Nagendra
Chancellor , S-VYASA

❀ ❀ ❀

CC-0. Nepal Sanskrit Academy, Kathmandu Collection

गुरुकुलशिक्षा विश्वसुदीक्षा

|| धियो विश्वा विराजति || (ऋग्वेदः)

✍ **प्रो. रामचन्द्र जि भट्टः (कोटेमने)**
अध्यक्षः, वेदविज्ञान शोधसंस्थानम्।

"गुरुकुलशिक्षा विश्वसुदीक्षा" इति सङ्कल्पितविराट्-गुरुकुलसङ्गोष्ठ्याः, नवम्बर्-मासस्य चतुर्थे पञ्चमे षष्ठे अर्थात् दिनत्रये सम्पत्स्यमानस्य ज्ञानसत्रस्य पाथेयम् । अतः तदङ्गतया प्रकाश्यमानपत्रिकायाः नाम श्रुतिशोभा इति।

अतश्च सङ्कल्पितसत्रस्य दृष्टिः स्पष्टा भवति । किं तत् विश्वम्? तत्र का नाम गुरुकुलशिक्षा? कथं सा विश्वदीक्षा? इति तावत् चिन्तयामः

विश्वसुदीक्षा इत्यत्र का दृष्टिः अन्तर्निहिता ? तत्रैवं चिन्त्यम् अस्माकं दृष्टिपथे महान् वटवृक्षः तिष्ठति। सः विश्वस्य प्रतीकः। तस्य अधः गुरुः तथा केचन अन्तेवासिनः उपविष्टाः । तादृशं दृश्यं बहुभिः चित्रकलाविद्भिः निर्मितम् । उदाहरणार्थं व्यासः बादरायणः गुरुः, तस्य शिष्याः पैलः वैशम्पायनः जैमिनिः सुमन्तुः इत्यादयः गुरोः सम्मुखे उपविष्टाः इति भावयामः।

अथवा दक्षिणामूर्तिः ज्ञानदानार्थं वटवृक्षस्य निकटे, अथ च तत्रैव पार्श्वे उपविष्टाः सनकः सनन्दनः सनत्कुमारः सनत्सुजातः इति एते शिष्याः। दृश्यमिदं वयं मनसा धरामः। अस्मिन् परिवर्तनशीले भारतीयसमाजे विशेषेण स्वतन्त्रभारतस्य अमृतोत्सवसन्दर्भे यदा जनसेवायाः तत्परिसरे विद्यमानवेदविज्ञानगुरुकुलस्य, तथैव च गुरुजीभवनीय-विज्ञानाध्ययन-केन्द्रस्य, शिशुभारतीतः, शोधभारतीपर्यन्तं प्रवर्तमान बोधशोध- उभयात्मककार्यकलापानां दृश्यमत्र अस्माकं नयनपथे विराजते परिपूर्णमण्डलोत्सवसन्दर्भे। तर्हि अस्यां पृष्ठभूमौ विश्वसुदीक्षायाः किमौचित्यम् ?

यत्र विश्वं भवत्येकनीडम्

एकैकं पदमपि विशिष्टसन्दर्भे अर्थव्याप्तिं भजते इति भाषाविज्ञानिनः अभिप्रयन्ति। **"संयोगो विप्रयोगश्च साहचर्यं विरोधिता"** इत्यादि रूपेण कारिकाः शास्त्रेषु प्रसिद्धाः । तदनुसारेण साहचर्येण सन्दर्भवशात् प्रकरणवशात् वा वाक्यस्य अन्यस्य सन्निधिवशात् च मन्त्रान्तर्दृष्टिवशात् सूत्रान्तर्दृष्टिवशात् च नानाविधाः अर्थध्वनयः नानावृत्या शक्त्या, लक्षणया व्यञ्जनया वा गौण्या वा भासन्ते इति वयं संस्कृतभाषाविज्ञानिनः चिन्तयामः। अतः विश्वसुदीक्षा इति पदस्य का दृष्टिः इति स्पष्टं प्रस्तोतव्यम् ।

CC-0. Nepal Sanskrit Academy, Kathmandu Collection

चित्रमेकम् अत्र प्रस्तुतं यत् भारतीयानां विश्वं नाम एकनीडं यत्र विशालं विश्वं एकं कुटुम्बं भवति। अयं निजः परः इति लघुचेतसां गणना, ऋषीणां न । **"उदारचरितानां तु वसुधैव कुटुम्बकम्"** अतः जम्बूद्वीपस्य भरतखण्डस्य भारतवर्षस्य भौगोलिकस्थितिः कुत्र? कथं? कियत्पर्यन्तम्? इति **"प्रपञ्चहृदयम्"** इत्यस्मिन् ग्रन्थे महामहोपाध्याय गणपतिशास्त्रिवर्याणां दृष्टौ गवेषणसन्दर्भे स्फटिकपारदर्शितां भजते। ग्रन्थस्य नाम **"प्रपञ्चहृदयम्"** इति। सम्पादितं गणपतिशास्त्रिभिः तिर्वांकुरु संस्थानस्थैः तत्रत्यश्रेष्ठसंशोधकैः ।तदनुसारं **"सप्तद्विपा वसुमती"** ऋषीणां भूमिः । अतः रामस्य कथायाम् अपि **"इक्ष्वाकूणामियं भूमिः सशैलवनकानना"** इति उल्लेखेन इक्ष्वाकूणां भूमिः समुद्रपर्यन्ता इत्येव प्रतीयते। **"समुद्रपर्यन्ता एकराट्"** इति आथर्वणिको मन्त्रः। अतः **"स वेलावप्रवलयां परिखीकृतसागराम् । अनन्यशासनाम् उर्वीं शशास एकपुरीमिव"** ॥ (र १-३०) इति कालिदासीयश्लोकः विशालविश्वदृष्टिमुपोद्बलयति । अतः समस्तं विश्वं एकां पुरीमिव परिगणयति आर्षमार्गी । ऋषिविज्ञानलोके विद्यमानाः भौगोलिकसीमान्तर्गत भूखण्डमेव राष्ट्रमिति वयं न मन्यामहे । **"समुद्रपर्यन्ता एकराट्"** । अतः अनया दृष्ट्या प्रकृते भारतस्य शिक्षा समस्तविश्वस्य कृत्स्नमानवलोकस्य च दीक्षा इति वयं भारतीयशिक्षणमण्डलान्तर्गतगुरुकुलप्रकल्पीयाः गवेषणपक्षीयाश्च सप्रमाणं प्रस्तुमः।

परमार्थतः भारतदेशस्य इदानीन्तनमानचित्रम् (map) अपमानचित्रम् इत्येव परीक्षितः आशयः। भारतदेशस्य पश्चिमस्यां पूर्वस्यां च दिशि भूमिरेवासीत् । बहुप्राचीन-ऋषिकाले आर्यावर्तस्य उत्तरमेरुपर्यन्तमपि जलावृतभागः आसीत् । प्रकृतिवैपरीत्यवशात् भूकम्पवशात् च भूमेः भौगोलिकं रूपं सर्वात्मना व्यत्यस्तम्। तेन च वसुन्धरा सप्तद्वीपा जाता, कृतयुगे ऋषिसंस्कृतिः समस्तपृथिवीम् अभिव्याप्य तस्थौ । **"एतद्देशप्रसूतस्य"** इति उद्धरणानुसारं भारतं ज्ञानविज्ञानदृष्ट्या सांस्कृतिकदृष्ट्या च विश्वगुरुः आसीत्, अस्ति, भविष्यति। एतत् पुनः प्रतिष्ठापयितुं गुरुकुलानां पुनरुज्जीवनमेव निदानम् । इत्थं श्रुतियुक्ति-अनुभूतिभिः **"भारतशिक्षा विश्वसुदीक्षा"** इति विश्वजनीनजिज्ञासूनां पुरस्तात् प्रस्तोतुं सप्रमाणं प्रतिपादयितुं ऋषिपरम्परायाः पठनपाठनप्रविधिप्रकारपरिचयार्थं आयोजिता इयं गुरुकुलविराट्सङ्गोष्ठी अत्र आयोज्यमाना जनसेवा परिसरे अस्य संस्थानस्य परिपूर्णमण्डलोत्सवसन्दर्भे ।

शुभोदयशङ्खनादः

अतः विश्वस्मिन्नपि दीक्षापूर्वकशिक्षायाः नूतनयुगस्य प्रस्थापनम् अस्माकं लक्ष्यम्। भारतीय शिक्षण मण्डलीय चिन्तनभूमिकायां गुरुकुलप्रकल्पः राष्ट्रस्य सीमान्तर्गततया सीमाम् अतिलङ्घ्य, च कार्यं विस्तारयन्नास्ते । तत्र इदमेव विचाराधिष्ठानम्। अतः यत्र यत्र शिक्षा तत्र तत्र धीदीक्षापूर्वकत्वम् इत्येव अस्माकं स्पष्टदृष्टिः। अतः गुरुकुलशिक्षायां शिक्षापूर्वकत्वम् अनिवार्यम्। गुरुणा दीक्षितः सप्तमवर्षतः द्वादशवर्षपर्यन्तं मातृच्छायायां पितृच्छायायां वा

CC-0. Nepal Sanskrit Academy, Kathmandu Collection

वर्धितः कुमारः तथा वर्धिता कुमारी वा अधिशीलम् अधिचित्तमतीत्य अधिप्रज्ञस्तरे भारतीय ज्ञानपरम्परायाः शाखासु बोधशोधात्मकं तपः चरेत्। अयमेव गुरुकुलस्य युगानुकूलः पक्षः। अतश्च धी-शुद्ध्यर्थं धी-दीक्षा अस्मिन् काले अर्थात् गुरुकुले प्रवेशानन्तरं प्रदीयते। ते ताश्च दीक्षां प्राप्य शिक्षणस्य उन्नतस्तरं प्रविशन्ति। अग्रे च प्रतिदिनम् अनुष्ठानं कुर्वन्तः कामचार-कामवाद-कामभक्षणादिदोषरहिताः श्रद्धामेधाप्रज्ञाप्रतिभाधृतियुक्ताः अधिशीलशिक्षणं प्राप्नुवन्ति। आचार्यमातृश्रीभिः निर्दिष्टमार्गाः स्नातक-स्नातकोत्तर-शास्त्रसुधानिधि शिखरम् आरोढुमर्हाः भवेयुः इति गुरुकुलज्येष्ठानां सङ्कल्पः।

शिक्षणे कुलसंस्कृतेः पदचिह्नानि

1972 वत्सरतः कुलसंस्कृतौ अत्र गुरुकुलचर्या पूर्वकं जनसेवा कार्यमारब्धम् । 1994 वत्सरे राष्ट्रिय स्वयंसेवकसंघस्य मार्गनिर्देशानुसारं इतः नातिदूरे मैत्रेयीगुरुकुलम्, दक्षिनाम्नायपीठ-शृङ्गेरी निकटे तुङ्गानदीतीरे प्रबोधिनी गुरुकुलम् आरब्धम्। मङ्गॅळूरु निकटे मूर्कजे नामाङ्किते ग्रामे इदानीं मैत्रेयी गुरुकुलं स्वकर्तव्यनिरतम्। भा। शि। मं परतः राष्ट्रीयप्रकल्परूपेण गुरुकुलं क्रमेण समग्रं जगद् अभिव्याप्य गाङ्गधारावत् शैक्षिकलोकमेव पावयेत्।

गुरुकुलतः संस्कृतसंवर्धनम्

संस्कृतस्य युगानुकूलत्वं पुनः प्रतिष्ठा इति सद्यः वार्तमानिकः चर्चाविषयः। कारणं तु विचित्रवाममार्गीयाः तथ्यम् अन्यथयन्ति । सांप्रदायिकानामपि स्वीकरणं वस्तुनिष्ठमिति वक्तुं न शक्यते, भावुकाः ते । केवलं भावनया स्वीकृत्य तर्कपक्षतः उपोद्बलयन्ति चेत् कार्यं न सिद्ध्यति । ज्ञानशक्तेः परम् इच्छा शक्तिः तत ऊर्ध्वं क्रियाशक्तिः। एषा प्रभुशक्तौ, मन्त्रशक्तौ तथा उत्साहशक्तौ प्रतिफलेत् इति शान्तिपर्वणि कामन्दकराजनीतौ च। अतः **'युगानुकूलपुनरुत्थानम्'** इत्युक्तौ **"यच्च मूलं तदेव चूले"** इति नैसर्गिको नियमः आदर्तव्यः। यदि मूलं दृढं ततः वृक्षः जलं संगृह्णाति । तद् जलं मूलतः चूलपर्यन्तं प्रवहति। तत्परिणामतः पल्लवानि पुष्पाणि फलानि च विकसन्ति वर्धन्ते च।

अतःयुगानुकूलपुनरुत्थानम् इत्युक्तौ आङ्ग्लभाषायाः या प्रतिष्ठा अथवा अन्याः याः भाषाः जगति विद्यमानाः तासां पुनः प्रतिष्ठायाः प्रकारः उपायः अत्र नान्वेति । अतः केचन left liberal स्वारोपितबुद्धिजीविनः संस्कृतं मृतभाषा इति भ्रान्ताः। ते जनाः पाश्चात्याः मृतभाषा इत्यादि शब्दतः वदन्तीति अन्धानुकरणं कुर्वन्तः संस्कृतस्य वेदसूत्रादि अनन्तरूपम् अजानन्तः अपप्रचारं चक्रुः ।

तत्र तेषां वादे सारः नास्ति, ततः परम् अन्ये अपि मध्यमार्गीयाः पाश्चात्यानुकरणपराः एवमेव स्वकपोलकल्पितविचारं नानाग्रन्थतः सुलभलभ्यमाध्यमतः मिथ्यामेव सत्यमिति

CC-0. Nepal Sanskrit Academy, Kathmandu Collection

ख्यापयन्ति । तेषामपि संस्कृतविषये वस्तुस्थितेः objective analysis नास्ति । यतो हि नवदशशताब्दपर्यन्तमपि संस्कृतस्य माध्यमेन पाठः संस्कृतेन व्यवहारः बहुल आसेतुहिमाचलमासीत् । "बहुल आसीत्" इत्यस्य कोर्थः? कुत्रचित् वाणिज्यविपणिषु, आपणेषु कृषिक्षेत्रे वा अथवा कुत्रचित् सामान्यजनानां कोलाहले, कलहे, दूषणभाषणे वा आसीत् इति नार्थः ।

अभिजातवाङ्मयमुखेन नूतन-आविष्काराणां माध्यमत्वेन चिन्तनगोष्ठीनां प्रभाविसंवाहकत्वेन सुज्ञान-विज्ञान-प्रज्ञान-आज्ञानानां नाट्य-संगीतादि कलामाध्यमत्वेन संस्कृतभाषा प्रज्वलन्ती प्रवहन्ती सहस्राधिकगुरुकुलेषु विलसन्ती अचार्याणाम् अन्तेवासिनां च मुखे निरर्गलं नैकट्येन प्राकट्यं प्राप्नुवन्ती भारतदेशस्य भावसामरस्यं घटयित्री धर्मस्य योगस्य यागस्य आयुःखगोलादि तन्त्रशास्त्रस्य ज्ञानध्यानकर्मकाण्डीय तन्त्रयुक्तित्वेन व्यवहारपथे आसीत् इति सप्रमाणं परीक्षणविचक्षणमार्गपथिकानां करतलामलकवत् स्पष्टमेव ।

परदेशिदास्यभावग्रस्तमनसां मनोवैकल्यवशात् पाश्चात्यानुकरणं भाषायां व्यवहारे आहारविहारादिषु कला संस्कृतितन्त्रज्ञानादिषु विशेषेण नगरेषु विकृतिकारणम् अभूत् । ब्रिटीष् प्रभावस्वीकरणपर्यन्तं संस्कृतं सार्वजनीनभाषा आसीत् । प्रतिगेहं शिशूनां उच्चारणे संस्कारस्य आधानार्थं संस्कृतस्य अमरकोशं गीतां नित्यश्लोकादिकं सन्ध्याकाले पाठयन्ति स्म। सः सन्ध्याकालीनः ग्रामरवः, गोधूलीमुहूर्तस्य नित्यसंस्कृतपाठः आसीत्। वृद्धाः जनाः गृहे गृहपाठः इति तदेव श्रद्धया निर्वर्तयन्ति स्म। सन्ध्याकाले एतद् दृश्यम् आग्रामनगरं आकृषिकुटुम्बं आसत्सङ्गभागवतसप्ताहं ज्ञानसत्रादिषु आबालवृद्धं व्यवहारपथे संस्कृतमासीत् । किन्तु प्रहारं कृतवन्तः ब्रिटीष् जनाः। स्वकुटिलबुद्ध्या शिक्षितसमाजं विशेषेण वङ्गदेशीयं द्राविडदेशीयं पाश्चात्यसंस्कृतेः प्रयोगभूमिं चक्रुः। तादृशदुर्बुद्धेः बलिभूतः भारतीय समाजः प्राधान्येन शिक्षितसमाजः संस्कृतस्थाने English भाषां English पद्धतिं च स्वीचकार। एतादृश अवस्थायाम् अपि अल्पसङ्ख्याकाः वैदिकाः काशी, गोकर्ण आदितीर्थक्षेत्रीयाः विद्वांसः वेदान्तिनः योगिनः आस्तिकाः संस्कृत संस्कृतिं पालितवन्तः इति एतत् बहुमन्तव्यम्। न भाषन्ते संस्कृतेन इति न ते निन्द्याः।

अमृतमुहूर्ते नवारुणोदयः

अतः युगानुकूलपक्षे प्रतिष्ठा नाम ऋषिपरम्परायां यथा असीत् तथैव संस्कृतं अभिजातभाषारूपेण पालनीया। अभिजातभाषा नाम संस्कारवती भाषा अतः एकः शब्दः सुष्ठु प्रयुक्तः सम्यक् ज्ञातः स्वर्गे लोके कामधुक् भवति इत्यादि रूपेण यथा उक्तं पतञ्जलिना तथैव वेदाः दर्शनानि कलाः सर्वं संस्कृतभाषायाम् शिखरप्रायाः। शिरः मानवदेहे उत्तमाङ्गम्। संस्कृतम् इदानीमपि तत्स्थाने आद्रियते। अतः ऋषिपरम्परा एव प्रतिष्ठापनीया

CC-0. Nepal Sanskrit Academy, Kathmandu Collection

अत्र युगानुकूलपुनः प्रतिष्ठा नाम यथा हनुमान् संस्कृतेन वदति स्म, संस्कृतम् अनुतिष्ठति स्म, उपयुङ्क्ते स्म, व्यवहरति स्म, प्रश्वसिति स्म तथा शिक्षणे संस्कृतं आनेतव्यम्। यथा वा ऋषयः संस्कृतेन श्वासोच्छ्वासं कुर्वन्ति स्म यच्च यावच्च तद् संस्कृतभाषया तेषां मुखात् बहिरागच्छति स्म। ऋग्यजुस्सामाथर्वरूपेण, सर्वेपि वाङ्मयप्रकाराः यथा सूत्राणि ततः परं भाष्यं ततः परं वार्तिकं ततः परं कारिकाः एवं नैके प्रकाराः परम्परानुसारं रक्षणीयाः। तत्र गुरुकुलमेव मार्गोपायः।

सामान्यतः कारिकासु ज्ञानं विज्ञानं संज्ञानं प्रज्ञानम्- एतानि सन्ति, अतः आयुर्ज्योतिरसधातुतन्त्रज्ञानप्रकाराः - तत्सर्वं कारिकारूपेण पङ्क्तिद्वयात्मकसरलसंस्कृतभाषायाम् उपलभ्यते। अतः भवन्तः कारीकालोकं पश्यन्ति चेत् अत्यन्तसरल संस्कृतं तत्। प्रकृते संस्कृतविद्वासः, वेदान्तिनः, भवेयुः, विज्ञानिनः , विवेकिनः भवेयुः। अतः गुरुकुलं भवेत् इत्यस्य तत्र गुरुशिष्यपरम्परा भवेत् इत्यर्थः। गुरुशिष्यपरम्परा नाम तत्र सहैव तौ भवतः। गुरुकुलवासो भवेत् उभयोः। अतः कुलपतिः नाम सहस्रजनेभ्यः अध्यापयति स्व-आचार्यगणसहयोगात्। ते कुलस्यैव पतयः भवन्ति स्म। ग्रामस्य मध्ये एव तादृश गुरुकुलानि भवेयुः। अतः उपनयनपर्यन्तं द्वादशवर्षपर्यन्तं वा ते मातृच्छायायां ततः परं ते गुरुच्छायायां पठन्ति स्म। तत्र ते ताश्च कृषिविद्यां जीवनोपयोगिविद्यां समस्तां ते संस्कृतमाध्यमेन गृण्हन्ति स्म। अतः तत्कालीनग्रन्थाः संस्कृतभाषायां भवन्ति अस्मिन् अपि काले तथा अस्माभिः प्रयत्नः करणीयः। संस्कृतमाध्यमेन पाठाः भवेयुः गुरुकुलेषु संस्कृतसंभाषणं सर्वदा भवेत् सहजरूपेण कन्नडभाषावत् अथवा अन्यप्रान्तीयभाषावत्। अतः मातृभाषाप्राधान्यं शिक्षणनीतौ यत् अस्ति तत् युक्तम्। किन्तु मातृमातृभाषा संस्कृतं पालनीयम् एव। तस्य विषये सम्यक् प्रतिपत्तिः भवेत्। तत्र महान् प्रयत्नः विधेयः। भारतीय शिक्षणमण्डलद्वारा संस्कृतविद्याभारत्यादिसङ्घटनद्वारा एतादृश प्रयत्नः विधीयमानः अस्ति।

गुरुकुलस्य तु अयमेव पक्षः बलवान्। तत्रैव दृढं मनः अस्माकम्। तत्रैव श्रद्धा तस्यैव पुनः प्रतिष्ठापनार्थं वयं इदानीं विश्वस्तरीयां अखिलभारतस्तरीयसङ्गोष्ठीं चालयामः। अत्र दृष्टिः स्पष्टा भवेत्। दृष्टिः स्पष्टा चेत् सृष्टिः भवति, सृष्टिः भवति चेत् वयम् आत्मानं समष्टौ योजयामः। अतः पुरुषार्थसिद्धिरेव संस्कृतस्य मुख्यं प्रयोजनम् इत्थं **"धर्मार्थकाममोक्षाणां वैचक्षण्यं कलासु च। करोति कीर्तिं प्रीतिं च साधुकाव्य निषेवणम् ।"** इति यथा भामहेन उक्तं तथैव संस्कृतस्य प्रसारः प्रचारः बोधः शोधः अस्माभिः संकल्पयितव्यः इति शम्।

CC-0. Nepal Sanskrit Academy, Kathmandu Collection

गुरुकुल शिक्षा का वैश्विक शंखनाद

✍ मुकुल कानिटकर
अ. भा. संघटन मंत्री, भारतीय शिक्षण मंडल

पूरे विश्व में ही शिक्षा की स्थिति को लेकर गहन विमर्श हो रहा है। शिक्षा के अंतिम फलित (Final Outcome) से कोई भी समाज या देश संतुष्ट नहीं है। विश्व की सर्वाधिक बड़ी अर्थव्यवस्था वाले अमेरिका में शालेय शिक्षा की गुणवत्ता पर बड़ा प्रश्नचिह्न है। वहाँ अधिकतर राज्यों में शालेय शिक्षा राज्य द्वारा पोषित है। सभी को अपने पड़ोस के विद्यालय में पढ़ना होता है। शुल्क आदि की व्यवस्था न होने के कारण राष्ट्रपति के पुत्र/ पुत्री तक को सरकारी विद्यालय में ही शिक्षा लेनी होती है। ऐसा नहीं है कि इससे सामाजिक और शैक्षिक समानता प्राप्त हुई है। निर्धन, सामाजिक रूप से पिछड़े अफ्रीकी अथवा हिस्पॅनिक मूल के लोगों की बस्ती ही हर शहर में पृथक downtown, south side ऐसे नामों से होने के कारण उनके पड़ोसी विद्यालय भी भिन्न हो जाते हैं। संपन्न लोगों के निवास ऊँचे स्थानों (up-market) में होने से उनके विद्यालय स्वतः भिन्न हो जाते हैं। यह सरकारी विद्यालयों की स्थिति न्यूनाधिक मात्रा में सभी यूरोपीय देशों में है। जर्मनी में कुछ और प्रतिमान (model) है किंतु गुणवत्ता की स्थिति कही भी संतोषजनक नहीं है।

छात्रों की शैक्षिक गुणवत्ता को मापने के लिए गणित और भाषा के प्राविण्य को आधार माना जाता है। तर्कबुद्धि की क्षमता का आकलन गणित से और भाव तथा अभिव्यक्ति क्षमता का आकलन भाषा प्राविण्य (language Proficiency) से किया जाता है। अमेरिका में इस आकलन की स्थायी व्यवस्था है । शैक्षिक सांख्यिकी का राष्ट्रीय केंद्र (National Centre for Educational Statistics - NCES) द्वारा देश की गुणवत्ता सूची (Report Card) राष्ट्रीय शैक्षिक सर्वेक्षण औसत (National Averages of Educational Poll - NAEP) के रूप में प्रतिवर्ष प्रकाशित किया जाता है। भारत में शिक्षा की वार्षिक स्थिति का वृत्त (Annual Status of Education Report - ASER) भी प्रतिवर्ष प्रकाशित होता है। इन दोनों की स्थिति लगभग एक जैसी ही है। अमेरिका में 46% चौथी कक्षा के छात्र दुहेरी जोड़-घटाव नहीं कर सकते, भारत में यह प्रमाण 37% है। अमेरिका में आठवीं के 78% छात्र अंग्रेज़ी में 4 वाक्य भी बिना त्रुटि नहीं लिख सकते, भारत में उस स्तर पर भाषा प्राविण्य में केवल 28% छात्र ही उत्तीर्ण हुए। यह

CC-0. Nepal Sanskrit Academy, Kathmandu Collection

विश्व के उन्नत देशों की स्थिति है। अफ्रीका, दक्षिण अमेरिका तथा एशिया के निर्धन देशों की स्थिति तो और भी विकट है।

इन सबके उपाय के रूप में प्रचलित औद्योगिक शिक्षण विधि को अधिक निष्ठा तथा कौशल से प्रयोग करना अप्रभावी ही रहा। तब सब ओर से नूतन प्रयोग किए जाने लगे। विविध विषयों की जानकारी को मस्तिष्क में प्रविष्ट कराने के स्थान पर प्रकल्प आदि व्यावहारिक उपायों से अनुभूति कराने पर अधिक बल दिया जाने लगा। इसकी मान्यता सर्वत्र नहीं हुई हैं किंतु विश्व में शालेय शिक्षा पर मूल्यांकन हेतु किए जानेवाले PISA गुणांकन (Rating) में गत कुछ वर्षों से सर्वोत्तम रहनेवाले फिनलैंड ने इस प्रायोगिक शिक्षण प्रविधि (Pedagogy) को पूर्णता की सीमा तक प्रयोग में लिया है। सृजनात्मक शिक्षण से दो दशक पूर्व प्रारंभ यह अभियान कक्षा रहित विद्यालय, गतिविधि प्रधान दिनचर्या के होते-होते दो वर्ष पूर्व विषय विभाजन रहित समग्र शिक्षा तक आ पहुँचा है। ज्ञान की अखंडता को समझने में इन शिक्षाविदों को चार दशक लग गए। कठोर परिश्रम और अनेक प्रयोग-त्रुटियों (Trial & error) के बाद फिनलैंड आज जिस शिक्षण तंत्र पर पहुँचा है वह तो भारत का सनातन गुरुकुल शिक्षा का तंत्र है। अनादि काल से हम इसी समग्र और एकात्म शिक्षा पद्धति से सारे विश्व के विद्यार्थियों को शिक्षित कर विश्वगुरु के रूप में पूजे जाते रहे हैं।

गुरुकुल शिक्षा के सिद्धांत शास्त्रीय होने के कारण कालातीत अर्थात् शाश्वत, सनातन सिद्धांत हैं। सभी काल में और सभी स्थानों पर सभी परिस्थितियों में शिक्षा के ये सिद्धांत खरे उतरते हैं। वास्तव में बिना नक़ल के भी सच्चा शोधकर्ता और जिज्ञासु अपने प्रयास से भी उन्ही निष्कर्षों पर पहुँचते हैं जैसा कि फिनलैंड के बारे में हो रहा है। यही गुरुकुल शिक्षा के सार्वभौम सिद्धांत भारत माता के जगद्गुरु बनने के कारक थे और आज भी यही उसे पुनः अपने उस सर्वोच्च स्थान पर प्रतिष्ठित करेंगे। गुरुकुल के लिए कार्य करनेवाले कार्यकर्ताओं को केवल भारत में ही गुरुकुल को मुख्य शिक्षा बनाने का ही लक्ष्य नहीं रखना है तो पूरे विश्व को ही गुरुकुलमय बनाने के लिए कार्य करना है। क्योंकि विश्व मानवता के कल्याण के लिए ही भारत राष्ट्र का प्रादुर्भाव हुआ है।

वैसे तो वर्तमान विश्व शिक्षा के पूर्ण परिवर्तन के लिए गुरुकुल के सभी सिद्धांतों और स्वरूपों पर शोध, प्रयोग और युगानुकूल क्रियान्वयन करना होगा किंतु तीन मूल विचार के लिए आज भी सुधी शिक्षाविद तत्पर दिखायी देते हैं। गुरुकुल शिक्षा अध्ययन केंद्रित, आनंददायी और आचार्य आधारित होती है। ये तीन बातें स्वीकार करने के लिए आज विश्व तैयार है। शिक्षा की पूरी प्रक्रिया ही अध्ययन की प्रक्रिया है। अध्यापन तो केवल अध्ययन में सहायता और वातावरण निर्मिति का कार्य करती है। वर्तमान शिक्षा पद्धति में व्याख्यान पर आधारित प्रविधि में शिक्षण प्रक्रिया पूर्णतः उपदेशात्मक हो गई है। जबकि

CC-0. Nepal Sanskrit Academy, Kathmandu Collection

अध्यापन का कार्य उपदेश कर सूचना को बाहर से अंदर डालना नहीं अपितु "अध्ययन की प्रेरणा प्रदान कर भीतर से ज्ञान को प्रगट करना है"। अतः आधुनिक शिक्षा में सुधार के सभी प्रयोग अध्ययन केंद्रित प्रविधि के प्रयोग हैं। गुरुकुल शिक्षा में तो प्रश्न, चर्चा, प्रयोग, उपासना, साधना, क्रिया आदि सभी विधियाँ अध्ययन केंद्रित शिक्षा को ही बढ़ावा देती है। केवल एकलव्य ही नहीं, गुरुकुल में अध्ययनरत प्रत्येक छात्र को ही हर ज्ञान को स्वयं की साधना और तप से ही साक्षात् करना होता है। कोई भी गुरु छात्र को पूरा बना-बनाया चमसाहार (spoon feeding) नहीं प्रदान करता है। उसके स्वभाव के अनुसार मार्ग का अंगुलीनिर्देश मात्र गुरु द्वारा किया जाता है। अध्ययन स्वयं छात्र को ही करना होता है। गुरु पिता ही क्यों ना हो, अपने पुत्र छात्र वारुणी, श्वेतकेतु या नचिकेता को भी स्वयं तप करने के लिए ही कहता है।

तपसा ब्रह्म विजिज्ञासस्व। (भृगुवल्ली, तैत्तिरीय उपनिषद)

यह तप (Research) की अध्ययन केंद्रित शिक्षण विधि (Pedagogy) आज प्रत्येक स्तर पर स्वीकार की जा सकती है। अनेक युगानुकूल तंत्र से आंगनवाड़ी, विद्यालय से महाविद्यालय तक हर स्तर पर अध्ययन केंद्रित प्रविधि को अपनाया जा सकता है। गत दो वर्षों के महामारी के अनुभव ने तकनीक (technology) को भी शिक्षा का अविभाज्य अंग बना दिया है। वह पूर्ण लोकतांत्रिक संजाल तंत्र भी अध्येता नियंत्रित अध्ययन केंद्रित शिक्षण का ही केंद्र है।

गुरुकुल शिक्षा का दूसरा सिद्धांत जिसकी वर्तमान शिक्षा प्रणाली में सर्वाधिक माँग है वह है आनंददायी शिक्षा। आनंद ही ज्ञान का सत्य परिणाम है। हर स्तर पर ज्ञान के साक्षात्कार से ही आनंद का अनुभव होता है। अतः यदि शिक्षा का उद्देश्य ज्ञान है तो सारी प्रक्रिया ही आनंददायी होनी अनिवार्य है। वर्तमान शिक्षा की विवशता और उबाऊ विधि के दुष्परिणाम आज सभी के समक्ष स्पष्ट हो गए हैं। शिक्षा की प्रक्रिया तथा अनुभव रसमय कैसे हो यह सभी शिक्षा संस्थानों, संचालकों तथा शिक्षकों के समक्ष चुनौती है। केवल कुछ परिचारात्मक (cosmetic) उपायों से इस चुनौती का समाधान असंभव है। हमें गुरुकुल जैसा अत्यंत लचीला, स्वायत्त तथा रुचिप्रधान वातावरण शिक्षा में अपनाना होगा। अनुशासन के साथ स्वातंत्र्य गुरुकुल की विशेषता है। पठन का क्रम बोझिल और बंधनकारक ना होकर (सह नौ अवतु) – आचार्य और छात्रों के साथ-साथ विकास करनेवाला होता है। जीवन से जुड़ी शिक्षा होने के कारण वेद, विज्ञान, कला, योग और कृषि जैसे सर्वांगीण विद्याशाखाओं का अंतर्भाव समग्र गुरुकुल में होता है। गतिविधियों की विविधता और रुचिकरता पूर्ण शिक्षण प्रक्रिया को ही आनंददायी बनाती है। अनुभूत ज्ञान का परिणाम तो रसमय होता ही है। यह समग्र और एकात्म शिक्षा प्रणाली ही वर्तमान शिक्षा को भी आनंददायी बना सकती

CC-0. Nepal Sanskrit Academy, Kathmandu Collection

है। थोड़ी मात्रा में भी जिन्होंने अध्ययन प्रक्रिया को बंधन मुक्त कर दिया है ऐसे विद्यालय आज भी रसमय होने के कारण छात्र और आचार्यों में लोकप्रिय होते हैं। दोनों अवकाश नहीं अध्ययन अवसर की प्रतीक्षा करते हैं। फिनलैंड जैसी विश्वविख्यात शिक्षा व्यवस्था ने भी ज्ञात व अज्ञात सूत्रों से गुरुकुल की मुक्तकरी शिक्षा का ही स्वीकार किया है। आज एक के बाद एक देश इस सर्जक आनंददायी गुरुकुल प्रणाली को ही फिनलैंड प्रादर्श (model) के रूप में स्वीकार कर रहे हैं। यदि हम गुरुकुल प्रादर्श को मौलिकता के साथ वर्तमान शब्दावली में विश्व के सम्मुख प्रस्तुत कर सके तो वह और अधिक गति से शुभाग्नि के समान प्रसारित होगा।

भारत की सर्वव्यापी, सर्वसमावेशक गुरुकुल, पाठशाला, कर्मशाला के माध्यम से चलती शिक्षा का संकुचन 187 वर्ष पूर्व ईसवी 1835 में जिस भारतीय शिक्षा अधिनियम के द्वारा हुआ, उसने शिक्षा के तंत्र का नियंत्रण तथा पोषण क्रमशः विद्वत वृंद तथा समाज के हाथ से निकालकर सरकार के हाथ सौंप दिया। शासन की अनुमति के बिना घर में भी पढ़ना विधि विरुद्ध दंडनीय अपराध बना दिया गया। अनुमानतः शत प्रतिशत साक्षर और बहुसंख्य शिक्षित समाज निर्माण करनेवाली राष्ट्रीय शिक्षा का संकुचन हो गया। आर्थिक, वित्तीय तथा वैधानिक कारणों से उसकी सर्वव्यापकता समाप्त हो गई और मात्र 112 वर्षों में जब भारत स्वतंत्र हुआ तब ईसवी 1947 में केवल 18% जनता साक्षर बच गई। इसका मूल कारण आचार्य का सम्मान नष्ट होना यह रहा। अध्यापक को कर्मचारी बना दिया गया, शिक्षातंत्र और समाज में उसका स्थान दुय्यम कर दिया गया। आज पूरे विश्व में आचार्यों की गुणवत्ता के बारे में चिंता और चर्चा चल रही है। वेतन वृद्धि के बाद भी सर्वोच्च प्रतिभा के विद्वान अध्ययन की ओर आकर्षित नहीं हो पा रहे। प्रतिष्ठा की पुनर्स्थापना ही एकमात्र उपाय है। इस हेतु सम्पूर्ण शिक्षा व्यवस्था को ही आचार्य आधारित करने की आवश्यकता है। गुरुकुल शिक्षा में अंतिम निर्णय गुरु का चलता है। इस व्यवस्था के केंद्र में और आधारभूत घटक आचार्य ही होता है। वही शैक्षिक प्रक्रिया के समस्त क्रम और कार्य निर्धारित करता है। इसी का युगानुकूल रूप वर्तमान शिक्षा में लागू करने की आवश्यकता है। नीतिनिर्धारकों से अंतिम स्तर तक सभी निर्णायक शिक्षण तज्ञ ही हो। 'शिक्षा शिक्षाविदों के हाथ' यही गुरुकुल का मंत्र है जिसे लागू करने से वर्तमान शिक्षा प्रणाली के अधिकतम प्रश्नों का समाधान हो जाएगा।

आज विश्व परिवर्तन की प्रतीक्षा कर रहा है। गुरुकुल के आचार्य ही इस परिवर्तन के अग्रदूत बन सकते हैं। विश्व मानव की ज्ञान क्षुधा को शांत करने की क्षमता प्राचीन से आज तक पराक्रम द्वारा संचित, संरक्षित सनातन गुरुकुल शिक्षा में ही है। हमारे पास जो अमूल्य निधि है उसे स्वीकार्य स्वरूप में विश्व के सम्मुख प्रस्तुत करने का समय आ गया है। ऐसे अनुकूल समय में अधिकाधिक आचार्य संकल्पबद्ध हो गुरुकुल शिक्षा को विश्व शिक्षा बनाने

CC-0. Nepal Sanskrit Academy, Kathmandu Collection

के लिए सन्नद्ध हो यही प्रार्थना। पारंपरिक शुद्ध गुरुकुलों के प्रसार, संगठन के साथ ही वर्तमान शिक्षा संस्थानों के गुरुकुलीकरण का कार्य तीव्र गति से करना आवश्यक है। यही मानवता की रक्षा और मुक्ति का एकमात्र सुनिश्चित उपाय है ।

❀ ❀ ❀

CC-0. Nepal Sanskrit Academy, Kathmandu Collection

Aṣṭādaśa-vidyāsthāna

✍ **Dr. K S Kannan**
SRSJM Chair Professor, IIT Madras, Chennai

The hoary Indian tradition, whose origins are shrouded in a distant past, has presented all of its knowledge under eighteen heads, labelled aṣṭādaśa-vidyāsthāna. Even though the vidyāsthāna-s are sometimes presented as 4, or 14, or even 32 or 64 in number, the number 18 seems to have a special significance in the Indian tradition in general.

The number 18

We have 18 Purāṇa-s and 18 Upa-purāṇa-s. We also have 18 Smṛti-s. The Bhagavadgītā has 18 chapters (adhyāya-s), and the Mahābhārata text has 18 sections (parvan-s). The Mahābhārata war took place for 18 days. Post-war, the Pāṇḍava-s ruled for 36 years (= 18 multiplied by 2), and at the midpoint of 18 years, the remaining leaders of the previous generation passed away.

We may also recall the few other sets of 18 such as the 18 vivāda-pada-s (suits in a court of law), 18 dhānya-s (set of grains), or 18 upacāra-s (services offered to the divinities as an act of worship).

What concerns humans

The Indian tradition indeed presents the quintessence of human accomplishments. For, while the West has made varied accomplishments in realms where our gaze is turned outwards (in the material realm, to wit), it is only Hindus who have achieved in both realms viz. the outward and the inward.

Bereft of a benevolent outlook towards fellow-beings and

CC-0. Nepal Sanskrit Academy, Kathmandu Collection

towards Nature, the West has only brought a series of ruinations – of all other cultures, mostly, and of Nature itself in general. The cataclysmic climatic jeopardy that we encounter today is an example of the latter, and the forceful conversion and conquest of over a hundred countries across the globe, is an example of the former. In vivid contrast, Hindus have always sought the welfare of all, as reflected in the famed verse:

sarve bhavantu sukhinaḥ, sarve santu nirāmayāḥ, |
sarve bhadrāṇi paśyantu, mā kaścid duḥkhabhāg bhavet ||

This should indeed the natural concern of human beings in general: to be concerned about the well-being of all; or else, we are worse than animals, after all.

Proper education should enable us to reach this ideal.

What marks off man

A famous verse in Sanskrit says that four things viz. food and sleep, and fear and intercourse, are common to all animals and humans; only one thing, however, marks humans off from animals, and that characteristic is dharma.

The verse runs like this (Mahābhārata 12.294.29):

āhāra-nidrā-bhaya-maithunaṁ ca
sāmānyam etat paśubhir narāṇām |
dharmo narāṇām adhiko viśeṣaḥ
dharmeṇa hīnaḥ paśubhis samānaḥ ||

An appreciation of the import of the verse necessarily involves a proper understanding of dharma – which, on the one hand, is impossible to translate into a single word of any non-Indian language, and too, on the other hand, is by itself, too fine to define.

CC-0. Nepal Sanskrit Academy, Kathmandu Collection

What is dharma?

The word dharma is loaded with several overlapping (and derivative) senses, which is why it is not easy to translate into European languages, for example. In a way, dharma is what makes things what they are. For any system to work well, the components must all function as they should; for the society to remain healthy, the various sections must act their role well: in other words, they should all hold on to their dharma, "own nature".

Dharma is also the primary means of spiritual evolution, sometimes figuratively represented as "upward mobility" (not in the trivial materialistic sense of modern usage) - as the Sāṅkhya-kārikā (44) puts it: dharmeṇa gamanam ūrdhvam.

Spiritual evolution is not something discernible, much less measurable, by the naked senses or mere common sense. It is technical – comparable, therefore, to healthy living or legal safety, where medical and legal experts have an important say, but the niceties of which a layman may fail to appreciate, as they are complex enough to confuse him.

Dharma and Vidyā

In essence dharma may be described as the original nature of something, or as an act that restores the thing to its original nature – fully, or at least partially. This may be discerned from the statement of Yājñavalkya, who says that the supreme dharma consists in beholding one's own self by means of Yoga. Says Yājñavalkya-smṛti 1.8 :

ayaṁ tu paramo dharmo yad yogenātma-darśanam |

The true nature of every being is immortality, and the knowledge that leads one towards the same is called vidyā. Says Manu:

CC-0. Nepal Sanskrit Academy, Kathmandu Collection

vidyayā'mṛtam aśnute (Manu-smṛti 12.104)

Given the complexity of life, the codification of such knowledge as leads one to (or towards) spiritual evolution, but at the same time without any hindrance to worldly prosperity in general, is also bound to be complex and extensive. As Śrīraṅgamahāguru, a great yogin of Karnataka of our own times (1913-1969) stated succinctly, "The generation of the knowledge of Dharma is the goal of the Vidyāsthāna-s." (Śrīraṅgavacanāmṛta, p.177).

The Upaniṣad-s show the division of Vidyā into two, viz. Parā and Aparā. While it is only understandable to consider a knowledge of the Vedic lore as the supreme knowledge, the Upaniṣad says that the Knowers of Brahman declare that the knowledge of the Veda-s and the Vedāṅga-s is indeed a "lower knowledge (Aparā)", whereas that which leads one to the acquisition of the Imperishable (Akṣara) is the "higher one (Parā)". Says Muṇḍakopaniṣad 1.1.5: "tatrāparā ṛgvedo yajurvedassāmavedo'tharvavedaśśikṣā kalpo vyākaraṇaṁ niruktaṁ chando jyotiṣamiti | atha parā yaya tadakṣaramadhigamyate |". As the Upaniṣad itself clarifies shortly after, the Akṣara is that from which the universe is generated (1.1.7: "akśarāt sambhavatīha viśvam".

Retention and Transmission of Knowledge

While the indifferent laymen remain content to be ignorant, only some endeavour to possess knowledge as codified in texts; even among them, a few commit the same to memory; fewer still strive to comprehend the same. But the best of all are those who apply the knowledge to their life. So says Manu. Manu-smṛti 12.103: ajñebhyo granthinaḥ śresṭhā granthibhyo dhāriṇo varāḥ | dhāribhyo jñāninaḥ śreṣṭhā jñānibhyo vyavasāyinaḥ ||

In his commentary on Yājñavalkya-smṛti 3.310, Vijñāneśvara cites Dakṣa, who says knowledge is cultivated in five ways,

CC-0. Nepal Sanskrit Academy, Kathmandu Collection

svīkaraṇa, vicāra, abhyasana, japa and dāna - i.e., reception, reflection, practice, recounting and imparting.

Taittirīya, the ancient Upaniṣad, underscores svādhyāya and pravacana (1.11). This spiritual injunction was implemented with all seriousness, for the Upaniṣad calls this the common factor of all spiritual practices, and declares that this constitutes tapas in its essence.

Ramification of knowledge

We get numerous references to the codification of knowledge and cultivation of disciplines even in very ancient times. To cite one example, Gopatha-brāhmaṇa refers to ten lores (2.10). Double these figures in Chāndogya Upaniṣad (7.1.2), which includes: the 4 Veda-s, the Itihāsa and the Purāṇa, pitrya and daiva, kṣatra-vidyā and nakṣatra vidyā, which we will not dwell on here.

Fourteen Branches of knowledge

Yājñavalkya lists in his Smṛti, 14 disciplines. There is a reference to the fourteen even in Kālidāsa's Raghuvaṁśa (5.21), where Kautsa, the disciple of Sage Varatantu, mastered fourteen lores from his master. Even in a 6th century CE inscription, we have reference to these fourteen.

The list furnished by Yājñavalkya runs thus: (Yājñavalkya-smṛti 1.3):

purāṇa-nyāya-mīmāṁsā-dharmaśāstrāṅga-miśritāḥ |
vedā sthānāni vidyānāṁ dharmasya ca caturdaśa ||

Vijñāneśvara, the famous commentator on Yājñavalkya-smṛti explains these in his Mitākṣarā thus:

1. Purāṇa = such Purāṇa-s as Brāhma
2. Nyāya = Logic (tarka-vidyā)

CC-0. Nepal Sanskrit Academy, Kathmandu Collection

3. Mīmāṁsā = Vedic exegesis
4. Dharmaśāstra = Such works as of Manu
5-10. Aṅga-s = the six limbs, commencing with Vyākaraṇa (grammar).
11-14. Veda-s = 4 Veda-s

He glosses sthāna as hetu (cause). It is these fourteen that constitute the hetu-s of dharma.

Four More

In another text called Hemādri, we get four more disciplines enumerated. He adds these, thus making a list of 18 lores:

15. Āyurveda
16. Dhanurveda
17. Gāndharva-veda, and
18. Arthaśāstra.

These four actually constitute what are called the Upaveda-s.

A Brief Overview

It remains now to take a brief look at these 18 branches. We will take up these in a sequence of our own choice.

1. The four Veda-s (1-4)

The word Veda literally means knowledge. Apart from being a noun, the word also occurs as a verb in numerous passages in the Vedic and classical Sanskrit literature, as in "ya evaṁ veda" (passim e.g. Bṛhadāraṇyakopaniṣad 5.7.1, Mahānārāyaṇopaniṣad 17.1) meaning "[he who] knows [thus]". It is an ancient maxim in our country that the attainment of the Summum Bonum derives from tattva-jñāna - true knowledge or essential understanding: tattva-jñānāt niśśreyasādhigamaḥ (Nyāyasūtra 1.1).

A slightly elaborative explanation is often adduced. In his introduction to his commentary (bhāṣya) on Taittirīya-saṁhitā,

CC-0. Nepal Sanskrit Academy, Kathmandu Collection

Sāyaṇa, the celebrated commentator on the Vedic literature says:

iṣṭaprāpti-aniṣṭaparihārayor alaukikam upāyaṁ yo grantho vedayati, sa vedaḥ.

The text that communicates an extraordinary means for the attainment of what we [ought to] desire, and warding off of what we do not [ought not to], constitutes the Veda.

The means that Veda-s indicate is the performance of certain sacrifices. As pointed out by Vedāṅga-jyautiṣa (1.3), "vedā hi yajñārtham abhipravṛttāḥ".

The performance of a yajña involves four roles, one corresponding to each Veda. The Hotṛ, the Adhvaryu, the Udgātṛ, and the Brahman are the four roles respectively, of the masters of the **Ṛgveda,** the **Yajurveda,** the **Sāmaveda,** and the **Atharvaveda.** Uttering incantations, making the offerings, rendering the chants musically, and overseeing the performance of the entire sacrifice - are all aspects of the performance of any sacrifice.

Each Veda has four divisions viz saṁhitā, brāhmaṇa, āraṇyaka, and upaniṣad, wherein the first two focus on karman or the sacrificial act, and the last two on the jñāna or the intellection behind the same. The two portions respectively constitute thus the karmakāṇḍa and the jñānakāṇḍa, together completing the picture.

2. The Four Upaveda-s (5-8)

We may next pass on to the four Upaveda-s. Each of the Veda has its own Upaveda. Āyurveda is the Upaveda of Ṛgveda (though sometimes it is described as the Upaveda of Atharvaveda).

Āyurveda concerns itself with the āyus or the lifespan of beings. The origins of illness, and their proper medication constitute its chief concerns. This science deals with attunement of life to Nature, and the consequent attainment of dhātu-sāmya or the balance among the various dhātu-s, the elements

CC-0. Nepal Sanskrit Academy, Kathmandu Collection

that constitute our body – culminating thereby in our spiritual wellbeing.

Dhanurveda deals with the handling of weapons and missiles, śastra-s and astra-s, as also the formation of vyūha-s or patterned arrays in the battlefield, and the varied strategies of war. Dhanurveda is considered the Upaveda of Yajurveda.

The Upaveda of Sāmaveda is **Gāndharvaveda** or music. Vocal and instrumental music aimed at conveying appropriate sentiments and set to proper beats - aligned thus to bhāva and tāla - are the theme of this Veda.

The Upaveda of Atharvaveda is **Arthaśāstra**. This deals with the science of Polity. Should there be no king, mātsya-nyāya or the Law of the Jungle will prevail. The protection of justice or dharma is the primary duty of the king. And vanquishing the antagonists of dharma is also his corollarial business. Regulation of the norms of society by way of attention to adherence of their own roles and rules by the members of the various varṇa-s and āśrama-s, and striving hard to set an example to the citizens by practice more than, or rather than, by precept is also the king's task. As goes the adage, yathā rājā tathā prajāḥ.

3. The Six Vedāṅga-s (9-14)

We may now take a quick look at the six limbs of the Veda-s, called Vedāṅga-s. The first of them, **Śikṣā**, deals with phonetics as required for the cultivation of the vedic texts. Its concerns are naturally accent and prosodial length, the origin of sounds and the kind of effort involved in the proper articulation of the syllables in the Vedic text.

The next is **Vyākaraṇa**, grammar, concerned with the proper expression of ideas in grammatically sound sentences - all erected on the foundation of analysis of words into its further components viz. the root (dhātu) and the suffix (pratyaya) etc.,

CC-0. Nepal Sanskrit Academy, Kathmandu Collection

as also principles of word formation and euphony, compounding and dissolution, syntax and semantics.

Chandas or prosody deals with metrical compositions: the scansion of metres, the points of caesura, varieties and classification of metres and so on.

Nirukta deals with etymology, laying bare the uncanny ways of word formation, and penetration into the core of the sense, thus playing a major role in Vedic interpretation.

Jyautiṣa or the study of the luminaries deals with motions of the planets and starts, the calculation of which helps ascertain the proper moment of the performance of sacrifices.

And finally, **Kalpa**, deals with the details and procedures of the general and particular sacrifices, as also the intricate arrangements of the altars into patterns as related to the particular fruits of the sacrifices.

4. The Additional Four (15-18)

The last four that remain are Mīmāṁsā, Nyāyavistara, Dharmaśāstra, and Purāṇa. **Mīmāṁsā** is the science of interpretation of sentences, especially the Vedic. Vedic sentences are sometimes open to multiple interpretations, and hence a systematic effort towards the evolution of sound criteria of interpretation becomes a desideratum. This holds good in respect of sentences both of the karma-kāṇḍa and the jñāna-kāṇḍa.

Dharmaśāstra, also called **Smṛti**, attends to the patterns of lifestyle of the various varṇa-s and āśrama-s, issues of civil and criminal law, and the saṁskāra-s (sometimes translated as "sacraments") conducive to spiritual evolution. **Nyāya** deals with logic, handling issues pertaining to means of valid knowledge, and more particularly tackling fallacious logic, and placing things in perspective, based on carefully derived ontological categories.

CC-0. Nepal Sanskrit Academy, Kathmandu Collection

And lastly the **Purāṇa**-s, commonly rendered as "mythology", perform the role of linking us with the Vedic past on the one hand, and serving as veritable encyclopediae of the common man on the other. Issues of cosmogony or cosmology, genealogies of kings and sanctity of holy spots, routine and special vows, and digests of every branch of knowledge figure in their fold. The Purāṇa-s, eighteen in number, are thus vast treasure-houses of the general wisdom as well as the particular attainments of Indian sages and seers, spanning thus, centuries of history yet abounding in tales of action and suspense, thereby fusing entertainment, education and ennoblement – for the lay and the elite alike.

Conclusion

We may conclude with one general remark that pertains to all the 18 vidyā-sthāna-s, as made by Vijñāneśvara in his Mitākṣarā on Yājñavalkya-smṛti 1.3, where he glosses vidyā as puruṣārtha-sādhana: all the vidyā-s, collectively we well as individually, conduce thus to the attainment of Puruṣārtha-s, the ultimate ends of all human pursuit viz. dharma, artha, kāma and mokṣa. There can be no valid human activity that does not come under the ambit of the Puruṣārtha-s.

The warning of Śrīraṅgamahāguru is pertinent here: "You may all be "educated" in a sense; but that is a certification given by Westerners. Were we to ask the ṛṣi-s themselves about this, they would unhesitatingly rebuke us as uneducated. We indeed need to become educated in such sense as would be approved by the ṛṣi-s." (Śrīraṅgavacanāmṛta : p.175). We have to reframe, then, the entire educational scheme so that it is reoriented towards the Akṣara, the very Source of Creation, that the Muṇḍaka speaks of.

Of the several ṛṇa-s ("debts") that we owe, the clearing of this ṛṣi-ṛṇa stands out to be the most important one today.

CC-0. Nepal Sanskrit Academy, Kathmandu Collection

Bibliography

Acharya, N. R. (Ed.) (1949). Yājñavalkyasmṛti with Mitākṣarā of Vijñāneśvara. Nirnaya Sagar Press, Bombay.

Bharatacandra, Śiromaṇi. (Ed.) (1985). Caturvarga-cintāmaṇi. Chowkhambha Sanskrit Sansthan, Varanasi.

Bṛhadāraṇyakopaniṣad. See Limaye and Vadekar (1958).

Chāndogyopaniṣad. See Limaye and Vadekar (1958).

Colebrooke, H. T. (Ed.) (1887). Sāṅkhyakārikā with the commentary of Gauḍapāda. Tookaram Tatya, Bombay.

Dvivedi, Sudhakar. (Ed.) (1906). Jyautishavedangam with Sudhakara Bhashyam. Prabhakari and Co., Benaras.

Gopatha-brāhmaṇa. See Mitra (1972).

Hemādri. See Bharatacandra (1985).

Jha, G. (Ed.) (1984). Nyāyasūtra. Motilal Banarsidass, Delhi.

Joglekar, K. M. (Ed.) (1916). Raghuvaṁśa with Sañjīvanī of Mallinātha. Nirnaya Sagar Press, Bombay.

Limaye, Acharya V. P., and Vadekar, R. D. (Ed.s) (1958). Eighteen Principal Upaniṣads. Vaidika Samshodhana Mandala, Poona.

Mahābhārata (1957). Gita Press, Gorakhpur.

Mahānārāyaṇopaniṣad. See Swami Vimalananda (2004).

Manu-smṛti. See Shastri (1983).

Mitākṣarā. See Acharya (1949).

Mitra, R. L. (Ed.) (1972). Gopathabrāhmaṇa. Indological Publishing House, Varanasi.

Muṇḍakopaniṣad. See Limaye and Vadekar (1958).

Nyāyasūtra. See Jha (1984).

Raghuvaṁśa. See Joglekar (1916).

Sāṅkhya-kārikā. See Colebrooke (1887).

Satwalekar (Ed.) (1957). Taittirīyasaṁhitā. Swadhyaya Mandala, Paradi (Surat).

CC-0. Nepal Sanskrit Academy, Kathmandu Collection

Shastri, J. L. (Ed.) (1983). Manusmṛti with Manvarthamuktāvalī of Kullūkabhaṭṭa. Motilal Banarsidass, Delhi.

Sri Sri Rangapriya, and Chayapati (Ed.) (2019) Śrīraṅgavacanāmṛta (Parts 1-4). Ashtanga Yoga Vijnana Mandiram, Bengaluru.

Śrīraṅgavacanāmṛta. See Sri Sri Rangapriya and Chayapati (2019).

Swami Vimalananda. (Ed.) (2004). Mahānārāyaṇopaniṣad. Sri Ramakrishna Math, Chennai.

Taittirīya-saṁhitā. See Satwalekar (1957).

Taittirīyopaniṣad. See Limaye and Vadekar (1958).

Vedāṅga-jyautiṣa. See Dvivedi (1906).

Yājñavalkya-smṛti. See Acharya (1949).

❀ ❀ ❀

CC-0. Nepal Sanskrit Academy, Kathmandu Collection

Gurukula education in Ramayana

✍ Dr. R. Rangan
Founder President – WEBOLIM
Head of Shruti Rama Gurukulam

यथेमां वाचं कल्याणीमावदानि जनेभ्यः ।
ब्रह्मराजन्याभ्यां शूद्राय चार्याय स्वाय चारणाय च ॥

May I offer this auspicious Word for the people in general that include Brahmana, Kshatriya, Vaishya and Shudra (Shukla Yajur Veda 26.2.).

Most striking aspect of education in the Ramayana of Valmiki is that none was uneducated in Ayodhya.

नाषडङ्गविदत्रासीन्नाव्रतो नासहस्रदः । न दीनः क्षिप्तचित्तो वा व्यथितो वापि कश्चन ॥

Nobody in Ayodhya is unlearnt. Nobody is ignorant of Vedas with their six limbs. Nobody is undisciplined. Nobody is non-offeror. Nobody is devoid of dignity. Nobody is weak-hearted or highly stressed (1.6.15.).

As Valmiki talks on the knowledge of Vedas with six limbs, he denotes understanding the meaning of the Veda, because six limbs are meant for exploring the meaning of the Vedas. It means everybody knows the Veda with meaning in Ayodhya.

Not only that. Learning Veda here is not learning like some English mens' learning of Veda just for materialistic research purpose. Learning here means learning following several disciplines like early morning wake up and bath, seeking alms, performing Gayatri-Meditation with Pranayama and fire ritual, practicing strict celibacy. The word Vrata denotes all these

CC-0. Nepal Sanskrit Academy, Kathmandu Collection

disciplines of disciples here. It means that in Ayodhya everybody learnt Vedic chanting with meaning strictly practicing several disciplines.

What is the effect of learning in this way? Performance of various Yajnas. Ayodhyanas are performers of great Yajnas. To denote it the word Sahasrada is used here. Yajna is always connected to donations and offering. Nobody is a non-offeror in Ayodhya. It means Nobody is devoid of Yajna which is the product of Veda-learning.

Dignity is the consequence of education. To denote it Valmiki says, न दीनः nobody is devoid of dignity. As learning of the Veda with disciplines offers culture, the expression, न क्षिप्तचित्तो वा appears which means nobody is with uncultured mind. As learning the Veda with disciplines is a kind of Yoga, its effect is the calm mind. To show this, the poet says न व्यथितो वापि कश्चन , nobody is highly stressed in Ayodhya.

32nd chapter of Ayodhya kanda describes various Vedic branches that are found in Gurukulas of Ayodhya. It includes some rare branches like- Kata shakha and Kalapa shakha. It is a great surprise that Ramayana talks on Taittiriya shakha in Gurukulas of Ayodhya. Nowadays this branch is found only in south India. By the verse of Ramayana, we understand that this branch of the Veda was in Ayodhya too.

The sons of Dasharatha got educated in Vasishta's Gurukula.

सर्वे वेदविदः शूराः सर्वे लोकहिते रताः । सर्वे ज्ञानोपसम्पन्नाः सर्वे समुदिता गुणैः ॥

All (four sons of Dasharatha) are the knowers of the Vedas. All are expert. All aspire universal welfare. All are with knowledge. All dawn with virtues (1. 18.26.).

सर्वे वेदविदः All are the knowers of the Vedas. What is the consequence of knowing the Vedas? सर्वे लोकहिते रताः All aspire

CC-0. Nepal Sanskrit Academy, Kathmandu Collection

universal welfare. If the Vedas with meaning and disciplines are learnt, one starts to aspire universal welfare. This is because the Veda is Pramana (instrument of knowledge) for Dharma. Dharma means passion and action of universal welfare. Divinities extolled in the Vedas are various symbols of universal welfare. Naturally the consequence of Vedic education has to be universal welfare.

सर्वे ज्ञानोपसम्पन्नाः All are with knowledge. What is knowledge here? It is denoted by the next passage. सर्वे समुदिता गुणैः All dawn with virtues. Knowledge is that which cherishes virtues or human values. That Veda is not the Veda which does not aspire for universal welfare. That knowledge is not knowledge which does not make one to dawn with virtues.

Veda and aspiration of universal welfare are interconnected while knowledge and dawn of virtues are interconnected. Veda is knowledge while aspiration of universal welfare is wisdom. Knowledge here is knowledge while dawning with virtues is wisdom.

गजस्कन्धेऽश्वपृष्ठे च रथचर्यासु सम्मतः । धनुर्वेदे च निरतः पितुः शुश्रूषणे रतः ॥

Rama became expert in ascending on elephants and steeds. He became expert in chariot-riding. He became expert in archery. He serves his father with great interest (1.18.28.).

वैहारिकाणां शिल्पानां विज्ञातार्थविभागवित् ।
आरोहे विनये चैव युक्तो वारणवाजिनाम् ॥
धनुर्वेदविदां श्रेष्ठो लोकेऽतिरथसंमतः ।
अभियाता प्रहर्ता च सेनानयविशारदः ।
अप्रधृष्यश्च सङ्ग्रामे क्रुद्धैरपि सुरासुरैः ॥

Rama is expert in various disciplines of various sports and engineering. He knows ascending and descending from elephants and horses. He is expert in archery. He is approved by the great

CC-0. Nepal Sanskrit Academy, Kathmandu Collection

car-warriors of the world. He marches and hits. He is expert in leading the armies. He is conquerable in war (2.1.28.).

आयकर्मण्युपायज्ञः सन्दृष्टव्ययकर्मवित् ॥ Rama knows the methods of earning. He is visionary in spending (2.1.26.). This shows his knowledge of economy and commerce. अरोगस्तरुणो वाग्मी Rama is healthy and young (2.1.18.). By this we can speculate Rama's knowledge of health science.

Being a royal, he learnt all these disciplines in Gurukula. In modern world, civil service exam includes riding car and two wheelers. Aside from these, he is expert in music and art (2.2.36.). गान्धर्वे च भुवि श्रेष्ठो बभूव भरताग्रजः ।

After describing Rama's tall virtues, Valmiki, in the first chapter of Ayodhya kanda, connects his virtues with his education.

सम्यग्विद्याव्रतस्नातो यथावत्साङ्गवेदवित् ।
इष्वस्त्रे च पितुः श्रेष्ठो बभूव भरताग्रजः ॥

The elder brother of Bharata was well educated. He learnt the Vedas with their limbs procedurally. He is more expert than his father in archery (2.1.20.).

To describe Rama's great education Valmiki uses the word 'Snata'. Education is taken to bathing in a stream of water. That is why educated one is called in ancient days as Snataka. Education is described as bathing because it purifies. It was designed in such a way that it purified.

In essence, from Gurukula, Rama learnt Vedas, six limbs of Vedas- Shiksha (phonetics), Kalpa (ritual manual), Vyakarana (grammar), Nirukta (etymology), Chandas (Vedic Meter) and Jyotisha (astronomy) and Upavedas- Dhanurveda (missile science), Artha shastra (economics and commerce), Gandharva (music and art) and Aryurveda (medical science).

CC-0. Nepal Sanskrit Academy, Kathmandu Collection

सर्वशास्त्रार्थतत्त्वज्ञः स्मृतिमान् प्रतिभानवान् ।

Rama knows all sciences, their meaning and their concepts. He is a deep thinker. He is highly intuitive (1.1.18.).

स्मृतिमान् प्रतिभानवान् । Smritimaan has two meanings- memory and thinking. Thinking is related to rational. Memory also accompanies it. But Pratibha means intuition or spark. Rama has spark or intuition. This is a right brain function. This is associated with creativity and originality. Rama has Smriti on one hand Pratibha on the other hand.

This is the concept of education in Ramayana. He has two great Gurus mainly- Vasishta and Vishvamitra. Vishvamitra wishes to take Rama from Dasharatha, not just to guard Yajna, but to educate him. Vishvamitra throbs to have a student like Rama. This shows the passion of Guru.

श्रेयश्चास्मै प्रदास्यामि बहुरूपं न संशयः । Vishvamitra says to Dasharatha, it is beyond doubt that I shall bestow welfare to your son in many forms (1.19.10.).

Vishvamitra offers various missiles to Rama and educates him in archery further. He takes Rama and Lakshmana to various regions, showing them many rivers, kingdoms and mountains giving their details. Vishvamitra also exposes their potentials. Finally, Vishvamitra arranges the wedding of Rama. This is how Guru becomes affectionate and kindful to the students.

Gurukula is not just a part time education. It is to be with Guru and serve him. Serving Guru is well known. But in Gurukula, Guru too serves the students. Ramayana describes that aspect of Gurukula which is very important.

दशरथनृपसूनुसत्तमाभ्यां तृणशयनेऽनुचिते तदोषिताभ्याम् ।
कुशिकसुतवचोऽनुलालिताभ्यां सुखमिव सा विबभौ विभावरी च ॥

CC-0. Nepal Sanskrit Academy, Kathmandu Collection

The night went happily in no second, when the boys (Rama and Lakshmana) sleep on grass-bed, lulled by Vishvamitra (1.22.23.).

कथाभिरभिरामाभिरभिरामौ नृपात्मजौ ।
रमयामास धर्मात्मा कौशिको मुनिपुङ्गवः ॥

Vishvamitra gladdens the boys by narrating many stories to them (1.23.22.).

Children in Gurukula need bed time stories especially when they miss their parents. Vishvamitra, the Guru, fulfils that task.

At early morning Vishvamitra wakes them up.

कौसल्यासुप्रजा राम पूर्वा सन्ध्या प्रवर्तते ।
उत्तिष्ठ नरशार्दूल कर्तव्यं दैवमाह्निकम् ॥

Vishvamitra says, O Rama! scion! darling child of Kausalya! Day dawns. You should do Sandhya vandanam (2.23.2).

It becomes Guru's duty to wake the children up in Gurukula at early morning and make them to do their early morning rituals like Sandhya Vandana. The epic depicts that. Relationship between Guru and disciple is not just a class-room relationship. It is deep. It pervades throughout the routine.

Even in the very beginning Valmiki describes the qualities of Guru and Shishya.

तपस्वाध्यायनिरतं तपस्वी वाग्विदां वरम् ।
नारदं परिपप्रच्छ वाल्मीकिर्मुनिपुङ्गवम् ॥

Guru dedicates his time for Tapasya and Svadhyaya. Guru is eloquent. Guru is expert in meditation. In the above verse these virtues are attributed to Narada. Valmiki is described as a man of Tapasya which is the quality of a disciple.

Svadhyaya means study of scriptures. Tapasya according to

CC-0. Nepal Sanskrit Academy, Kathmandu Collection

commentators has two meanings- 1. Practice of the scriptures which are studied and 2. Self-experience found in scriptures. This is called as **श्रोत्रियं ब्रह्मनिष्ठम्**, in Mundaka Upanishad. Just scriptural learning is not enough. Its experience and wisdom are necessary which is denoted here as Tapasya.

With Tapasya and Svadhyaya, Guru should have excellent eloquoncy to deliver the scriptural knowledge. With this, the deep meditation is described as an important feature of Guru-Muni pungavam. Only one feature attributed here to disciple is 'Tapasya' which according to the commentator means 'Nishta' or focus to the subject that he studies from Guru. He should be sincere to it.

When Rama had grown up, he happened to go to the forest and see many Ashramas of various sages. Many of the Ashramas served as Gurukulas too. Many pupils approached these Ashramas and learnt various sciences. Rama could see there how these Ashramas were destroyed by Rakshasas and how sages who promoted education were tortured.

On seeing this, Rama promised to destroy all Rakshasas who tortured Rishis and became a great havoc to Ashrama-life. I shall not return to Ayodhya without destroying these evil Rakshasas, sweared Rama. Rama guarded these Ashramas/ Gurukulas by destroying the hurdle. Thus the purpose of his incarnation had become safeguarding Ashramas/Gurukulas and preserving education by safeguarding them.

❀ ❀ ❀

CC-0. Nepal Sanskrit Academy, Kathmandu Collection

ब्रह्मवादिनी परम्परा का आधुनिक मूर्त स्वरूप - मैत्रेयी गुरुकुलम्

✍ भगिनी श्रीमती
मातृश्री, मैत्रेयी गुरुकुलम्

भारतीय परंपरा में प्राचीन काल में स्त्री-पुरुषों की जीवन पद्धति दो तरह की थी- पुरुषों में नैष्ठिक ब्रह्मचारी और उपकुर्वाण । जैसे पुरुषों की पद्धति थी, वैसे ही स्त्रियों की जीवनपद्धति भी दो प्रकार की थी । एक ब्रह्मवादिनी और दूसरा सद्योवधु । द्विविधा स्त्रियो ब्रह्मवादिनी सद्योवध्वश्च । वेद काल में ब्रह्मवादिनियों के लिए भी उपनयन संस्कार, वेदाध्ययन, घर में भिक्षा स्वीकार इत्यादि नियम थे । यमस्मृति में यह उल्लेख मिलता है । पुरा कल्पे तु नारीणां मौञ्जीबंधनमिष्यते । अध्यापनं च वेदानां सावित्री वचनं तथा पिता पितृव्यो भ्राता वा नैनामध्यापयेत पर: ।

जो स्त्री वेदाध्ययन-अध्यापन को ही अपने जीवन का लक्ष्य मानकर जीवन व्यतीत करती थी वह ब्रह्मवादिनी कहलाती थी । जो स्त्री अपनी वेद-शास्त्रादि शिक्षा के बाद सूक्त काल में विवाहादि संस्कार से गृहिणी बन कर कुटुंब में जाती थी, वह सद्योवधु कहलाती थी । प्राचीन काल का इसका उदाहरण मिलता है । याज्ञवल्क्य नाम एक महर्षि, उनकी मैत्रेयी, कात्यायिनी नाम की दो पत्नियाँ थीं ।

कदाचित याज्ञवल्क्य ने संन्यास स्वीकार करने का निश्चय किया, अपनी दोनों पत्नियों को बुलाकर कहा - मैं सन्यास स्वीकार करना चाहता हूँ । इसलिए मैं इस स्थान को छोड़कर जा रहा हूँ । जाने से पहले मेरी जो संपत्ति है, उसको आप दोनों में बाटना भी चाहता हूँ । उनके यह कहने पर कात्यायिनि चुप थी, परन्तु मैत्रेयी पूछती है- कि स्वामी ! इस संपत्ति से क्या अमरत्व मिलता है ? याज्ञवल्क्य- नहीं मैत्रेयि, इससे अमरत्व नहीं मिलता अपितु सांसारिक सुख-दुःखों का भोग करते हुए जीवन यापित कर सकते है। तब मैत्रेयी बोलती है - स्वामी येनाहं नामृता स्याम तेनाहं किं वा करिष्यामि । जिससे अमरत्व नहीं मिलता है,उसे लेकर मैं क्या करूंगी । आप जिससे अमरत्व प्राप्त करने के लिए जा रहे है, वही मुझे दीजिए । ऐसा कहकर मैत्रेयी ने पति से ही अमरत्व विद्या प्राप्त किया । भारत में यह प्रसिद्ध ब्रह्मवादिनी मैत्रेयी हुई।

२८ वर्ष पहले राष्ट्रीय स्वयं सेवक संघ के कर्नाटक के वरिष्ठ लोग और शिक्षज्ञों ने मिलकर कई सालों तक चर्चा की । चर्चा का विषय आजकल देश में प्रचलित शिक्षा पद्धति

CC-0. Nepal Sanskrit Academy, Kathmandu Collection

थी । इस चिन्तन-मन्थन से उन्होंने एक निर्णय किया कि कर्नाटक मे इस शिक्षा पद्धति की पर्याय शिक्षा पद्धति लानी है। वह पर्याय शिक्षा पद्धति गुरुकुल शिक्षा ही होगी, ऐसा सोचकर उन्होंने गुरुकुल शिक्षण आरंभ करने का विचार किया, उसका परिणाम रूप ही कर्नाटक के ३ गुरुकुल हैं । गुरुकुल के वरिष्ठों का आशय था की ब्रह्मवादिनी परंपरा जो है उसको आगे बढ़ाना है ।

इसी कारण से ही उपर्युक्त ब्रह्मवादिनी के नाम से ही कर्नाटक के दक्षिणकन्नड जिले के मूरुकजे ग्राम में १९९४ (भाव सं॥ आषाढ शुक्ल पूर्णिमा) में मैत्रेयी गुरुकुल का शुभारंभ हुआ । अठ्ठाईस वर्षों से यह गुरुकुल निरंतर चल रहा है । प्रस्तुत इस गुरुकुल में कर्नाटक राज्य से और अन्य छ: राज्यों से आई हुई एक सौ सैंतालीस(१४७) छात्राएँ अध्ययन-अध्यापन कर रहीं है । सत्रह (१७) मातृश्री /आचार्यजी लडकियों के अध्ययन में सहकार दे रहें हैं । यहाँ के छात्रायों की अध्ययनावधि १२ साल की है । यहाँ प्रारंभ में पांच साल वेद-योग-विज्ञान-कृषि और कलाकौशल नाम की पञ्चमुखी शिक्षा पद्धति है । बाकी सात साल में भारतीय शास्त्रों का (वेदान्त-व्याकरणादि) अध्ययन होता है । गुरुकुल में बच्वें मातृश्रियों के साथ ही रहती हैं । प्राचीन गुरुकुल में अन्न, विद्या और औषध यह तीनों बेचा नही जाता था, इसी आशय से गुरुकुल में भी निश्शुल्क शिक्षा दी जाती है ।

यहाँ तक २५० छात्राएँ गुरुकुल में अध्ययन करके समाज को अर्पित हो गयी हैं । गुरुकुल में पहले केवल छ: साल की शिक्षा प्रणाली थी । छ: सालों तक गुरुकुल के द्वारा दिये गये शिक्षण का यथावत अध्ययन करके कुछ छात्राओंने बाहर की जो शिक्षा पद्धति है, उसके द्वारा आगे की शिक्षा प्राप्त की हैं । उनमें से कुछ लडकियाँ आयुर्वेद वैद्य हैं । कुछ लडकियाँ संस्कृत में वेदान्त ज्योतिष्य और व्याकरण विदुषियाँ हैं । अन्य कुछ कुशलगृहिणी बनकर गुरुकुल का जो उद्देश है वैसे अपने घर को ही गुरुकुल बनाकर बच्चों और घर को सुचारु रूप से चला रहीं हैं ।

आजतक बारह (१२) साल शिक्षण प्राप्त करके सात लडकियाँ गुरुकुल में ही मातृश्री रूप मे काम कर रहीं हैं, चार लडकियाँ विवाहित होकर अलग अलग जगहों पर गुरुकुल चला रहीं हैं । दो लडकियाँ गृहिणी गृहगुरुकुल चला रही हैं । एक पति-पत्नि दोनों भी मिलकर ज्योतिष्य विद्यालय घर में ही चला रहे है । दुसरी, पति के साथ ही घर में ही वेद-वेदान्त की शिक्षा दे रही हैं ।

गुरुकुल में लडकियाँ अध्ययन करती हैं । परंतु उनको समाज का परिचय भी होना चाहिए । इसी कारण यहाँ से लडकियाँ गुरुकुल के आसपास गाँवों में जाकर वहाँ के बच्चों को मिलाकर बालगोकुल, योगशिबिर इत्यादि द्वारा समाज में भी गुरुकुल शिक्षण का प्रसार कर रही हैं । जब लडकियाँ अनध्यापन में घर जाती हैं, तब भी गाँव की शाला में जाकर बच्चों

CC-0. Nepal Sanskrit Academy, Kathmandu Collection

को बालगोकुल, योगासन, भगवद्गीता सिखाना, इसके द्वारा अपने गाँव में भी शिक्षण का प्रसार करती हैं, और इससे वे जो स्वयं पढ़ती है, उनकी दृढता संपादन में सहायक होता है।

लडकियों को स्वावलम्बी शिक्षण देना चाहिए, यह सोचकर गुरुकुल में कलाकौशल विभाग में संगीत, सिलायी, भरतनाट्य, पाकशास्त्र, वयोलिन, तबला, कम्प्यूटर इत्यादि कलाओं का आत्मसात कराने का प्रयास चल रहा है । लडकियाँ अपने कपडे सीने में आजकल स्वावलम्बी हो रही हैं । भरतनाट्य में कुछ लडकियों ने साधना की हैं । पूर्व छात्राओं में तीन लडकियाँ कुटुम्ब निर्वहण के साथ साथ नृत्य सिखाते हुए समाज के बच्चों को संस्कार भी दे रहीं हैं । कुछ लडकियाँ कुटुम्ब के साथ साथ कृषि काम अच्छी तरफ से निभा रहीं हैं । कुछ बालिकाओं ने राज्य स्तर और राष्ट्रस्तर की शास्त्र परीक्षा में सुवर्ण और रजत पदक भी पायें हैं । शास्त्राध्ययन में भी आगे बढ़ रही हैं ।

गुरुकुल से बाहर जो बच्चें हैं, उनको भी यह शिक्षण मिलना है, इस उद्देश से संस्कृति शिक्षण शिबिर नाम से लडकियों का एक शिबिर हर वर्ष चलाया जाता है । वहाँ शारीरिक, मानसिक बौद्धिक और नित्यजीवन में कैसे रहना है, इसके बारे में बताया जाता है । देश, धर्म, संस्कृति, कुटुंब और समाज इन विषयों का परिचय कराया जाता है ।

ऐसे २८ वर्षों से मैत्रेयी अपने छोटे छोटे पांव रख रही है । साधना तो बहुत करनी है । उसका मार्ग भी लंबा है । आगे बढ़ते जाना है । और गुरुकुल प्रपंच में भी प्रकाश फैलानेवाला हो, यह हमारा आशय है । भगवान से प्रार्थना भी है ।

❀ ❀ ❀

CC-0. Nepal Sanskrit Academy, Kathmandu Collection

राम चरित मानस में गुरुकुल शिक्षा के तत्व

✍ डॉ. उमाशंकर पचौरी
अ.भा. महामंत्री, भारतीय शिक्षण मंडल

गुरु गृहँ गए पढ़न रघुराई। अल्पकाल विद्या सब आई॥

के माध्यम से मानसकार ने गुरुकुल शिक्षा की प्रभावी भूमिका समाज के समक्ष उद्घाटित कर दी है । त्रेतायुग में राम लक्ष्मण, भरत और शत्रुघ्न गुरु वशिष्ठ के गुरुकुल में विद्याध्ययन हेतु गए। महाराज श्री दशरथ ने अपने पुत्रों को शिक्षा देने के लिए गुरुओं को घर पर नहीं बुलवाया प्रत्युतः अपने पुत्रों को गुरुकुल भेजा। इसका सुपरिणाम यह हुआ कि अल्पकाल में ही सारी विद्या उनको आ गई। इस चौपाई में आई शब्द बहुत महत्वपूर्ण है। गुरुकुल शिक्षा पद्धति की स्पष्ट मान्यता है कि विद्या पाई नहीं जाती अर्थात बाहर से नहीं दी जा सकती वह तो प्रत्येक बालक के अन्दर विद्यमान रहती है। गुरुकुल का वातावरण और गुरु के प्रति श्रद्धा के भाव का जागरण होने से वह प्रकट होने लगती है। परिवेश और श्रद्धा जितने प्रभावी होंगे, विद्या का स्फुरण उतनी ही तीव्रता से होगा।

शिक्षा के चार प्रमुख कार्यः- शिक्षा के चार प्रमुख कार्य होते हैं।

1. अच्छा बनाना
2. बलवान बनाना
3. निपुण बनाना
4. विद्वान बनाना

मानस में गुरुकुल शिक्षा के माध्यम से इन चारों कार्यों की पूर्णता दृष्टिगोचर होती है। इस पद्धति से पढ़े हुए बालकों के जीवन पर दृष्टिपात् करने में यह प्रक्रिया सुस्पष्ट हो जाती है। कहा गया है -

वेद पुरान सुनहिं मन लाई। आयु कहहिं अनुजन्हिं समुझाई॥

अर्थात् राम मन लगाकर वेद, पुराण सुनते हैं और स्वयं अपने छोटों को समझाकर बताते हैं। विद्याप्राप्ति के मार्ग की सबसे बड़ी बाधा हमारा मन है। अतिशय चंचल होने के कारण यह क्षण भर भी कहीं टिकता नहीं है। जिसके कारण योग सम्भव नहीं हो पाता। इस

CC-0. Nepal Sanskrit Academy, Kathmandu Collection

मन को गुरु चरणों में अर्पित करने की क्रिया गुरुकुल में सिखाई जाती थी। अपने बड़ों से प्रेरणा ग्रहण करके विद्यार्थी गुरु के चरणों में अपना प्रणाम निवेदित करने के माध्यम से गुरु के चरणों में मन अर्पित करना सीख जाता था। मन लगाकर सुनने का यही अर्थ था। जब मन अपने पास नहीं रहता तो चंचलता समाप्त हो जाती है और फिर अन्दर उतरना बहुत सरल हो जाता हैं। जन्मजात् प्रत्येक व्यक्ति परमात्मा का अंश होने से अच्छा होती ही है। वह सत्य स्वरूप है। प्रयास करके भी कोई 10 मिनट भी निरन्तर असत्य भाषण नहीं कर सकता। वह ज्ञान स्वरूप है। ज्ञान की प्राप्ति के बिना वह रह ही नहीं सकता। वह प्रेम स्वरूप है। बिना प्रेम के वह रह ही नहीं सकता। मन की एकाग्रता के सीखते ही वह अपने स्वरूप से जुड़ जाता है जिससे **'अच्छा'** बनने के सारे गुण स्वतः विकसित होने लगते हैं। नायक होने के कारण राम के गुणों का वर्णन मानसकार ने किया है। उन्हें सुखसागर, शील सिन्धु, आनंद सिन्धु, गुण निधान, कृपानिधान, आदर्शपुत्र, आदर्श भाई, आदर्श पति, आदर्श राजा, आदर्श मनुष्य, अधिक तो क्या विग्रहवान धर्म ही कहा गया है। ये सद्गुण अच्छा बनाने की कला के अन्तर्गत समाहित है जो गुरुकुल शिक्षा सहजता से प्रदान कर सकती है। अच्छे को बलवान बनाना गुरुकुल शिक्षा का दूसरा प्रधान कार्य है। अच्छे के पास बल हो तो समाज के रक्षण का कार्य भली भाँति सम्पादित हो सकता है। राम, लक्ष्मण, भरत और शत्रुघ्न चारों की वीरता के संकेत मानस में हमें प्राप्त होते हैं। राम द्वारा ताड़का के वध का वर्णन करते हुए कहा गया हैं-

एकहिं बान प्रान हरि लीन्हा। दीन आनि तेहिं निज पद दीन्हा॥

राक्षसों द्वारा भयभीत ऋषियों को निर्भय करने का संकेत करते हुए कहा गया है-

प्रात कहा मुनि सन रघुराई। निर्भय जग्य करहु तुम्ह जाई॥

मारीच और सुबाहु से यज्ञ की रक्षा करना इसी बल का परिचायक है। पंचवटी में खर-दूषण को 14 हजार राक्षसों सहित क्षण-भर में मार गिराना इसी बलवान होने का सूचक है। किष्किन्धा में सुग्रीव के सामने बल का प्रदर्शन करते हुए एक ही साथ सात ताड़ के वृक्षों का भेदन कर दिया।

मानसकार ने लिखा -

दुन्दुभि अस्थि ताल देखराए। बिनु प्रयास रघुनाथ ढहाए॥
देखि अमित बल बाढ़ी प्रीती। बालि बधब इन्ह भई परतीती॥

कुम्भकर्ण के आगे जब सम्पूर्ण वानर सेना भागने लगी तो राम आगे बढ़े। उस समय मानसकार ने लिखा,

CC-0. Nepal Sanskrit Academy, Kathmandu Collection

राम सेन निज पाछें घाली। चले सकोप महा बलसाली॥

लक्ष्मण के बलवान होने के अनेक प्रमाण मानस में मिलते हैं। सुग्रीव को समझाते हुए राम कहते हैं कि संसार में जितने राक्षस हैं लक्ष्मण निमिष भर में उन्हें मार सकते हैं -

जग महुँ सखा निसाचर जेते। लछिमनु हनइ निमि महुँ तेते॥

जनक के दूत तो महाराज दशरथ से ही कह देते हैं -

राजन राम अतुल बल जैसे। तेज निधान लखन पुनि तैसे॥

भरत के बलवान होने का संकेत उस समय मिलता है जब संजीवनी लाते हुए हनुमान को एक ही बाण से धरती पर गिरा देते हैं -

परेउ मुरुछि महि लागत सायक। सुमिरत राम राम रघुनायक॥

फिर जब हनुमान पूरी परिस्थिति बताते हुए जाने की जल्दी करते हैं तो 'बलवान' भरत कह देते हैं मेरे बाण पर चढ़ जा मैं भेज देता हूँ -

चढ़ु मम सायक सैल समेता। पठवौं तोहि जहँ कृपा निकेता॥

शत्रुघ्न का तो वर्णन ही बल के पर्याय के रूप में किया हैं -

जाके सुमिरन तें रिपु नासा। नाम सत्रुघन बेद प्रकासा॥

स्पष्ट है कि गुरुकुल शिक्षा बलवान बनाती है।

अच्छे बलवान को निपुण बनाना भी आवश्यक है। उसे प्रत्येक काम आना चाहिए। चारों भाइयों के चरित्र का अनुशीलन करने पर इस गुण का विकास सर्वत्र दिखाई देता है। वे सब प्रकार की कलाओं में निपुण हैं। जनकपुर में गुरु की सेवा का काम भी उतनी ही निपुणता से करते हैं-

मुनिवर समन कीन्ह तब जाई। लगे चरन चायन्ह दोउ भाई॥

गुरुजी की पूजा के लिए पुष्पवाटिका से फूल चुनकर लाने का काम भी उसी निपुणता से करते हैं -

चहुँ दिसि चितइ पूँछि मालीगन। लगे लेन दल फूल मुदितमन॥

वनवास के समय आत्मनिर्भरता के साथ सब प्रकार के कार्यों को अत्यन्त कुशलता से

CC-0. Nepal Sanskrit Academy, Kathmandu Collection

करना इसे प्रमाणित करता है कि वे प्रत्येक कला में निपुण थे। पाक कला, गृहनिर्माण कला, वाक् कला, वस्त्र प्रक्षालन कला आदि में वे पूर्ण निष्णात थे। भरत जी का बोलना तो वाक् कला का आदर्श ही बन गया है -

सुगम अगम मृदु मंजु कठोरे। अरथु अमित अति आखइ थोरे॥

कम शब्दों में अमित अर्थ व्यक्त करने की कला गुरुकुल शिक्षा पद्धति में ही सम्भव है।

अच्छे, बलवान, निपुण को विद्वान बनाना इस पद्धति की चौथी विशेषता है। राम बनवास के पथ में लक्ष्मण द्वारा निषादराज गुह के साथ वार्तालाप के समय उनका 'विद्वान' होना प्रकट होता है - उनका उपदेश मानस में 'लक्ष्मण गीता' नाम से विख्यात् है -

बोले लखन मधुर मृदु बानी। ग्यान बिराग भगति रस सानी॥

काहु न कोउ सुख दुःख कर दाता । निज कृत करम भोग सबु भ्राता॥

अरण्य काण्ड में लक्ष्मण जी के प्रश्न और राम द्वारा दिए गए उत्तर विद्वत्ता की परकाष्ठा है। विद्वान का लक्षण है विनय का आना। अपने को अति साधारण मानना। दूसरों को सम्मान देना। राम के जीवन में ये लक्षण सर्वत्र पाये जाते हैं। माता सबरी को आदर देने की बात हो, विभीषण को सम्मानित करने की बात हो, अयोध्या लौटने पर गुरु वशिष्ठ से वानर भालुओं का परिचय कराने की बात हो, सर्वत्र विनय ही दिखाई देता है -

गुरु बसिश्ठ कुल पूज्य हमारे। इनकी कृपा दनुज रन मारे॥

ये सब सखा सुनहु मुनि मेरे। भए समर सागर कहँ बेरे॥

मम हित लागि जनम इन्ह हारे। भरतहुँ तें मोहि अधिक पिआरे॥

अपनी प्रजा से राम का यह कहना कि यदि मैं कोई अनीतिपूर्ण बात कहूँ तो भय त्याग कर मुझे टोक देना।

जौं अनीति कछु भाशौं भाई। तौ मोहि बरजहु भय बिसराई॥

अयोध्या की प्रजा को परमगति प्राप्त करने का उपदेश देना भी विद्वत्ता का ही परिचायक है।

एहि तन कर फल विशय न भाई। स्वर्गउ स्वल्प अन्त दुखदाई॥

सारांश यह है कि गुरुकुल की शिक्षा के समस्त तत्व रामचरित मानस में विद्यमान हैं जिनका अनुपालन कर जीवन का सर्वांगीण विकास किया जा सकता है तथा बच्चों को सुशिक्षित कर अच्छा, बलवान, निपुण और विद्वान बनाया जा सकता है।

❀ ❀ ❀

CC-0. Nepal Sanskrit Academy, Kathmandu Collection

ಗುರು-ಶಿಷ್ಯ ಪರಂಪರೆ

✍ ಪ್ರೊ. ಟಿ.ಎನ್. ಪ್ರಭಾಕರ್
ವಿಶ್ರಾಂತ ನಿರ್ದೇಶಕರು, ಉನ್ನತ ಶಿಕ್ಷಣ ಇಲಾಖೆ
ಕರ್ನಾಟಕ ಸರ್ಕಾರ, ಬೆಂಗಳೂರು.

ಭಾರತ ದೇಶಕ್ಕೆ ಆರ್ಯಾವರ್ತ. ಪುಣ್ಯಭೂಮಿ ಇತ್ಯಾದಿ ಹೆಸರುಗಳಿವೆ. ಭಾ = ಎಂದರೆ ಜ್ಞಾನದ ಕಾಂತಿಯಲ್ಲಿ ರತ = ತಲ್ಲೀನನಾದ ದೇಶ ಎಂದು ಅರ್ಥವಾಗುತ್ತದೆ. ಇಂತಹ ಜ್ಞಾನದ ಉಪಾಸಕರು, ಪ್ರಸಾರಕರಾಗಿ ಉತ್ತಮ ಸಭ್ಯ ಗುಣಗಳನ್ನು ಅಳವಡಿಸಿಕೊಂಡವರನ್ನು 'ಆರ್ಯ' ಎಂದು ಕರೆಯಲಾಗುತ್ತದೆ. ಇಂತಹ ಆರ್ಯರಿಂದಲೇ ತುಂಬಿದ ಭೂಪ್ರದೇಶಕ್ಕೆ ಆರ್ಯಾವರ್ತ ಎಂದು ಹೇಳುತ್ತಾರೆ. ಇಂತಹ ಆರ್ಯಾವರ್ತವಾದ ಭಾರತಕ್ಕೆ ಸಹಜವಾಗಿ ಪುಣ್ಯಭೂಮಿ ಎಂಬ ಹೆಸರೂ ಇದೆ.

ಜ್ಞಾನವೆಂಬುದು ನಿತ್ಯ, ಅನಾದಿ, ಭಾರತ ದೇಶದ ಜ್ಞಾನ ಪರಂಪರೆಯೂ ಪ್ರಾಚೀನ ಕಾಲದಿಂದಲೂ ಹರಿದು ಬಂದಿದೆ. ಆದ್ದರಿಂದಲೇ

ಸದಾಶಿವಸಮಾರಂಭಾಂ ಶಂಕರಾಚಾರ್ಯಮಧ್ಯಮಾಮ್ ।
ಅಸ್ಮದಾಚಾರ್ಯಪರ್ಯಂತಾಂ ವಂದೇ ಗುರುಪರಂಪರಾಮ್ ॥

ಈಶಾನಃ ಸರ್ವವಿದ್ಯಾನಾಂ.. ಎಂಬ ಮಹಾನಾರಾಯಣ ಉಪನಿಷತ್ತಿನ ಮಂತ್ರದಲ್ಲಿ ಸಾಕ್ಷಾತ್ ಪರಮೇಶ್ವರರಿಂದಲೇ ಈ ವಿದ್ಯಾಪರಂಪರೆಯೂ ಆರಂಭಗೊಂಡಿದೆ ಎಂದು ತಿಳಿಸಲಾಗಿದೆ. ಮಧ್ಯಕಾಲದಲ್ಲಿ ಅವತರಿಸಿದ ಶ್ರೀ ಶಂಕರಾಚಾರ್ಯರನ್ನು ಒಳಗೊಂಡು ಈಗ ಇರುವ ನಮ್ಮ ಗುರುಗಳನ್ನು ನೆನೆದಾಗ ಗುರುಪರಂಪರೆಯಾಗುತ್ತದೆ. ಅಂದರೆ ಸದಾಶಿವನಿಂದ ಇಂದಿನ ಗುರುಗಳವರೆಗೂ ಇರುವ ಗುರುಪರಂಪರೆಯನ್ನು ನಾನು ವಂದಿಸುತ್ತೇನೆ. ಗುರುಮುಖೇನ ಪ್ರಾಪ್ತವಾದ ವಿದ್ಯೆಗೆ ಮಾತ್ರ ಗೌರವ ಹಾಗೂ ಸತ್ತ್ವವಿರುತ್ತದೆ.

ಯೋಽನೂಚಾನಃ ಸ ನೋ ಮಹಾನ್ ಯಾವುದು ಅನೂಚಾನವಾಗಿ (ಗುರುವಿನಿಂದ ಶಿಷ್ಯ, ಅವನಿಂದ ಪ್ರಶಿಷ್ಯ.) ವಿಕಾಸಗೊಂಡಿದೆಯೋ, ಅದೇ ನಮಗೆ ಮಹತ್ತ್ವವಾಗಿರುತ್ತದೆ. ಪರಮೇಶ್ವರನ ಅಪರಾವತಾರಿಗಳಿಂದೇ ವಿಖ್ಯಾತರಾದ ಆದಿ ಶಂಕರಾಚಾರ್ಯರು.

CC-0. Nepal Sanskrit Academy, Kathmandu Collection

ಅಷ್ಟವರ್ಷೇ ಚತುರ್ವೇದೀ ದ್ವಾದಶೇ ಸರ್ವಶಾಸ್ತ್ರವಿತ್ ಆಗಿದ್ದರು. ಆದರೆ ಪರಂಪರಾಗತ ಗುರುಗಳ ಮೂಲಕ ಇದನ್ನು ಕಲಿತಂತೆ ಆಗಿರಲಿಲ್ಲ, ಆದ್ದರಿಂದ ಅವರು ಗುರುವನ್ನು ಅರಸಿ ಹೊರಟರು. ಇದೊಂದು ವಿಶಿಷ್ಟ ಪರಂಪರೆ. ಇದು ಗುರುವಿನ ಮೂಲಕವೇ ಹರಿದು ಬರಬೇಕು.

ಈಶಾವಾಸ್ಯೋಪನಿಷತ್ತಿನಲ್ಲಿ ವಿದ್ಯೆ (ಬ್ರಹ್ಮಜ್ಞಾನ) ಹಾಗೂ ಅವಿದ್ಯೆ (ಹೊಟ್ಟೆ ಪಾಡಿಗಾಗಿ ಲೌಕಿಕ ವಿಜ್ಞಾನ) ಇವೆರಡನ್ನು ಕಲಿಯಬೇಕೆಂದು ಉಪದೇಶವಿದೆ. ಅವಿದ್ಯೆಯಿಂದ ಹಸಿವು ಬಾಯಾರಿಕೆಯೆಂಬ ಮರಣವನ್ನು ದಾಟಿ ವಿದ್ಯೆಯಿಂದ ಅಮೃತತ್ವವನ್ನು ಹೊಂದುತ್ತಾನೆ ಎಂದು ತಿಳಿಸಲಾಗಿದೆ.

ವಿದ್ಯಾಂ ಚ ಅವಿದ್ಯಾಂ ಚ ಯಸ್ತದ್ವೇದೋಭಯಂ ಸಹ ।
ಅವಿದ್ಯಯಾ, ಮೃತ್ಯುಂ ತೀರ್ತ್ವಾ ವಿದ್ಯಯಾ ಅಮೃತಮಶ್ನುತೇ॥ (ಈಶ–5)

ವಿದ್ಯೆಯನ್ನು ಅಕ್ಷರ ನಾಶವಿಲ್ಲದ್ದು ಎಂದೂ ಹೇಳಲಾಗುತ್ತದೆ. ಅರಿವಿನ ಎಲ್ಲ ಶಾಖೆಗಳೂ ಕಾಲಕ್ರಮೇಣ ವಿನಾಶ ಹೊಂದುತ್ತವೆ.

ಶಿಕ್ಷಾ ಕ್ಷಯಂ ಗಚ್ಛತಿ ಕಾಲಪರ್ಯಯಾತ್ ಎಂದು ಭಾಸಮಹಾಕವಿಯು "ಕರ್ಣಭಾರ" ಎಂಬ ರೂಪಕದಲ್ಲಿ ತಿಳಿಸಿದ್ದಾನೆ. ಆದರೆ ಅಮೃತವಿದ್ಯೆಯು ಅವಿನಾಶಿ. ಮಧ್ಯೆ ನಾಶ ಹೊಂದಿದಂತೆ ಕಂಡರೂ ಅದು ಗುಪ್ತಗಾಮಿನಿಯಾಗಿದ್ದು ಯಾವುದೋ ಸಂದರ್ಭದಲ್ಲಿ ಕುಡಿಯೊಡೆಯುತ್ತದೆ. ಈ ಅವಿನಾಶಿ ಯೋಗ (ಜ್ಞಾನ) ವನ್ನು ಮಹಾವಿಷ್ಣುವು ಸೂರ್ಯನಿಗೆ ಹೇಳಿದ್ದನು. ಸೂರ್ಯನು ತನ್ನ ಪುತ್ರ ಮನುವಿಗೆ ಹೇಳಿದನು. ಮನುವು ತನ್ನ ಪುತ್ರನಾದ ಇಕ್ಷ್ವಾಕುರಾಜನಿಗೆ ಹೇಳಿದನು.

ಅನಂತರ ನೂರಾರು ರಾಜರ್ಷಿಗಳು ಇದನ್ನು ತಿಳಿದರು. ಆದರೆ ಬಹಳ ಕಾಲದಿಂದ ಈ ಯೋಗವು ಭೂಲೋಕದಲ್ಲಿ ಲುಪ್ತಪ್ರಾಯವಾಯಿತು. ಗುಪ್ತವಾದ ಈ ಯೋಗವನ್ನು ಶ್ರೀ ಕೃಷ್ಣನು ಅರ್ಜುನನಿಗೆ ಹೇಳಿದನು ಎಂದು ಗೀತೆಯ ನಾಲ್ಕನೆಯ ಅಧ್ಯಾಯದ ಆರಂಭದಲ್ಲಿ ತಿಳಿಸಲಾಗಿದೆ.

ಏವಂ ಪರಂಪರಾಪ್ರಾಪ್ತಮಿಮಮ್ ರಾಜರ್ಷಯೋ ವಿದುঃ॥
ಸ ಕಾಲೇನೇಹ ಮಹತಾ ಯೋಗೋ ನಷ್ಟಃ ಪರಂತಪ॥
ಸ ಏವಾಯಂ ಮಯಾ ತೇದ್ಯ ಯೋಗಃ ಪ್ರೋಕ್ತಃ ಪುರಾತನ॥
ಭಕ್ತೋsಸಿ ಮೇ ಸಖಾ ಚೇತಿ ರಹಸ್ಯಂ ಹ್ಯೇತದುತ್ತಮಮ್॥

ಭ. ಗೀತಾ 4 – 2:3

ಅನಾದಿ ಅವಿಚ್ಛಿನ್ನ ಪರಂಪರೆಯ ಈ ಜ್ಞಾನವನ್ನು ಅರ್ಥೈಸಿಕೊಂಡು ಅನುಸಂಧಾನ ಮಾಡಿಕೊಂಡು ಸಾಕ್ಷಾತ್ಕಾರ ಹೊಂದಿದ ಮಹಾಸಾಧಕರೇ

CC-0. Nepal Sanskrit Academy, Kathmandu Collection

ಗುರುವೆನಿಸುತ್ತಾರೆ. ಈ ಗುರುವು ಶಿಷ್ಯರ ಹಿತಕ್ಕಾಗಿಯೇ ಸದಾಕಾಲದಲ್ಲೂ ಶ್ರಮಿಸುತ್ತಾರೆ. ಆದಿಶಂಕರಾಚಾರ್ಯರು ಪ್ರಶ್ನೋತ್ತರ ರತ್ನಮಾಲಿಕೆಯಲ್ಲಿ ಕೋ ಗುರುಃ? ಅಧಿಗತತತ್ತ್ವಃ ಶಿಷ್ಯಹಿತಾಯೋದ್ಯತಸ್ಸತತಮ್ ಎಂದು ತಿಳಿಸಿದ್ದಾರೆ. ಹಾಗೆಯೇ

ಶ್ರೋತ್ರಿಯಃ ಅವೃಜಿನಃ ಅಕಾಮಹತಃ ಯೋ ಬ್ರಹ್ಮವಿತ್ತಮಃ।
ಬ್ರಹ್ಮಣಿ ಉಪರತಃ ಶಾನ್ತಃ ನಿರಿಂಧನ ಇವಾನಲಃ॥
ಅವಿದ್ಯಾಹೃದಯಗ್ರಂಥಿ–ಬಂಧಮೋಕ್ಷೋ ಭವೇದ್ಯತಃ
ತಮೇವ ಗುರುರಿತ್ಯಾಹುಃ ಗುರುಶಬ್ದಾರ್ಥವೇದಿನಃ।

ಅವನು ಶ್ರೋತ್ರಿಯ (ವೇದಾಂತ ಜ್ಞಾನಿ) ನಾಗಿರಬೇಕು. ಪಾಪರಹಿತನಾಗಿರಬೇಕು. ಕಾಮದ ಹೊಡೆತಕ್ಕೆ ಸಿಕ್ಕದವನಾಗಿರಬೇಕು. ಬ್ರಹ್ಮವಿದರಲ್ಲಿ ಶ್ರೇಷ್ಠತಮನಾಗಿರಬೇಕು. ಪರಬ್ರಹ್ಮನಲ್ಲಿ ವಿಶ್ರಾಂತನಾಗಿರಬೇಕು. ಸೌದೆಯಿಲ್ಲದ ಅಗ್ನಿಯಂತೆ ಶಾಂತನಾಗಿರಬೇಕು. ತೇಜಸ್ವಿಯಾಗಿರಬೇಕು. ಅವಿದ್ಯೆಯ ಗಂಟನ್ನು ಯಾವನು ಬಿಚ್ಚಿ ಹಾಕುತ್ತಾನೆಯೋ, ಅವನೇ ಗುರುವೆಂದು ಗುರು ಶಬ್ದದ ಅರ್ಥವನ್ನು ಬಲ್ಲವರು ಹೇಳುತ್ತಾರೆ.

ಮನಶ್ಚೇನ್ನ ಲಗ್ನಂ ಗುರೋರಂಘ್ರಿಪದ್ಮೇ।
ತತಃ ಕಿಂ ತತಃ ಕಿಂ ತತಃ ಕಿಂ ತತಃ ಕಿಮ್ ॥

ಎಂದೂ ಅವರು ಹೇಳುತ್ತಾರೆ. ಆಚಾರ್ಯವೇದಾಂತದೇಶಿಕರು ಗುರುವಿನ ಸ್ವರೂಪ, ಗುಣಶೀಲ, ಮಹಿಮೆಗಳನ್ನು ಹೀಗೆ ವರ್ಣಿಸುತ್ತಾರೆ.

"ಅವನು ಸಿದ್ಧನಾಗಿರಬೇಕು, ಒಳ್ಳೆಯ ಸಂಪ್ರದಾಯದಲ್ಲಿ ಸಿದ್ಧನಾಗಿದ್ದು, ಸ್ಥಿರವಾದ ಬುದ್ಧಿಯುಳ್ಳವನಾಗಿರಬೇಕು. ಪಾಪರಹಿತನಾಗಿರಬೇಕು. ಶ್ರೋತ್ರಿಯ (ವೇದಾಂತವೇದಿ) ಆಗಿರಬೇಕು. ಬ್ರಹ್ಮನಿಷ್ಠನಾಗಿರಬೇಕು. ಸತ್ಯದಲ್ಲಿ ನೆಲಸಿರಬೇಕು, ಸತ್ಯವಚನನಾಗಿರಬೇಕು. ಸಿದ್ಧಾಂತವು ನಿಯತಮಾಡುವಂತೆ ಸಾಧುವೃತ್ತಿಯಿಂದ ಕೂಡಿರಬೇಕು. ಡಂಭ, ಅಸೂಯೆ ಮುಂತಾದ ಅನಾತ್ಮಗುಣರಹಿತನಾಗಿರಬೇಕು. ಜೀತೇಂದ್ರಿಯನಾಗಿರಬೇಕು. ದೀರ್ಘಬಂಧುವಾಗಿರಬೇಕು. ದಯಾಳು ವಾಗಿರಬೇಕು. ಶಿಷ್ಯರು ತಪ್ಪು ಮಾಡಿದಾಗ ಅವರನ್ನು ತಿದ್ದಬೇಕು. ತನಗೂ ಮತ್ತು ಇತರರಿಗೂ ಹಿತವನ್ನು ಮಾಡುವುದರಲ್ಲಿ ಆಸಕ್ತರಾಗಿರಬೇಕು.

ಸಿದ್ಧಂ ಸತ್ಸಂಪ್ರದಾಯೇ ಸ್ಥಿರಧಿಯಮನಘಂ ಶ್ರೋತ್ರಿಯಂ ಬ್ರಹ್ಮನಿಷ್ಠಂ
ಸತ್ತ್ವಸ್ಥಂ ಸತ್ಯವಾಚಂ ಸಮಯನಿಯತಯಾ ಸಾಧುವೃತ್ತ್ಯಾ ಸಮೇತಂ॥
ಡಂಭಾಸೂಯಾವಿಮುಕ್ತಂ ಜಿತವಿಷಯಗಣಂ ದೀರ್ಘಬಂಧುಂ ದಯಾಲುಂ
ಸ್ಖಾಲಿತ್ಯೇ ಶಾಸಿತಾರಂ ಸ್ವಪರಹಿತಪರಂ ದೇಶಿಕಂ ಭೂಷ್ಣುರೀಪ್ಸೇತ್॥

CC-0. Nepal Sanskrit Academy, Kathmandu Collection

"ಯಾವನಿಗೆ ದೇವರಲ್ಲಿ ಪರಾಭಕ್ತಿಯಿದೆಯೋ, ದೇವರಲ್ಲಿ ಇರುವಷ್ಟೇ ಭಕ್ತಿಯು ಗುರುವಿನಲ್ಲೂ ಇದೆಯೋ ಅಂತಹ ಮಹಾತ್ಮನಿಗೆ ಮಾತ್ರ ಈ ಉಪನಿಷತ್ತಿನ ಅರ್ಥಗಳು ಪ್ರಕಾಶನವಾಗುತ್ತವೆ' ಎಂದು ಕಠೋಪನಿಷತ್ತು ತಿಳಿಸುತ್ತದೆ.

ಯಸ್ಯ ದೇವೇ ಪರಾ ಭಕ್ತಿಃ ಯಥಾ ದೇವೇ ತಥಾ ಗುರೌ।
ತಸ್ಯೈತೇ ಕಥಿತಾ ಹ್ಯರ್ಥಾಃ ಪ್ರಕಾಶಂತೇ ಮಹಾತ್ಮನಾಮ್॥

ವ್ಯಾಕರಣಶಾಸ್ತ್ರದಲ್ಲಿ ಗುರು ಶಬ್ದವು ಧರ್ಮವನ್ನು ಅನುಷ್ಠಿಸಿ, ಜ್ಞಾನವನ್ನು ತಿಳಿಸುವವರು, ಅಜ್ಞಾನವನ್ನು ನುಂಗುವವರು ಎಂಬ ಅಭಿಪ್ರಾಯದಲ್ಲಿ ಹೇಳಲಾಗಿದೆ. (ಗೃ–ಶಬ್ದೇ, ಗೃ–ನಿಗರಣೇ).

ಹೀಗೆ ಸ್ವಾಧ್ಯಾಯ (ತಾನು ಕಲಿತಿದ್ದನ್ನು ಪ್ರತಿದಿನ ಆವೃತ್ತಿ ಮಾಡುವುದು, ಪ್ರವಚನ (ಕಲಿತಿದ್ದನ್ನು ಅರ್ಹ ಶಿಷ್ಯನಿಗೆ ಬೋಧಿಸುವುದು) ಹಾಗೂ ಅನುಷ್ಠಾನ (ಸದಾಚಾರ) ಎಂಬ ತ್ರಿವೇಣೀ ಸಂಗಮವಾಗಿ ಗುರುಗಳು ಇರುತ್ತಾರೆ. ಸಚ್ಛಿಷ್ಯರು ಇಂತಹವರನ್ನು ಆಶ್ರಹಿಸಿ, ಗುರುಶುಶ್ರೂಷೆಯ ಮೂಲಕ ವಿದ್ಯೆಯನ್ನು ಕಲಿಯಬೇಕು. ಹಾಗೆ ರಾಷ್ಟ್ರಕವಿ ಕಾಳಿದಾಸನು ತಿಳಿಸಿದಂತೆ ಸುಶಿಷ್ಯಪರಿದತ್ತಾ ವಿದ್ಯಾ ಅಶೋಚನೀಯಾ ಉತ್ತಮಶಿಷ್ಯನಲ್ಲಿ ವಿದ್ಯೆಯನ್ನು ಸಂಕ್ರಾಂತಿಗೊಳಿಸಿದಾಗ ಆ ವಿದ್ಯೆಯು ಸಾರ್ಥಕವಾಗುತ್ತದೆ.

ಅ.ಶಾ. 4ನೆಯ ಅಂಕ

ಶಿಷ್ಯನಾದವನು ಕಾಯೇನ ವಾಚಾ, ಮನಸಾ ಗುರುವನ್ನು ಸೇವಿಸಬೇಕು. ಗುರುವು ಬೆಳಿಗ್ಗೆ ಏಳುವುದಕ್ಕೆ ಮುಂಚೆಯೇ ಎದ್ದು, ಗುರುವು ವಿಶ್ರಾಂತಿಗೆ ಜಾರಿದ ಬಳಿಕವೇ ತಾನು ಮಲಗಬೇಕು. ಈ ಅವಧಿಯಲ್ಲಿ ಗುರುವಿನ ದಿನಚರ್ಯೆಗೆ ಪೂರಕನಾಗಿದ್ದು, ಆತನ ಆಜ್ಞೆಯನ್ನು ಪಾಲಿಸಬೇಕು. ಗುರುವಿನ ದೃಷ್ಟಿ, ಮುಖವನ್ನು ನೋಡಿದಾಕ್ಷಣ ಇಂಗಿತವನ್ನು ತಿಳಿದು, ಅದನ್ನು ಮಾಡುವಂತಿರಬೇಕು. ಇದನ್ನೇ ಪರೇಂಗಿತಜ್ಞಾನ ಎನ್ನುತ್ತಾರೆ. ಗುರುವು ಪಾಠಕ್ಕಾಗಿ ಕರೆದಾಗ ಮಾತ್ರ ಪಾಠವನ್ನು ಹೇಳಿಸಿಕೊಳ್ಳಬೇಕು. (ಆಹೂತಾಧ್ಯಾಯೀ). ಗುರುವಿಗಿಂತಲೂ ಎತ್ತರವಾದ ಆಸನವನ್ನು ಬಳಸಬಾರದು.

ಪಾಣಿನಿಮಹರ್ಷಿಗಳ ವ್ಯಾಕರಣಶಾಸ್ತ್ರದಲ್ಲಿ **"ಸಂತತಿಃ ದ್ವಿವಿಧಾ; ಜನ್ಮನಾ ವಿದ್ಯಯಾ ಚ"** ಎಂದು ಹೇಳಲಾಗಿದೆ. ರಕ್ತವನ್ನು ಹಂಚಿಕೊಂಡು ಬಂದ ಔರಸಪುತ್ರರ ಪರಂಪರೆಯು ಎಲ್ಲರಿಗೂ ತಿಳಿದಿದೆ. ಇನ್ನು ವಿದ್ಯೆಯನ್ನು ಕಲಿತ ಶಿಷ್ಯನಿಗೆ ಕಲಿಸಿದ ಗುರುವೇ ತಂದೆಯಾಗುತ್ತಾನೆ. ಈ ವಿದ್ಯಾಸಂಬಂಧ ಎಂಬುದು ಅತ್ಯಂತ ಗಟ್ಟಿ; ದೂರಗಾಮಿ. ವಿದ್ಯಾಸಂತತಿಯು ಬೆಳೆಯಬೇಕು. ಇದಕ್ಕಾಗಿ

CC-0. Nepal Sanskrit Academy, Kathmandu Collection

ಗುರುಶಿಷ್ಯಪರಂಪರೆಯನ್ನು ಸರಿಯಾಗಿ ಉಳಿಸಿಕೊಳ್ಳಬೇಕು.

ಕೆಲವು ಆರ್ಷೇಯ ಗುರುಕುಲಗಳಲ್ಲಿ ಈ ಹಿಂದೆ ತಿಳಿಸಲಾದ ಗುರು-ಶಿಷ್ಯಪರಂಪರೆಯು ಉಳಿದಿದೆ. ಇನ್ನೂ ಬಹಳಷ್ಟು ಕಡೆ ಇದು ಭಾಗಶಃ ಉಳಿದಿದೆ. **"ಯುಗಾನುಕೂಲತಾ"** ಎಂಬ ತತ್ತ್ವವನ್ನು ಆಧರಿಸಿ, ಮೂಲವಿಚಾರಗಳಿಗೆ ಧಕ್ಕೆಯಾಗದಂತೆ, ಅಧ್ಯಯನ-ಅಧ್ಯಾಪನಗಳಿಗೆ ಪೂರಕವಾಗುವಂತೆ ಗುಣಾತ್ಮಕ ಸುಧಾರಣೆ ಎಂಬುದು ವರ್ತಮಾನದ ಆವಶ್ಯಕತೆಯಾಗಿದೆ. ಗುರುಕುಲಗಳ ಆಚಾರ್ಯರು, ವ್ಯವಸ್ಥಾಪಕರು, ನಿರ್ವಾಹಕರು, ಬೇರೆಡೆ ದೂರದ ರಾಜ್ಯಗಳಲ್ಲೂ ಇರುವ ಆದರ್ಶ ಗುರುಕುಲಗಳನ್ನು ವೀಕ್ಷಿಸಬೇಕು. ಒಳಿತನ್ನು ತಿಳಿಯಲು, ಪಾಲಿಸಲು, ಉಪದೇಶಿಸಲು ಎಂದೂ ಸಂಕೋಚವಿರಬಾರದು.

ಶಿಕ್ಷಾರ್ಥಿಗಳ ಸರ್ವತೋಮುಖ ಶೈಕ್ಷಣಿಕ ಅಭಿವೃದ್ಧಿಗಾಗಿ ಗುರುಗಳು ಬಹಳವಾಗಿ ಶ್ರಮಿಸಬೇಕಾಗುತ್ತದೆ. ಈಗಂತೂ ಎಲ್ಲೆಡೆ ಮನಸ್ಸಿನ ಏಕಾಗ್ರತೆಯನ್ನು ಹಾಳು ಮಾಡುವ ಅನೇಕ ವಿಕ್ಷೇಪಗಳು, ಪ್ರಲೋಭನೆಗಳು, ಆಕರ್ಷಣೆಗಳು ಬಹುಮುಖವಾಗಿ ದಾಳಿಯಿಟ್ಟಿವೆ. **'ಸ್ವಾತಂತ್ರ್ಯ'** ಎಂಬ ತತ್ತ್ವವನ್ನು ತಪ್ಪಾಗಿ ಅರ್ಥೈಸಿಕೊಂಡು **'ತಾನು ಹೇಗೆ ಮಾಡಿದರೂ ಸರಿ; ತನಗೆ ಯಾರೂ ಏನನ್ನೂ ಹೇಳಬಾರದು'** ಎಂಬ ಏಕಮುಖ ಕುತ್ಸಿತ ಚಿಂತನೆಯು ಮೂಡುತ್ತಿದೆ. ಇಂತಹ ಪರ್ವಕಾಲದಲ್ಲಿ ಗುರುಕುಲಗಳ ಗುರುಗಳೂ ತರಬೇತಿ ಪಡೆಯಬೇಕು.

ಶಿಷ್ಯಂದಿರು ಹಾಗೂ ಅವರ ಪಾಲಕರ ಪಾತ್ರವೂ ಬಹಳ ಮುಖ್ಯ. ತನ್ನ ಗುರಿಯೇನು ಎಂಬುದನ್ನು ಸರಿಯಾಗಿ ತಿಳಿದು, ಅದನ್ನು ಸ್ಮರಿಸಿಕೊಳ್ಳುತ್ತಾ ಸಾಗಬೇಕು.

ಪ್ರಾರಬ್ಧಮ್ ಉತ್ತಮಜನಾ ನ ಪರಿತ್ಯಜಂತಿ ಎಂಬ ನೀತಿವಾಕ್ಯವನ್ನು ಧ್ಯೇಯವಾಕ್ಯವನ್ನಾಗಿ ಸ್ವೀಕರಿಸಬೇಕು.

ತನ್ನ ಬುದ್ಧಿಯು ಮೃತ್ಪಿಂಡದಂತೆ ಆಗದೆ, ಪರಿಶುದ್ಧ ಕನ್ನಡಿಯಂತೆ ಆಗಬೇಕು ಎಂಬ ದೃಷ್ಟಿ ಸಮರಸವಾಗಿ ಮೂಡಬೇಕು.

ಇಂದು ವಾಸ್ತವವಾಗಿ ಚಾಲ್ತಿಯಲ್ಲಿರುವ ಲೌಕಿಕ ಶಿಕ್ಷಣದ ಶಾಲಾ-ಕಾಲೇಜುಗಳ ಅಧ್ಯಾಪಕರೂ ವಿದ್ಯಾರ್ಥಿಗಳೂ ಇದೇ ಚಿಂತನೆಯಿಂದ ವಿದ್ಯೆಯ ಕೃಷಿಯನ್ನು ಮಾಡಿ ಉತ್ತಮ ಬೆಳೆಯನ್ನು ಬೆಳೆಯಬೇಕು. ಶಿಕ್ಷಕರು ಪ್ರತಿದಿನ ಹೊಸ ಹೊಸ ಗ್ರಂಥಗಳನ್ನು ಓದಬೇಕು. ಪ್ರತಿನಿತ್ಯ ಆತನು ಚಿರನೂತನನಂತೆ ವಿದ್ಯಾರ್ಥಿಗಳಿಗೆ ಅನಿಸಬೇಕು; ಆತನ ಪಾಠ್ಯವು ಮಾದರಿಯಾಗಿರಬೇಕು. ಸರಳ ಜೀವನ, ಉದಾತ್ತಚಿಂತನೆ ಎಂಬ ತತ್ತ್ವವು ಅವನಲ್ಲಿ ತುಂಬಿಕೊಂಡಿರಬೇಕು. ದುರಭ್ಯಾಸಗಳಿಂದ ದೂರವಿದ್ದು, ಉತ್ತಮ ಮೌಲ್ಯ ಸದಾಚಾರಗಳ ಪ್ರತೀಕನಾಗಿರಬೇಕು. ನಿತ್ಯವೂ ಸ್ನಾನ, ಧ್ಯಾನ, ವ್ಯಾಯಾಮನಿರತನಾಗಿರಬೇಕು.

CC-0. Nepal Sanskrit Academy, Kathmandu Collection

ತನ್ನನ್ನು ಮೀರಿಸುವ ಶಿಷ್ಯರು ನನ್ನ ಪ್ರಯತ್ನದಿಂದ ಸದೃಢರಾಗಬೇಕು ಎಂಬ ಗುರಿಯನ್ನು ಹೊಂದಿರಬೇಕು.

ಶಿಷ್ಯರೂ ಕೂಡ ಗುರುಗಳ ಆದರ್ಶಗಳ ನೆರಳಿನಲ್ಲೇ ಬೆಳೆಯಬೇಕು. ಅವರಲ್ಲಿನ ಸದ್ಗುಣ, ಸದಭ್ಯಾಸ, ಅಧ್ಯಯನ ಸಂಶೋಧನೆಗಳನ್ನು ಅನುಕರಿಸಬೇಕು. ಮಾನವಸಹಜವಾಗಿ ಮೂಡಿದ ಒಂದೆರಡು ನ್ಯೂನತೆ–ದೌರ್ಬಲ್ಯಗಳಿದ್ದರೆ ಅದನ್ನು ಎಲ್ಲಿಯೂ ಪ್ರಚಾರ ಮಾಡಬಾರದು. ತಾನು ಮಾತ್ರ ಅವುಗಳಿಂದ ದೂರವಾಗಿರಬೇಕು.

ಒಂದು ನಿರ್ದಿಷ್ಟ ಶಿಸ್ತಿನಲ್ಲಿ (ಶಾಸ್ತ್ರದಲ್ಲಿ) ಆಳವಾದ ಅಧ್ಯಯನ ಮಾಡಿದಂತೆ, ಅವನಿಗೆ ತನ್ನ ಅಜ್ಞಾನದ ಬಗ್ಗೆ ತಿಳಿದು, ತನ್ನ ಅಹಂಕಾರವನ್ನು ಭಸ್ಮ ಮಾಡಿಕೊಳ್ಳಬೇಕು. ವಿದ್ಯೆಯ ಅಭ್ಯಾಸಕ್ಕೆ ಕೊನೆಯಿಲ್ಲ. ಆಕಾಶದಷ್ಟು ಉನ್ನತ. ಸಮುದ್ರದಷ್ಟು ವಿಶಾಲ ಎಂದು ತಿಳಿದಿರಬೇಕು. ಒಂದು ಶಾಸ್ತ್ರದಲ್ಲಿ ಪ್ರಗತ ಅಧ್ಯಯನ ಮಾಡಿದಂತೆ, ಮನಸ್ಸು ಅರಳಬೇಕು; ಬುದ್ಧಿಯು ವಿಶಾಲವಾಗಬೇಕು. ಎಲ್ಲರೊಳಗೂ ಇಂತಹ ಚಿಂತನೆ ಅಪೇಕ್ಷಿತವಾಗಿದೆ.

ಮಹರ್ಷಿಗಳಾದ ವಸಿಷ್ಠರು, ವಿಶ್ವಾಮಿತ್ರರು ಶ್ರೀರಾಮನಿಗೆ ವಿದ್ಯೆಗಳನ್ನು ಉಪದೇಶಿಸಿದರು. ಶ್ರೀ ಕೃಷ್ಣನಿಗೆ ಸಾಂದೀಪನಿ ಮಹರ್ಷಿಗಳು ಗುರುಗಳಾಗಿದ್ದರು. ವಿಜಯನಗರದ ಹಕ್ಕ–ಬುಕ್ಕರಿಗೆ ವಿದ್ಯಾರಣ್ಯಸ್ವಾಮಿಗಳು ಗುರುಗಳಾಗಿದ್ದರು. ಇಂತಹ ಗುರುಪರಂಪರೆಯ ಬಗ್ಗೆ ನಾವೆಲ್ಲರೂ ಹೆಮ್ಮೆ ಪಡಬೇಕು. ಈ ಪರಂಪರೆಯಲ್ಲಿ ನಾವೆಲ್ಲರೂ ಒಂದಾಗಬೇಕು.

❀ ❀ ❀

CC-0. Nepal Sanskrit Academy, Kathmandu Collection

ಭಾರತೀಯ ಶಿಕ್ಷಣ – ಒಂದು ಚಿಂತನೆ

✍ ಪ್ರಸನ್ನ ಕುಮಾರ ಎಸ್. ಜಿ.
ಆಚಾರ್ಯ, ಪ್ರಬೋಧಿನೀ ಗುರುಕುಲ. ಹರಿಹರಪುರ
ಸಹಯೋಜಕ, ಕರ್ನಾಟಕ ಗುರುಕುಲ ಪ್ರಕಲ್ಪ

ನಮ್ಮ ದೇಶದ ಇತಿಹಾಸದ ಪುಟಗಳನ್ನು ತಿರುವಿ ನೋಡಿದಾಗ ಇದಕ್ಕೊಂದು ಭವ್ಯವೂ ದಿವ್ಯವೂ ಆದ ಪ್ರಾಚೀನಕಾಲವೊಂದಿತ್ತು ಎಂಬುದು ನಮಗೆ ವೇದ್ಯವಾಗುವ ಅದ್ಭುತ ವಿಚಾರ. ಇದು ಯಾಕೆ ಅದ್ಭುತ ಎಂದರೆ ಪ್ರಪಂಚದ ಬೇರೆ ಯಾವ ದೇಶದವರೂ ಕೂಡಾ ಇಂತಹ ಒಂದು ಭವ್ಯ ಇತಿಹಾಸವನ್ನು ತಮ್ಮ ದೇಶಗಳಿಗೆ ಕಲ್ಪನೆ ಮಾಡಲೂ ಸಾಧ್ಯವಾಗದು. ಅಷ್ಟೊಂದು ವೈಭವಶಾಲಿಯಾಗಿತ್ತು ನಮ್ಮ ಹೆಮ್ಮೆಯ ಭಾರತ. ಸಾಮಾಜಿಕ, ಶೈಕ್ಷಣಿಕ, ಆರ್ಥಿಕ, ಕೃಷಿ, ವಾಣಿಜ್ಯ, ಕಲೆ, ಸಾಹಿತ್ಯ, ಸಾಂಸ್ಕೃತಿಕ ಹೀಗೆ ದೇಶದ ಯವುದೇ ಕ್ಷೇತ್ರಗಳನ್ನು ಗಮನಿಸಿ ನೋಡಿದರೂ ಅಲ್ಲಿ ಒಂದು ಪರಿಪಕ್ವತೆ ಎದ್ದು ಕಾಣುತ್ತದೆ. ನಮ್ಮ ದೇಶಾಭಿಮಾನದಿಂದ ಎದ್ದು ಕುಣಿಯುವಂತಾಗುತ್ತದೆ. ಹೆಚ್ಚೇಕೆ ವಿದೇಶೀ ಯಾತ್ರಿಕರೂ, ವಿದ್ವಾಂಸರೂ ಹಾಡಿ ಹೊಗಳಿದ ದೇಶ ನಮ್ಮದು. ಹಾಗಾದರೆ ಇಲ್ಲೊಂದು ಸಹಜ ಪ್ರಶ್ನೆ ಮೂಡುತ್ತದೆ. ಅದೇನೆಂದರೆ ನಮ್ಮ ದೇಶದ ಈ ಪ್ರಾಚೀನ ಗತವೈಭವಕ್ಕೆ ಕಾರಣವಾದರೂ ಏನು? ಅದನ್ನು ಸಾಧಿಸಿದ ಬಗೆ ಎಂತು? ಇತರ ದೇಶದವರಿಗೆ ಇದು ಏತಕ್ಕೆ ಸಾಧ್ಯವಾಗಲಿಲ್ಲ? ಇತ್ಯಾದಿ... ಈ ನಿಟ್ಟಿನಲ್ಲಿ ಚಿಂತನೆ ಮಾಡಿದರೆ ಅದಕ್ಕೆ ಸಿಗುವ ಉತ್ತರ ಅದು **'ಭಾರತೀಯ ಆರ್ಷೇಯ ಶಿಕ್ಷಣ'**. ಯಾಕೆಂದರೆ ಸರಿಯಾದ ಶಿಕ್ಷಣದಿಂದ ಮಾತ್ರ ಯೋಗ್ಯ ವ್ಯಕ್ತಿಗಳನ್ನು ನಿರ್ಮಾಣ ಮಾಡಲು ಸಾಧ್ಯ. ಅಂತಹ ಯೋಗ್ಯ, ಸಮರ್ಥ ವ್ಯಕ್ತಿಗಳಿಂದ ಮಾತ್ರ ಉತ್ತಮ ಸಮಾಜವನ್ನು ಹೊಂದಿದ ಸದೃಢ ಶ್ರೀಮಂತ ರಾಷ್ಟ್ರ ಮೈತಾಳಲು ಸಾಧ್ಯ.

ಶಿಕ್ಷಣವೆಂದಾಗಲೆಲ್ಲಾ ಸಾಮಾನ್ಯವಾಗಿ ಕಣ್ಣ ಮುಂದೆ ಬರುವ ಚಿತ್ರಣವೆಂದರೆ ಓದು, ಬರಹ ಇತ್ಯಾದಿ ಮತ್ತು ಅವುಗಳನ್ನು ಕಲಿಸುವ ಶಾಲಾಕಾಲೇಜುಗಳು, ಅಲ್ಲಿನ ವಿದ್ಯಾರ್ಥಿಗಳು, ಶಿಕ್ಷಕರು ಇತ್ಯಾದಿ ಸಾಂಸ್ಥಿಕ ವ್ಯವಸ್ಥೆಗಳು. (Institution-alized system). ಆದರೆ ಪ್ರಾಚೀನ ಭಾರತದ ಶಿಕ್ಷಣ ವ್ಯವಸ್ಥೆಯ ಪರಿಕಲ್ಪನೆಯೇ ಬೇರೆ ತೆರನಾಗಿದೆ. ಇಲ್ಲೇ ನಮಗೂ ಇತರ ದೇಶದವರಿಗೂ ಇರುವ ವ್ಯತ್ಯಾಸ.

Education ಮತ್ತು ವಿದ್ಯಾಭ್ಯಾಸ ?

CC-0. Nepal Sanskrit Academy, Kathmandu Collection

ಇಂಗ್ಲೀಷಿನ Educationಗೂ ಭಾರತದ 'ವಿದ್ಯಾಭ್ಯಾಸ'ಕ್ಕೂ ಪರಿಕಲ್ಪನೆಗಳಲ್ಲಿ ಬಹಳಷ್ಟು ಅಂತರವಿದೆ. Education ಎಂಬ ಪದವು ಲ್ಯಾಟಿನ್ ಭಾಷೆಯ educare ಎಂಬ ಪದದಿಂದ ನಿಷ್ಪನ್ನವಾಗಿದ್ದು to learn ಅಥವಾ to know ಎಂಬ ಸರಳ ಅರ್ಥವನ್ನು ನೀಡುತ್ತದೆ. 'ವಿದ್ಯಾಭ್ಯಾಸ' ಎಂಬ ಪದವು 'ವಿದ್ಯಾ' ಎಂಬ ಸಂಸ್ಕೃತ ಪದದೊಂದಿಗಿದೆ. ಈ ಪದಕ್ಕೆ ಋಷಿವಾಕ್ಯವೊಂದು ಶ್ರೇಷ್ಠ ಅರ್ಥವನ್ನು ಹೀಗೆ ಕೊಟ್ಟಿದೆ. "ಸಾ ವಿದ್ಯಾ ಯಾ ವಿಮುಕ್ತಯೇ" ಯಾವುದು ಬಂಧನದಿಂದ ಬಿಡುಗಡೆ ಮಾಡುತ್ತದೆಯೋ ಅದೇ ವಿದ್ಯೆ. ವೇದಕಾಲೀನ ಋಷಿಗಳಾದ ಆಂಗೀರಸ ಋಷಿ ವಿದ್ಯೆಯನ್ನು ಎರಡಾಗಿ ವಿಭಾಗಿಸಿ ತಿಳಿಸಿದರು. ಒಂದು 'ಪರಾ ವಿದ್ಯಾ', ಇನ್ನೊಂದು 'ಅಪರಾ ವಿದ್ಯಾ' (ಮುಂಡಕೋಪನಿಷತ್ತು). ಇದರಲ್ಲಿ ಮೊದಲನೆಯದು ಪರಬ್ರಹ್ಮ ವಸ್ತುವಿನ ಕುರಿತಾದ ಶುದ್ಧಜ್ಞಾನವಾಗಿದೆ. ಎರಡನೆಯದು ಅಪರಾವಿದ್ಯಾ, ಲೌಕಿಕ ಜಗತ್ತಿಗೆ ಸಂಬಂಧಿಸಿದ ಜ್ಞಾನವಾಗಿದೆ. ವಿದ್ಯಾಭ್ಯಾಸವು ವ್ಯಕ್ತಿಯನ್ನು ಯಾವುದೋ ಉದ್ಯೋಗಕ್ಕಾಗಿ ಅಥವಾ ಜೀವಿಕೆಗಾಗಿ ಕೊಡುವ ತರಬೇತಿಯಲ್ಲ. ಅದರ ಬದಲು ಅದು ವ್ಯಕ್ತಿಯ ಸರ್ವಾಂಗೀಣ ವಿಕಾಸ. (360° development) ಅಥವಾ ಪರಿಪೂರ್ಣ ವ್ಯಕ್ತಿತ್ವ ವಿಕಾಸಕ್ಕೆ ಕಾರಣವಾಗುವ ನಿರಂತರ ಪ್ರಕ್ರಿಯೆ ಹಾಗಾಗಿ ಇದು educationನಂತೆ ಯಾವುದೋ ಹಂತಕ್ಕೆ ಮುಕ್ತಾಯ ಎಂಬುದಿಲ್ಲ. ವಿದ್ಯಾಭ್ಯಾಸದ ನಿರಂತರತೆಯ ಬಗ್ಗೆ ಸುಭಾಷಿತ ಶ್ಲೋಕವೊಂದು ಹೀಗೆ ತಿಳಿಸುತ್ತದೆ.

ಆಚಾರ್ಯಾತ್ ಪಾದಮಾದತ್ತೇ ಪಾದಂ ಶಿಷ್ಯಃ ಸ್ವಮೇಧಯಾ ।
ಪಾದಂ ಸಬ್ರಹ್ಮಚಾರಿಭ್ಯಃ ಪಾದಂ ಕಾಲಕ್ರಮೇಣ ಚ ॥

(ಅರ್ಥ – ಶಿಷ್ಯನಾದವನು ಆಚಾರ್ಯನಿಂದ ಕಾಲುಭಾಗವನ್ನೂ, ತನ್ನ ಸ್ವಂತ ಬುದ್ಧಿಯಿಂದ ಇನ್ನು ಕಾಲು ಭಾಗವನ್ನೂ, ಸಹಾಧ್ಯಾಯಿಗಳಿಂದ ಮತ್ತು ಕಾಲುಭಾಗವನ್ನು ಹಾಗೂ ಉಳಿದ ಕಾಲುಭಾಗವನ್ನು ಕಾಲಕ್ರಮೇಣ ಕಲಿಯುತ್ತಾನೆ) ಇಂಗ್ಲೀಷಿನಲ್ಲಿ ಹೇಳುವಂತೆ **"learning is from womb to tomb"**. ಇಲ್ಲಿ ಗಮನಿಸಬೇಕಾದದ್ದು ಏನೆಂದರೆ ಪಾಶ್ಚಾತ್ಯರ education ಎಂಬುದು 'school-ing' ಎನ್ನುವ ಸೀಮಿತ ವ್ಯಾಪ್ತಿಗೆ ಒಳಪಟ್ಟಿದೆ. ಹಾಗಾಗಿ ಅಂದು ಒಂದು ಹಂತಕ್ಕೆ ಮುಗಿದು ಹೋಗುತ್ತದೆ. ಆದರೆ ಭಾರತೀಯ ದೃಷ್ಟಿಯಿಂದ ವಿದ್ಯಾಭ್ಯಾಸವು ಜೀವನದಲ್ಲಿ ಹಾಸುಹೊಕ್ಕಾಗಿದೆ ಮತ್ತು ಅದಕ್ಕೆ ಮುಕ್ತಾಯವೇ ಇಲ್ಲ. ಇದೊಂದು ಮನುಷ್ಯನ ವಿಕಾಸಗೊಳ್ಳುವ ಪ್ರಕ್ರಿಯೆಗೆ ಕಾರಣವಾಗುವ ಜೀವನದ ಒಂದು ಅಂಗ ಎನ್ನಬಹುದು. ಅದು ಮನುಷ್ಯನನ್ನು ಆತನ ವ್ಯಕ್ತಿತ್ವದ ಅತಿ ಎತ್ತರಕ್ಕೆ ಕೊಂಡೊಯ್ಯುತ್ತದೆ ಅಥವಾ ಅವನನ್ನು ಮನುಷ್ಯತ್ವದಿಂದ ದೈವತ್ವದ ಕಡೆಗೆ ಒಯ್ಯುತ್ತದೆ ಅಥವಾ ಮಾನವನನ್ನು ಮಾಧವನನ್ನಾಗಿಸುವುದೇ ವಿದ್ಯಾಭ್ಯಾಸ

CC-0, Nepal Sanskrit Academy, Kathmandu Collection

ಅಥವಾ ಭಾರತೀಯ ಆರ್ಷೇಯ ಶಿಕ್ಷಣ. ಹಾಗಾಗಿ 'ವಿದ್ಯಾಭ್ಯಾಸ'ವು education ನ ಪರ್ಯಾಯ ಪದವಾಗಿ ಕೊಡಬಹುದು. ಮತ್ತು ವಿದ್ಯಾಭ್ಯಾಸವನ್ನು ಭಾರತೀಯ ಶಿಕ್ಷಣ ಎಂದರೇ ಯೋಗ್ಯ ಎಂದು ನನ್ನ ಅನಿಸಿಕೆ.

ಭಾರತೀಯ ಶಿಕ್ಷಣ ಅಥವಾ ವಿದ್ಯಾಭ್ಯಾಸದ ವ್ಯಾಪ್ತಿಯನ್ನು ನಾವು ಸರಿಯಾಗಿ ಅರ್ಥಮಾಡಿಕೊಳ್ಳಬೇಕಾದರೆ ಇವತ್ತಿನ ಆಧುನಿಕ ಶಿಕ್ಷಣದ ಯಾವುದೇ ಪೂರ್ವಾಗ್ರಹ ಪೀಡಿತ (prejudiced) ಮನಸ್ಥಿತಿ ಇರಬಾರದು. ಯಾಕೆಂದರೆ ಇದನ್ನು ಅರ್ಥಮಾಡಿಕೊಳ್ಳಲು ಇನ್ನೊಂದರ ಅವಲಂಬನೆ ಬೇಡ. ಈ ಶಿಕ್ಷಣ ಮಗುವಿಗೆ ತಾಯಿಯ ಗರ್ಭದಿಂದಲೇ ಪ್ರಾರಂಭವಾಗುತ್ತದೆ. ಮತ್ತು ಮುಂದುವರೆಯುತ್ತದೆ. ಹಾಗಾಗಿ ಭಾರತೀಯ ಶಿಕ್ಷಣವೆಂದು ಸರಿಯಾದ ಅರ್ಥದಲ್ಲಿ ಸಂಸ್ಕಾರವಾಗಿರುತ್ತದೆ. ಹಾಗಾಗಿ ತಂದೆ ತಾಯಿಗಳೇ ಮಗುವಿಗೆ ಮೊದಲನೆಯ ಗುರುಗಳು. ಕನ್ನಡದ ಪ್ರಸಿದ್ಧ ಉಕ್ತಿಯೊಂದು ಹೀಗೆ ಹೇಳುತ್ತದೆ. **"ಮನೆಯೇ ಮೊದಲ ಪಾಠಶಾಲೆ, ಜನನಿ ತಾನೆ ಮೊದಲ ಗುರುವು."** ಎಂದು. ಹೀಗೆ ಬಾಲ್ಯದಲ್ಲಿ ತಂದೆ ತಾಯಿಗಳಿಂದ ಸಿಗುವ ವಿದ್ಯಾಭ್ಯಾಸವನ್ನು **'ಅಧಿಶೀಲ ಶಿಕ್ಷಣ'** ಎನ್ನಲಾಗುತ್ತದೆ. ಜೀವನಕ್ಕೆ ಅದೇ ನಿಜವಾದ **'ಬುನಾದಿ ಶಿಕ್ಷಣ'**ವಾಗಿದೆ. ನಮ್ಮ ದೇಶದಲ್ಲಿ ಪ್ರಾಚೀನ ಕಾಲದಲ್ಲಿ ಈ ಅಧಿಶೀಲ ಶಿಕ್ಷಣ ಪ್ರತಿಮನೆಯಲ್ಲಿಯೂ ಎಲ್ಲಾ ಮಕ್ಕಳಿಗೂ ಸಿಗುತ್ತಿತ್ತು. ಹಾಗಾಗಿ ಮಕ್ಕಳು ಸುಸಂಸ್ಕೃತರಾಗಿ, ಜವಾಬ್ದಾರಿಯುತ ಪ್ರಜೆಗಳಾಗಿ ಬೆಳೆಯುತ್ತಿದ್ದರು. ಪ್ರಸ್ತುತ ಕಾಲದಲ್ಲಿ ಇದು ಪ್ರಶ್ನೆಯಾಗಿಯೇ ಉಳಿದಿದೆ. ಮುಂದಿನ ಹಂತದಲ್ಲಿ 8 ವರ್ಷಗಳ ನಂತರ ವಿದ್ಯಾಭ್ಯಾಸಕ್ಕಾಗಿ ಮಕ್ಕಳನ್ನು ಗುರುಗಳ ಬಳಿಗೆ ಅಂದರೆ ಗುರುಕುಲಗಳಿಗೆ ಕಳುಹಿಸುತ್ತಿದ್ದರು.

ಗುರುಶಿಷ್ಯಪರಂಪರೆ

ಪ್ರಾಚೀನ ಭಾರತದ ಭವ್ಯ ಪರಂಪರೆಯನ್ನು ರೂಪಿಸುವಲ್ಲಿ ಇನ್ನೊಂದು ಶ್ರೇಷ್ಠ ಪರಂಪರೆಯ ಪ್ರಮುಖ ಪಾತ್ರವಿದೆ. ಅದೇನೆಂದರೆ ಗುರು-ಶಿಷ್ಯ ಪರಂಪರೆ. ಇದಕ್ಕೆ ಯುಗಗಳ ಇತಿಹಾಸವಿದೆ. ವಿಶ್ವಾಮಿತ್ರ ಹಾಗೂ ಶ್ರೀರಾಮ, ಮಹರ್ಷಿ ಸಾಂದೀಪನಿ ಹಾಗೂ ಶ್ರೀಕೃಷ್ಣ, ಸಮರ್ಥರಾಮದಾಸರು ಹಾಗೂ ಛತ್ರಪತಿ ಶಿವಾಜಿ, ಶ್ರೀ ರಾಮಕೃಷ್ಣ ಹಾಗೂ ವಿವೇಕಾನಂದ ಇತ್ಯಾದಿ. ಅನೇಕ ಶ್ರೇಷ್ಠ ಗುರು-ಶಿಷ್ಯರ ಹೆಸರುಗಳನ್ನು ಪಟ್ಟಿ ಮಾಡುತ್ತಾ ಹೋಗಬಹುದು. ಮನುಷ್ಯರ ಸಂಬಂಧಗಳಲ್ಲಿ ಅತ್ಯಂತ ಪವಿತ್ರವಾದ ಸಂಬಂಧ ಗುರುಶಿಷ್ಯರ ಸಂಬಂಧ. ಇದು ಕಾಣಸಿಗುವುದು ಗುರುಕುಲಗಳಲ್ಲಿ ಮಾತ್ರ, ಪ್ರಾಚೀನ ಭಾರತದಲ್ಲಿ ಅಸಂಖ್ಯಾತ ಗುರುಕುಲಗಳಿದ್ದವು ಎಂದು ತಿಳಿದುಬರುತ್ತದೆ. ಮತ್ತು ಇಂತಹ ಗುರುಕುಲಗಳಲ್ಲಿ ರಾಜಮಹಾರಾಜರ ಮಕ್ಕಳು ಹಾಗೂ ಜನಸಾಮಾನ್ಯರ ಮಕ್ಕಳು ಒಟ್ಟಿಗೆ ವಿದ್ಯಾಭ್ಯಾಸ ಮಾಡುತ್ತಿದ್ದರು ಮತ್ತು ಪ್ರತಿಯೊಬ್ಬರೂ ಒಟ್ಟಾಗಿ ಬೆರೆತು, ಕಲಿತು

CC-0. Nepal Sanskrit Academy, Kathmandu Collection

ಉತ್ತಮ ವ್ಯಕ್ತಿಗಳಾಗಿ ಸಮಾಜಕ್ಕೆ ಕಾಲಿಡುತ್ತಿದ್ದರು.

ಭಾರತದ ಪ್ರಾಚೀನ ವಿದ್ಯಾಸ್ಥಾನಗಳು (Ancient Indian Curriculum) –

ಆಧುನಿಕ ಶಿಕ್ಷಣದ ಕ್ಷೇತ್ರದಲ್ಲಿ curriculum, syllabus, pedagogy, ಇತ್ಯಾದಿ ಪಾರಿಭಾಷಿಕ ಶಬ್ದಗಳು ಬಹು ಪ್ರಚಲಿತವಾಗಿವೆ. ಹಾಗಾದರೆ ಇವೆಲ್ಲವೂ ಪ್ರಾಚೀನ ಭಾರತದ ಶಿಕ್ಷಣದಲ್ಲಿ ಇವೆಯೇ? ಎಂಬ ಪ್ರಶ್ನೆಗೆ ಉತ್ತರ ಇದೆ. ಇವತ್ತಿನ ಮಾನದಂಡಗಳನ್ನು ಭಾರತೀಯ ವಿದ್ಯೆಗಳಿಗೆ ಅನ್ವಯಿಸಬಾರದು. ಯಾಕೆಂದರೆ ಪ್ರಾಚೀನ ಭಾರತದಲ್ಲಿ ವಿದ್ಯಾಭ್ಯಾಸವು ಕಾಲ ದೇಶಗಳಿಗೆ ಸೀಮಿತವಾಗಿರುತ್ತಿರಲಿಲ್ಲ. ವ್ಯಕ್ತಿಕೇಂದ್ರಿತ ಆದರೆ ವ್ಯವಸ್ಥೆ ಸಾಮೂಹಿಕವಿರುತ್ತಿತ್ತು. ಅಂದರೆ ಪ್ರತಿಯೊಬ್ಬ-ರಿಗೂ ಅವರವರ ಸಾಮರ್ಥ್ಯ ಹಾಗೂ ಅಭಿರುಚಿಗೆ ತಕ್ಕಂತೆ ಯೋಗ್ಯ ಶಿಕ್ಷಣ ದೊರೆಯುತ್ತಿತ್ತು. ವಿದ್ಯಾರ್ಥಿಗಳು ಕಲಿಯಬೇಕಾದ ವಿಷಯಗಳನ್ನು "ವಿದ್ಯಾಸ್ಥಾನಗಳು" ಎಂಬುದಾಗಿ ಕರೆಯಲಾಗುತ್ತಿತ್ತು. ಇವುಗಳಲ್ಲಿ ಹದಿನೆಂಟು ಪ್ರಕಾರಗಳಿದ್ದವು. ಹಾಗೂ 64 ಕಲೆಗಳು (skills) ಇದ್ದವು. ಈ ಹದಿನೆಂಟು ವಿದ್ಯಾಸ್ಥಾನಗಳಲ್ಲಿ 4 ವೇದಗಳು (ಋಗ್, ಯಜುರ್, ಸಾಮ, ಅಥರ್ವ), 6 ವೇದಾಂಗಗಳು (ಶಿಕ್ಷಾ, ವ್ಯಾಕರಣ, ನಿರುಕ್ತ, ಛಂದ, ಜ್ಯೌತಿಷ ಹಾಗೂ ಕಲ್ಪ), 4 ಉಪವೇದಗಳು (ಆಯುರ್ವೇದ ಧನುರ್ವೇದ, ಗಂಧರ್ವವೇದ, ಅರ್ಥಶಾಸ್ತ್ರ ಅಥವಾ ಸ್ಥಾಪತ್ಯವೇದ), ಇವಲ್ಲದೇ ಮೀಮಾಂಸಾ, ನ್ಯಾಯ, ದರ್ಶನಗಳು, ಧರ್ಮಶಾಸ್ತ್ರಗ್ರಂಥಗಳು. ಇವುಗಳೊಂದಿಗೆ 64 ಕಲೆಗಳು ಜೀವನಕ್ಕೆ ಬೇಕಾದ ಕೌಶಲಗಳಾಗಿದ್ದು ವ್ಯಕ್ತಿಯ ಜೀವನೋಪಾಯಕ್ಕೂ ಸಹಾಯ ಮಾಡುತ್ತವೆ. ಪ್ರಾಚೀನ ಭಾರತದ ಇಷ್ಟೊಂದು ವಿಕಸಿತ ಮತ್ತು ಪ್ರಬುದ್ಧವಾಗಿರುವ ವಿದ್ಯಾಭ್ಯಾಸದ ಕ್ಷೇತ್ರದಿಂದಾಗಿ ಇಲ್ಲಿನ ವಿದ್ಯಾರ್ಥಿಗಳು ವಿದ್ಯಾರ್ಜನೆಗೈದು ನಿಜವಾಗಿಯೂ 'ಭಾ' 'ರತ'ರಾದರು ಹಾಗೂ ದೇಶವನ್ನು ಎಲ್ಲಾ ರಂಗಗಳಲ್ಲಿಯೂ ಶ್ರೀಮಂತಗೊಳಿಸಿದ್ದು ಅಚ್ಚರಿ ಏನಲ್ಲ. ಅವರ ಮೂಲಕ ಭಾರತೀಯ ಜ್ಞಾನ ಪರಂಪರೆಯಾಗಿ ಹರಿದು ಬಂದಿದೆ. ಇನ್ನೂ ಮುಂದುವರಿದು ಬರುತ್ತಿದೆ.

ಪಾಶ್ಚಾತ್ಯ ಜ್ಞಾನ ವಿಜ್ಞಾನ ಶಾಖೆಗಳ ವಿಕಾಸ ಮತ್ತು ಪರಿಣಾಮ ಜಗತ್ತು ಪರಿವರ್ತನಶೀಲ ಗುಣವುಳ್ಳದ್ದು. ಅದರಂತೆಯೇ ಕಾಲದ ಅವಶ್ಯಕತೆಗೆ ತಕ್ಕಂತೆ ಹೊಸ ಆವಿಷ್ಕಾರಗಳು ನಡೆಯುತ್ತವೆ, ನಡೆಯಬೇಕು. ಆಗ ಜಗತ್ತು ಮುಂದೆ ಸಾಗುತ್ತದೆ. ಈ ಹಿನ್ನೆಲೆಯಿಂದ ನೋಡಿದಾಗ ಪಾಶ್ಚಾತ್ಯ ಜಗತ್ತಿನಲ್ಲಿ ಅನೇಕ ಜ್ಞಾನವಿಜ್ಞಾನ ಶಾಖೆಗಳು ವಿಕಸಿತವಾಗುತ್ತಾ ಹೋಯಿತು. ಇನ್ನೂ ನಡೆಯುತ್ತಲೇ ಇದೆ. ಅದರಲ್ಲೂ ವಿಜ್ಞಾನ ತಂತ್ರಜ್ಞಾನ ಕ್ಷೇತ್ರದಲ್ಲಂತೂ ಅದ್ಭುತವಾದ ಆವಿಷ್ಕಾರಗಳು ನಡೆದಿವೆ. ಅದೆಲ್ಲವನ್ನೂ ಆಧುನಿಕ ಜಗತ್ತು ಅನುಭವಿಸುತ್ತಿದೆ. ಈ ಬೆಳವಣಿಗೆಗಳು ಮನುಷ್ಯನ ಜೀವನದ ಎಲ್ಲಾ ಕ್ಷೇತ್ರಗಳನ್ನು ಆವರಿಸಿದೆ ಮತ್ತು ಬೆಳೆಸಿದೆ. ಆದರೆ ವಿಜ್ಞಾನ ತಂತ್ರಜ್ಞಾನಗಳ

CC-0. Nepal Sanskrit Academy, Kathmandu Collection

ಬೆಳವಣಿಗೆ ಮನುಷ್ಯನ ಅರ್ಥಕಾಮಗಳನ್ನು ತುಷ್ಟಿ-ಪುಷ್ಟಿಗೊಳಿಸುವುದೇ ಹೊರತು ಅವನ ಧರ್ಮವನ್ನಲ್ಲ ಎಂಬುದು ನಿಚ್ಚಳವಾಗಿ ತೋರುತ್ತಿದೆ. ತಂತ್ರಜ್ಞಾನ ಬೆಳೆದಷ್ಟೂ ಭೌತಿಕ ಅನುಕೂಲತೆಗಳೇನೋ ದೈತ್ಯಾಕಾರವಾಗಿ ಬೆಳೆದಿವೆ. ಆದರೆ ಮಾನಸಿಕ ನೆಮ್ಮದಿ, ಆತ್ಮಶಾಂತಿ ಮರೀಚಿಕೆಯಾಗುತ್ತಿದೆ. ಸಾಮಾಜಿಕ ಜಾಲತಾಣಗಳ ಮೂಲಕ ಕ್ಷಣಾರ್ಧದಲ್ಲಿ ಜಗತ್ತಿನ ಮೂಲೆ ಮೂಲೆಗೂ ತಲುಪಬಹುದಾದರೂ ನಮ್ಮೊಳಗೆ ಪ್ರವೇಶಿಸಲು ಕಷ್ಟವಾಗುವ ಸ್ಥಿತಿ ಇದೆ. ಇಂತಹ ಆಂತರಿಕ ಸ್ಥಿತಿಗಳಲ್ಲಿ ಮನಸ್ಸಿಗೆ ದೃಢತೆಯನ್ನು ಅಥವಾ ವಿಶ್ವಾಸ ಮೂಡಿಸಲು ಉಪನಿಷತ್ತಿನ ಅಥವಾ ಗೀತೆಯ ಉಪದೇಶಗಳ ಮೊರೆ ಹೋಗಬೇಕಾಗುತ್ತದೆ ಎಂಬುದು ಅಷ್ಟೇ ಸತ್ಯವಾಗಿದೆ ಎಂದು ತೋರುತ್ತಿದೆ. ಹಾಗಾದರೆ ಈ ಜ್ಞಾನಶಾಖೆಗಳ ಸಮನ್ವಯ ಹೇಗೆ? ಅಥವಾ ಪಾಶ್ಚಾತ್ಯ ವಿಜ್ಞಾನ-ತಂತ್ರಜ್ಞಾನ ಹಾಗೂ ಭಾರತೀಯ ಜ್ಞಾನ ಪರಂಪರೆ, ಇವರಡನ್ನೂ ಹದವಾಗಿ ಸಮನ್ವಯಗೊಳಿಸಿ ಮನುಕುಲಕ್ಕೆ ಕಲ್ಯಾಣಕಾರಿಯಾಗಿಸುವ ಬಗೆ ಎಂತು ಎಂಬುದನ್ನು ಕುರಿತು ಚಿಂತನೆ ಮಾಡಿ ಆಚರಣೆಗೆ ತರಬೇಕಾಗಿದೆ.

ಋಷಿವಾಕ್ಯದೊಡನೆ ವಿಜ್ಞಾನ ಕಲೆಮೇಳವಿಸೆ.....

ಭಾರತೀಯ ಸಂಸ್ಕೃತಿಯನ್ನು ಪ್ರಪಂಚದೆಲ್ಲೆಡೆ ಎತ್ತಿ ಹಿಡಿದ ವೀರ ಸಂನ್ಯಾಸಿ ಸ್ವಾಮಿ ವಿವೇಕಾನಂದರು ನಮ್ಮ ದೇಶಕ್ಕೆ ಯಾವ ರೀತಿಯ ಮಾದರಿ ಬೇಕು ಎಂದು ನಿರೂಪಿಸುವಾಗ ಹೇಳಿದ ಮಾತು ಏನೆಂದರೆ "best of west & best of east" ಪಾಶ್ಚಾತ್ಯ ವಿಜ್ಞಾನ ತಂತ್ರಜ್ಞಾನಗಳೊಂದಿಗೆ ಭಾರತದ ಆಧ್ಯಾತ್ಮ ಜ್ಞಾನಗಳು ಮೇಳೈಸಬೇಕು. ಇದನ್ನೇ ಕನ್ನಡನಾಡಿನ ದಾರ್ಶನಿಕ ಕವಿ ಡಾ. ಡಿ.ವಿ. ಗುಂಡಪ್ಪನವರು ತಮ್ಮ ಕಗ್ಗವೊಂದರಲ್ಲಿ **"ಋಷಿ ವಾಕ್ಯದೊಡನೆ ವಿಜ್ಞಾನ ಕಲೆ ಮೇಳವಿಸೆ ಜಸವು ಜನಜೀವನಕೆ ಮಂಕುತಿಮ್ಮ"** ಎಂದು ಸುಂದರವಾಗಿ ತಿಳಿಸಿದ್ದಾರೆ. ಅದರಂತೆ ಪ್ರಸ್ತುತ ಕಾಲದಲ್ಲಿ ಭಾರತೀಯ ಜ್ಞಾನಪರಂಪರೆಯೊಂದಿಗೆ ಪಾಶ್ಚಾತ್ಯ ವಿಜ್ಞಾನ ತಂತ್ರಜ್ಞಾನಗಳ ಉಪಯುಕ್ತ ಅಂಶಗಳನ್ನು ವಿದ್ಯಾಭ್ಯಾಸದ ಬೇರೆ ಬೇರೆ ಹಂತಗಳಲ್ಲಿ ಯೋಗ್ಯವಾಗಿ ಸೇರಿಸುವುದರಿಂದ ಮುಂದಿನ ಪೀಳಿಗೆಗೆ ಅದು ಬಾಳಿನ ಬೆಳಕಾಗುವುದರಲ್ಲಿ ಸಂಶಯವಿಲ್ಲ.

❀ ❀ ❀

CC-0. Nepal Sanskrit Academy, Kathmandu Collection

अन्तःशास्त्रीयशोधः - गुरुकुलेभ्यः अपेक्षा

✍ डा म जयरामः

निदेशकः, ग्रान्थिक-शोध-विभागः, इण्डिका योग

उपोद्घातः

देवीं वाचमुपासते हि बहवः सारं तु सारस्वतं
जानीते नितरामसौ गुरुकुलक्लिष्टो मुरारिः कविः ।
अब्धिर्लङ्घित एव वानरभटैः किं त्वस्य गम्भीरताम्
आपातालविलग्नपीवरवपुर्जानाति मन्थाचलः ॥

-(अनर्घराघवस्य टीकायाम्)

अयं श्लोकः अनर्घराघव-नाटकस्य रचयितुः मुरारेः विषयज्ञानगाम्भीर्यम् गुरुकुलक्लिष्टपदेन बोधयति। स चासौ कविः ८-१० शतमाने आसीत्। सारस्वतः सारः ग्रहणीयः चेत् गुरुकुलेष्वेव अध्ययनं विधेयमित्यपि अनेन स्पष्टम्। अनेन च ज्ञायते गुरुकुलाध्ययनस्य महत्त्वम्। इत्थं च विद्यायाः गाम्भीर्यपरिरक्षणे गुरुकुलानां महत्त्वं न केनापि निराकर्तुं शक्यम्। वेदवेदाङ्गानां परिरक्षणं गुरुकुलपरम्परायाः संरक्षणेन सिद्धं भवति। किञ्च, भारतीयेषु वैदिकेषु सर्वेष्वपि अनुष्ठानेषु **"देशकालौ सङ्कीर्त्य"** एव प्रवर्त्यते। एवञ्च देशस्य चिन्ता, वार्तमानिकस्य कालस्य चिन्ता च गुरुकुलदृष्ट्यापि विधेया। आधुनिके काले गुरुकुलेभ्यः काः अपेक्षाः सन्ति इत्यपि चिन्तनीयम्। तद्विषये प्रवृत्तोऽयं लेखः। सर्वासां तादृशीनाम् अपेक्षाणां सङ्ग्रहः नास्य लेखस्य उद्देश्यम्। मुख्यतया भासमानस्य एकस्य बिन्दोः विषये आलोकप्रसारणं तु चिकीर्षितम् अनेन लेखेन।

संस्थास्तरे अपेक्षा - गोपालस्वामी-समितिः

२०१६ तमे वर्षे भारतसर्वकारेण श्रीमतः गोपालस्वामिवर्यस्य आध्यक्ष्ये काचित् समितिः घटिता संस्कृताध्ययनप्रवर्धनाय दृष्टिं दिक्सूचीं च निर्मातुम् (VISION and ROAD MAP for the development of Sanskrit: Ten year perspective Plan) । तत्र कश्चन विचारः प्रस्तुतः (पृ. सं. १६)

"There is a great disconnect and wide gap between Sanskrit

CC-0. Nepal Sanskrit Academy, Kathmandu Collection

education and main stream education. Hence there is a great difficulty in promoting interdisciplinary studies in Sanskrit Institutions."

अनुवादः - अधुनिकस्य प्रधानधारायाः शिक्षणस्य संस्कृतशिक्षणस्य च विशालम् अन्तरम् उपलक्ष्यते। अतः अन्तःशास्त्रीयाध्ययनस्य प्रवर्धने क्लेशः अनुभूयते» इति।

किञ्च, तत्रैव शोधक्षेत्रे कर्तव्यानां कार्याणाम् आवल्याम् अधोदत्तः विचारः उल्लिखितः-

"Promotion for Interdisciplinary research involving modern streams and Shastras." (पृ सं १४)

अनुवादः - आधुनिकधारायाः शास्त्रविद्यायाः च मध्ये अन्तःशास्त्रीयाध्ययनस्य प्रवर्धनम्

अनेन च मुख्यतः गुरुकुलमुखेषु संस्कृत-शास्त्राध्ययनकेन्द्रेषु आधुनिकशिक्षणधारया सह संवादः, अन्तःशास्त्रीयाध्ययनस्य प्रवर्धनं समित्या अनया अनुशंस्यते इति ज्ञायते।

वैयक्तिक-स्तरे अपेक्षा - महर्षिबादरायणपुरस्कारः

वैयक्तिकस्तरेऽपि गुरुकुलक्लिष्टेभ्यः शास्त्रविद्भ्यः का निरीक्षास्ति आधुनिकस्य कालस्य इति किञ्चित् परिशीलयामः। महर्षिबादरायणस्य नाम्नि राष्ट्रपतिपुरस्कारः भारतसर्वकारेण प्रदीयते प्रतिवर्षं संस्कृत-शास्त्र-विद्भ्यः। तत्र के विद्वांसः तं पुरस्कारमर्हन्ति इति योग्यतानाम् आवलिः विद्यते। तत्र अधःप्रदत्तं वचनमपि दृश्यते-

"Recommendations for Maharshi Badarayana Vyasa Samman may be made only for those young scholars who have made a breakthrough in interdisciplinary studies involving contribution of Sanskrit or ancient Indian wisdom to the processes of synergy between modernity and tradition ..."

(Pg. 3, http://sanskrit.nic.in/uploads/2020_04_11_Presidential_Award.pdf)

अनुवादः - ये तावद् युवानः विद्वांसः संस्कृतस्थायाः भारतीयविद्यायाः परम्परायाः च आधुनिकत्वस्य च विषये अन्तःशास्त्रीयाध्ययनेन पथप्रदर्शकं कार्यं कृतवन्तः तेभ्यः एव महर्षिबादरायणपुरस्कारप्रदानस्य अनुशंसनं करणीयम्।

पूर्वोक्तैः सप्रमाणैः वचनैः संस्थास्तरे वैयक्तिके स्तरे च का अपेक्षा गुरुकुलेभ्यः गुरुकुलेषु क्लिश्यमानेभ्यः च इति स्पष्टम्।

अन्तःशास्त्रीयाध्ययनस्य स्थितिः संस्कृत-शास्त्र-क्षेत्रे

CC-0. Nepal Sanskrit Academy, Kathmandu Collection

किमेतत् कार्यम् इतः परमेव प्रारम्भणीयम्? नैव। सामान्यतः अधः उल्लिखितेषु क्षेत्रेषु संस्कृतक्षेत्रे अन्तःशास्त्रीयमध्ययनम् अधुनैव अवलोकितुं शक्यते -

Computational Linguistics - व्याकरणम्

Psychology, Mathematics - छन्दः, ज्यौतिषम्, शुल्बसूत्राणि

Botany – वृक्षायुर्वेदः

Management studies - भगवद्गीता

Mind-body-intervention, Health – योगः, आयुर्वेदः

Consciousness studies – वेदान्तः

एतेषु क्षेत्रेषु अधिकं कार्यं प्रवर्धयितुं शक्यते। किञ्च संस्कृते अष्टादशविद्यास्थानानि विद्यन्ते येषां सम्बन्धः आधुनिकैः प्रस्थानैः सह चिन्तयितुं शक्यते।

केन्द्रिय-संस्कृत-विश्वविद्यालयोऽपि आधुनिकस्य शिक्षणस्य दृष्ट्या कतिविधाः विद्याः सन्ति संस्कृते शास्त्रपरम्परायाम् इति विशिष्टशैल्या प्रस्तौति। तदित्थम् -

Sanskrit and the Sciences – Astronomy, Mathematics, Chemistry, Architecture And Engineering, Medicine

Sanskrit and Metaphysical Subjects – Astika, Nastika Darshanas

Sanskrit and Humanities – History, Political Economy, Law (Dharamashastra)

Sanskrit and Religion – Hinduism, Buddhism, Jainism

Sanskrit and the Arts - Theatre, Dance, Music Sculpture

(Ref: http://www.sanskrit.nic.in/about_sanskrit.php)

अनेन च ज्ञायते यत् नानाविधानां विद्यानां भाषा संस्कृतं, संस्कृतमाध्यमेन गुरुकुलेषु पाठ्यमानानि शास्त्राणि च। अतः अन्तःशास्त्रीयाध्ययनस्य नैकाः साध्यताः विद्यन्ते। गुरुकुलेषु उद्ग्रन्थान्तबोधनद्वारा तत्तच्छास्त्रस्य परिरक्षणं यथा कर्तव्यं, क्रियमाणं च, तथैव अन्तःशास्त्रीय-शोधद्वारा बोधनद्वारा च आधुनिकस्य कालस्य विद्याभिः सह सेतुनिर्माणस्य दिशि प्रयत्नः अपि विधेयः।

नैकशास्त्रेषु प्रवृत्तिः नास्वाभाविकी शास्त्रपरम्परायाम् - १

शास्त्रस्य अन्यया आधुनिक्या विद्यया तोलनं मेलनं कथं कर्तुं शक्यम्? इदं न सम्भवि

CC-0. Nepal Sanskrit Academy, Kathmandu Collection

- इति केषाञ्चित् मतं स्यात्। किन्तु संस्कृतक्षेत्रे, शास्त्राध्येतृणां च मध्ये बहुशास्त्राध्ययनं यद्द्वारा अन्तःशास्त्रीयः शोधः सिद्ध्यति - स च न अस्वाभाविकः।

ऋग्वेदं भगवोऽध्येमि यजुर्वेदँ सामवेदमाथर्वणं चतुर्थमितिहासपुराणं पञ्चमं वेदानां वेदं पित्र्यँ राशिं दैवं निधिं वाकोवाक्यमेकायनं देवविद्यां ब्रह्मविद्यां भूतविद्यां क्षत्रविद्यां नक्षत्रविद्याँ सर्पदेवजनविद्यामेतद्भगवोऽध्येमि ॥ २ ॥ (छा.उप 7.1) - इत्यनेन छान्दोग्यवचनेन महर्षेः नारदस्य बहुशास्त्रज्ञत्वं ज्ञायते।

वेदवेदाङ्गतत्त्वज्ञो धनुर्वेदे च निष्ठितः, सर्वशास्त्रार्थतत्त्वज्ञो स्मृतिमान् प्रतिभानवान्॥ (वा.रा.1.1.14-15) - भगवान् श्रीरामः अपि बहुशास्त्रविदासीदिति प्रमाणयति महर्षिः वाल्मीकिः।

प्रोवाचवेदानखिलान्साङ्गोपनिषदोगुरुः ॥ ३३॥सरहस्यं धनुर्वेदं धर्मान्न्यायपथांस्तथा। तथा चान्वीक्षिकीं विद्यां राजनीतिं च षड्विधाम्।३४॥ (भा.पु 10.45.33-34) - श्रीकृष्णः अपि एवमेव नानाविद्या-नदीष्णः इत्येव आह भागवतकारः भगवान् व्यासः।

किञ्च अन्येऽपि शास्त्रविदः शास्त्रपरम्परायां प्रसिद्धाः नैकशास्त्रेषु पाण्डित्यवन्तः आसन्, तत्र विशिष्टं योगदानं च चक्रुः। यथा - व्यासः, पतञ्जलिः, श्रीमच्छङ्कराचार्यः, वाचस्पतिमिश्रः, भोजः,नागोजीभट्टः, अप्पय्यदीक्षितः, वेदान्तदेशिकः -इत्येते नैकेषु शास्त्रेषु नैकान् ग्रन्थान् प्रणिन्युः। तस्मात् गुरुकुलशिक्षणरताः एतेषां जीवनात् कार्यात् च प्रेरिताः सन्तः अन्तःशास्त्रीयं कार्यं सगाम्भीर्यं स्वीकर्तुमर्हन्ति।

नैकशास्त्रेषु प्रवृत्तिः नास्वाभाविकी शास्त्रपरम्परायाम् - २

अन्येऽपि त्रयः बिन्दवः शास्त्रपरम्परायाम् अन्तःशास्त्रीयाध्ययनस्य स्वाभाविकतायाः विषये चिन्तयितुं शक्याः-

१) उपायोपेयशास्त्र-व्यवस्था - भारतीयपरम्परायां न किञ्चित् शास्त्रं पद-वाक्य-प्रमाण-शास्त्रमन्तरा अध्येतुं शक्यते। अतः एतेषां त्रयाणां शास्त्राणाम् उपायता - विशिष्य वेदान्तस्य च उपेयता शास्त्रविदां विदितचरमेव। अयमेव उपायोपेयभावः प्राचीनशास्त्राणाम् आधुनिकजीवनस्य समस्यानां परिहाररतानाम् अर्वाचीनानां प्रस्थानानां विषये चिन्तयितुं शक्यः।

२) एकस्मिन् विषये नानामतपरीक्षणम् - ख्यातिवादः, शाब्दबोधः, जाति-व्यक्ति-विचारः, जीवात्म-परमात्म-मोक्ष-स्वरूपादिकम् - इत्येवम् एतेषु अन्येषु च विषयेषु यदा कश्चित् शास्त्रकारः विचारं प्रस्तौति इतरशास्त्रकाराणां मतं परिशील्यैव स्वमतं प्रकटयति। एकः विचारः , तस्य नानाविधानि समाधानानि। तत्रापि युक्ततरं समाधानं किम्? - इत्येवमादिचिन्तनम् अस्माकं शास्त्रेषु विद्यत एव। आधुनिक्यः समस्याः एवमेव बहुमुखाः।

CC-0. Nepal Sanskrit Academy, Kathmandu Collection

उदाहरणार्थम् - वातावरणस्य औष्ण्ये परिवर्तनम्, कोविड्-प्रभृतयः वैश्विकाः प्रसारिणो रोगाः - इत्येतैः आरोग्यम्, वाणिज्यम्, यातायातव्यवस्था इत्येतानि क्षेत्राणि प्रभावितानि भवन्ति। बहुमुखसमस्यानां परिहाराः अपि नानाविधमतयुक्ताः भवन्ति - तेषु सामञ्जस्यं कथं कल्पनीयम् - इत्येवमादिषु विचारेषु स्वाध्यायपुरःसरणं नानामतपरिशीलनविचक्षणैः शास्त्रविद्भिः चिन्तनं विधाय समाधानं वक्तुं शक्यते।

३) इतरशास्त्रपद्धतीनां स्वशास्त्रे निवेशः - शास्त्रपरम्परायामस्माकम् इतरशास्त्रपद्धतीनां युक्तीनां च स्वशास्त्राविरुद्धानां स्वशास्त्रेऽपि अतिदेशः क्रियते। यथा - येन त्वंशेन न विरुध्येते, , तेनेष्टमेव सांख्ययोगस्मृत्योः सावकाशत्वम्" (ब्र सू भा २.१.३) इति वेदान्ते साङ्ख्ययोगयोः सावकाशत्वं प्रदर्शितं श्रीमच्छङ्करभगवत्पादैः। एनमेव मार्गमनुसृत्य आधुनिकेषु विद्याप्रस्थानेषु आर्षाणां प्राचीनानां शास्त्राणां सावकाशत्वं, समाधानप्रदत्वं च चिन्तनीयम्। इदमेव अन्तःशास्त्राध्ययनं नाम। इदं च अस्माकं शास्त्रपरम्परायां विद्यमानमेव।

इदमेव अन्तःशास्त्रीयाध्ययनस्य हृदयम् ।

उपसंहारः

सेनापत्यं च राज्यं च दण्डनेतृत्वमेव च।
सर्वलोकाधिपत्यं च वेदशास्त्रविदर्हति॥ - (मनुस्मृतिः १२.१००)

- इत्युक्तक्रमेण जगतः शासनक्षमता, तदर्थमपेक्षितं ज्ञानं युक्तयश्च गुरुकुलेषु बोध्यमानेषु शास्त्रेषु निहितानि। एतदर्थं स्वशास्त्रसंरक्षणेन सह अन्तःशास्त्राध्यननमपि अहं कुर्वे इति प्रत्येकं शास्राध्ययनरतेन चिन्तनीयम्, गुरुकुलैः अपि तथा सङ्कल्पनीयम्। किञ्च, एतदुद्दिश्य एकस्य शास्त्रस्य अध्ययनवेलायां न केवलं तच्छास्त्रगतप्रमेयस्य ग्रहणं कर्तव्यं किन्तु तच्छास्त्रे विद्यमानायाः युक्तिस्रोतसः बोधः प्राप्तव्यः। एतदन्तेन शास्त्रव्यवसायेनैव कश्चित् बहुशास्त्रपरिशीलनक्षमः भवति। तेन च अन्तःशास्त्रीयशोधस्य च क्षमता सिद्ध्यति।

एतद्विषये आचार्यः चरकः अभिप्रैति यत् -

एकस्मिन्नपि यस्येह शास्त्रे लब्धास्पदा मतिः।
सशास्त्रमन्यदप्याशु युक्तिज्ञत्वात् प्रबुध्यते॥

(चरकसंहिता ७.१२.४७)

आकरग्रन्थाः स्रोतांसि च

१) अनर्घराघवम् - https://archive.org/details/anargha-raghava-murari-tika-ruchipati-ed.-durga-prasada-nirnaya-sagar-

CC-0. Nepal Sanskrit Academy, Kathmandu Collection

press-km-5-1887/page/n1/mode/2up?view=theater

२) VISION And ROAD MAP For the Development of Sanskrit Ten year perspective Plan - http://www.sanskrit.nic.in/data/Vision_and_Road_Map.pdf

३) अद्वैतशारदा - https://advaitasharada.sringeri.net/

४) चरकसंहिता - https://niimh.nic.in/ebooks/ecaraka/

५) Central Sanskrit University - About Sanskrit - http://www.sanskrit.nic.in/about_sanskrit.php

❀ ❀ ❀

CC-0. Nepal Sanskrit Academy, Kathmandu Collection

ಗುರುಕುಲ ಶಿಕ್ಷಣ ಪದ್ಧತಿ

✍ ಡಾ ॥ ಮಹಾಬಲೇಶ್ವರ ಭಟ್ಟ
ಪ್ರಾಚಾರ್ಯರು, ವೇದವಿಜ್ಞಾನಗುರುಕುಲಮ್
ನಿರ್ದೇಶಕರು, ವೇದವಿಜ್ಞಾನಶೋಧಸಂಸ್ಥಾನಮ್

ಸ್ವಾತಂತ್ರ್ಯ ಬಂದ ಕಾಲದಲ್ಲಿ ಮತ್ತು ತದನಂತರದ ಅನೇಕ ದಶಕಗಳ ವರೆಗೂ ಪಾಶ್ಚಾತ್ಯರ ದುಷ್ಪ್ರಭಾವದ ಕಾರಣ ವಿದೇಶದಿಂದ ಬಂದಿದ್ದೆಲ್ಲವೂ ಉತ್ತಮ ಎಂಬ ಭ್ರಮೆ ನಮ್ಮಲ್ಲಿ ಮನೆಮಾಡಿತ್ತು. ಪಾಶ್ಚಾತ್ಯರು ನೀಡಿದ ಚಿಂತನೆ, ವೇಷ, ಭಾಷೆ, ಆಹಾರ, ವಸ್ತು ಇವೆಲ್ಲವೂ ಶ್ರೇಷ್ಠ, ಭಾರತಮೂಲದ ಎಲ್ಲವೂ ಕಳಪೆ ಎಂಬ ಭಾವ ಆಳವಾಗಿ ಬೇರೂರಿತ್ತು. ಈ ಸರಣಿಯಲ್ಲಿ ಶಿಕ್ಷಣವೂ ಒಂದು. ಭಾರತದ ಶಿಕ್ಷಣಪದ್ಧತಿ ಆಧುನಿಕ ಕಾಲಕ್ಕೆ ಉಚಿತವಾದದ್ದಲ್ಲ. ಆದ್ದರಿಂದ ಮೆಕಾಲೆ ಪ್ರಣೀತವಾದ ಪಾಶ್ಚಾತ್ಯ ಶಿಕ್ಷಣಪದ್ಧತಿಯೇ ಸರ್ವಶ್ರೇಷ್ಠವಾದದ್ದು ಎಂಬ ಭಾವ ಇತ್ತು. ಇದರ ಪರಿಣಾಮವಾಗಿಯೇ ಸ್ವಾತಂತ್ರ್ಯ ಬಂದಮೇಲೆಯೂ ನಮ್ಮಲ್ಲಿನ ಅನೇಕ ಶಿಕ್ಷಣ ಪದ್ಧತಿ ಕುಲವಿದ್ಯೆ ಇವೆಲ್ಲವೂ ನಶಿಸುತ್ತಾಹೋಯಿತು. ಆದರೆ ಇಂದು ಕಾಲ ಬದಲಾಗಿದೆ. ಪಾಶ್ಚಾತ್ಯ ಚಿಂತನೆಯಿಂದ ಬಂದಿದ್ದರಲ್ಲಿ ವ್ಯಷ್ಟಿ ಸುಖ ಸಮಷ್ಟಿ ಹಿತ ಎರಡೂ ಇಲ್ಲ ಎಂಬುದು ಇಂದು ಅರಿವಾಗುತ್ತಿದೆ. ಆದ್ದರಿಂದ ಋಷಿಪ್ರಣೀತವಾದ ಎಲ್ಲ ವಿಷಯಗಳಲ್ಲೂ ಆದರ ಕಾಣುತ್ತಿದೆ. ಏಕೆಂದರೆ ಋಷಿಪ್ರಣೀತವಾದದ್ದರಲ್ಲಿ ವ್ಯಷ್ಟಿಸುಖವೂ ಇದೆ ಸಮಷ್ಟಿ ಹಿತವೂ ಇದೆ. ತತ್ಪರಿಣಾಮವಾಗಿ ಯೋಗ ಆಯುರ್ವೇದ, ತತ್ವಶಾಸ್ತ್ರ ಇತ್ಯಾದಿಗಳಿಗೆ ಮಹತ್ವ ಹೆಚ್ಚುತ್ತಿದೆ. ಮೆಕಾಲೆ ವ್ಯವಸ್ಥೆಯಲ್ಲಿ ಬೆಳೆದ ಅನೇಕರು ಅದರ ದುಷ್ಪರಿಣಾಮವನ್ನು ಅನುಭವಿಸಿ ಈಗ ಭಾರತೀಯವಾದುದರಕಡೆ ಮುಖಮಾಡಿದ್ದಾರೆ. ಆದ್ದರಿಂದಲೇ ಭಾರತೀಯ ಶಿಕ್ಷಣಪದ್ಧತಿ ಅರ್ಥಾತ್ ಗುರುಕುಲಶಿಕ್ಷಣಪದ್ಧತಿಗೆ ಮಹತ್ವ ಬಂದಿದೆ.

ಸ್ವಾತಂತ್ರ್ಯಪೂರ್ವದಲ್ಲಿ ನಮ್ಮಲ್ಲಿನ ಶಿಕ್ಷಣವ್ಯವಸ್ಥೆ ಹೇಗಿತ್ತು ಎಂಬುದನ್ನು ಅಧಿಕೃತವಾಗಿ ಅಧ್ಯಯನಮಾಡಿ ಬರೆದ The beautiful tree ಎಂಬ ಗ್ರಂಥದಲ್ಲಿ ಧರ್ಮಪಾಲ್‌ರವರು ವಿಶದವಾಗಿ ವಿವರಣೆ ನೀಡಿದ್ದಾರೆ. ಗುರುಕುಲ ಪದ್ಧತಿ ಹೇಗೆ ಎಲ್ಲ ವಿದ್ಯಾಶಾಖೆಗಳಿಗೂ ಅನ್ವಯವಾಗಿತ್ತು ಮತ್ತು ಸಮಾಜದ ಎಲ್ಲ ವರ್ಗದವರಿಗೂ ನಮ್ಮಲ್ಲಿ ಹೇಗೆ ಶಿಕ್ಷಣ ಸಿಗುತ್ತಿತ್ತು ಎಂಬುದನ್ನು ದಾಖಲಿಸಿದ್ದಾರೆ. ನಮ್ಮ ಬಗೆಗೆ ನಮಗೆ ಅವಜ್ಞೆ ಬರಬೇಕೆಂಬ ಕಾರಣದಿಂದ ಪಾಶ್ಚಾತ್ಯಚಿಂತನಪ್ರೇರಿತ ಬುದ್ಧಿಜೀವಿಗಳು ಅಪಪ್ರಚಾರ ಮಾಡಿರುವುದು

CC-0. Nepal Sanskrit Academy, Kathmandu Collection

ಭಾರತದಲ್ಲಿ ಸ್ತ್ರೀಯರಿಗೆ, ಬ್ರಾಹ್ಮಣೇತರರಿಗೆ ಸರಿಯಾದ ಶಿಕ್ಷಣ ಸಿಗುತ್ತಿರಲಿಲ್ಲ ಎಂದು. ಆದರೆ ವಸ್ತುಸ್ಥಿತಿ ಬೇರೆಯೇ ಆಗಿದೆ. ಎಲ್ಲರೂ ಎಲ್ಲ ವಿಷಯಗಳನ್ನು ಓದುತ್ತಿರಲಿಲ್ಲ ಎಂಬುದು ಸತ್ಯ. ಅದಕ್ಕೆ ಅಧಿಕಾರ ಭೇದ ಎಂದು ಕರೆಯುತ್ತಾರೆ. ಆದರೆ ಶಿಕ್ಷಣರಹಿತರಾದವರಾರೂ ಇರಲಿಲ್ಲ.

ಶಿಕ್ಷಣ ಎಂದರೇನು? ಶಿಕ್ಷಣದ ಪ್ರಯೋಜನವೇನು? ಶಿಕ್ಷಣ ಹೇಗೆ? ಎಂಬಿತ್ಯಾದಿಯಾದ ಪ್ರಶ್ನೆಗಳನ್ನು ನಾವೇ ಹಾಕಿಕೊಂಡರೆ ಎಲ್ಲವನ್ನೂ ಒಳಗೊಂಡ ಅನಿತರಸಾಧಾರಣವಾದ ಶಿಕ್ಷಣ ಪದ್ಧತಿಯೆಂದರೆ ಅದು ಗುರುಕುಲಪದ್ಧತಿ ಎಂಬುದು ನಮ್ಮ ಅರಿವಿಗೆ ಬರುತ್ತದೆ.

ಶಿಕ್ಷಣವೆಂದರೇನು?

ಕೇವಲ ಅಕ್ಷರಜ್ಞಾನವೇ ಶಿಕ್ಷಣ ಅಲ್ಲ. ಶಿಕ್ಷಣವೆಂದರೆ ಜ್ಞಾನ, ವಿದ್ಯೆ. ಈ ಅರ್ಥದಲ್ಲಿ ಪ್ರಾಚೀನ ಭಾರತದಲ್ಲಿ ಯಾರೊಬ್ಬನೂ ಅಶಿಕ್ಷಿತನಾಗಿರುತ್ತಿರಲಿಲ್ಲ. ಅವರವರ ಯೋಗ್ಯತೆ ಹಿನ್ನೆಲೆಗೆ ತಕ್ಕಂತೆ ಜ್ಞಾನವನ್ನು ನೀಡುವ ಪರಿಪಾಠ ನಮ್ಮಲ್ಲಿತ್ತು.

ಆಧುನಿಕ ದಾರ್ಶನಿಕರಾದ ವೀರಸನ್ಯಾಸಿ ವಿವೇಕಾನಂದರು ಹೇಳುವಂತೆ Education is the manifestation of perfection already in men. ಅರ್ಥಾತ್ ಮನುಷ್ಯನಲ್ಲಿ ಸ್ವತಃ ಈಗಾಗಲೇ ಇರುವ ಪರಿಪೂರ್ಣತೆಯ ಅಭಿವ್ಯಕ್ತೀಕರಣವೇ ಶಿಕ್ಷಣ. ಸ್ವತಃ ಪ್ರತಿಯೊಂದು ಚರಾಚರಜೀವಿಯೂ ಪರಮಾತ್ಮನ ಸ್ವರೂಪವೇ ಆಗಿದೆ ಎಂಬುದು ಉಪನಿಷತ್ತುಗಳು ನಮಗೆ ನೀಡಿದ ಸಿದ್ಧಾಂತ. ನಮ್ಮ ನಮ್ಮ ಅನಾದಿಸಿದ್ಧವಾದ ಅವಿದ್ಯೆಯ ಕಾರಣದಿಂದ ನಾವು ಬೇರೆ ಬೇರೆ ಜೀವಿಗಳಾಗಿ, ಸುಖ-ದುಃಖ ಹೊಂದಿದವರಾಗಿ ಜನ್ಮ-ಮೃತ್ಯು-ಜರಾ-ಮರಣಾದಿಗಳಿಂದ ಕೂಡಿದವರಾಗಿ ಕಾಣಿಸಿಕೊಳ್ಳುತ್ತೇವೆ. ಈ ಸಿದ್ಧಾಂತದ ಆಧಾರದಲ್ಲಿ ಚಿಂತನೆಮಾಡಿದರೆ ನಮ್ಮನ್ನು ನಾವು ಅರಿಯುವವರೆಗೂ (ನಾನು ಪರಮಾತ್ಮಾಭಿನ್ನ ಎಂದು ಅರಿಯುವುದೇ ನನ್ನನ್ನು ನಾನು ಅರಿಯುವುದು ಎಂಬ ವಾಕ್ಯದ ಅರ್ಥ) ಶಿಕ್ಷಣದ ಪ್ರಕ್ರಿಯೆ ಮುಂದುವರೆಯುತ್ತದೆ. ಇದನ್ನೇ ಪಾರಂಪರಿಕ ಹಿನ್ನೆಲೆಯಲ್ಲಿ ಹೇಳುವುದಾದರೆ **"ಸಂಸ್ಕಾರ"** ಎಂದು ಕರೆಯುತ್ತೇವೆ. ಸಂಸ್ಕಾರ ಎಂಬ ಶಬ್ದಕ್ಕೆ **"ಗುಣಾಧಾನ"** ಅಥವಾ **"ದೋಷಾಪನಯನ"** ಎಂದು ಕರೆಯುತ್ತೇವೆ. ಇದು ಪರಂಪರಾಗತವಾಗಿ ಬಂದ ಗರ್ಭಾಧಾನಾದಿ ಷೋಡಶ ಸಂಸ್ಕಾರಗಳಲ್ಲೂ ಓತಪ್ರೋತವಾಗಿದೆ. ಇವೇ ಮನುಷ್ಯನನ್ನು ಪರಿಪೂರ್ಣತೆಯೆಡೆಗೆ ಕರೆದೊಯ್ಯುತ್ತವೆ. ನಾವು ಶಿಕ್ಷಣದಿಂದಲೂ ಮಾಡಬೇಕಾದದ್ದು ಇದೇ ಅಲ್ಲವೇ? ಪ್ರತಿಯೊಬ್ಬ ಪಾಲಕರೂ ತಮ್ಮ ತಮ್ಮ ಮಕ್ಕಳನ್ನು ಶಾಲೆಗೆ ಕಳುಹಿಸುವುದು

CC-0. Nepal Sanskrit Academy, Kathmandu Collection

ದೋಷಗಳನ್ನು ತೊಡೆದು ಹಾಕಿ ಉತ್ತಮ ಗುಣಗಳನ್ನು ಬೆಳೆಸಿಕೊಳ್ಳಲು ತಾನೆ? ಹಾಗಾದರೆ ಶಿಕ್ಷಣವೇ ಸಂಸ್ಕಾರ, ಸಂಸ್ಕಾರವೇ ಶಿಕ್ಷಣ. ಇವೆರಡೂ ಪರ್ಯಾಯಪದಗಳೆನ್ನಬಹುದು. ಇದನ್ನು ಬಿಟ್ಟು ಶಿಕ್ಷಣಕ್ಕೆ ಇನ್ನೊಂದು ವ್ಯಾಖ್ಯಾನಮಾಡಲಾಗದು. ಮಾಡಿದರೂ ಅದು ಇದರದ್ದೇ ಇನ್ನೊಂದು ವ್ಯಾಖ್ಯಾನವಾಗಬಹುದು. ವಿಪರೀತವಾಗಿ ಹೇಳಿದರೆ ಅದು ಶಿಕ್ಷಣದ ಪರಿಪೂರ್ಣ ವ್ಯಾಖ್ಯೆ ಆಗಲಾರದು. ಇದನ್ನೇ ವಿಷ್ಣುಪುರಾಣದಲ್ಲಿ ಹೇಳಿದೆ **"ಸಾ ವಿದ್ಯಾ ಯಾ ವಿಮುಕ್ತಯೇ"** ಎಂಬುದಾಗಿ.

ಶಿಕ್ಷಣ ಯಾರಿಗೆ?

ಬುದ್ಧಿಪೂರ್ವಕಾರಿಯಾದ ಮಾನವನಿಗೇ ಶಿಕ್ಷಣದ ಆವಶ್ಯಕತೆಯಿದೆ. ಇತರ ಪ್ರಾಣಿಪಕ್ಷಿಗಳು ತಮ್ಮ ತಮ್ಮ ಪ್ರಕೃತಿಗೆ ವಿರುದ್ಧವಾಗಿ ಎಂದೂ ನಡೆದುಕೊಳ್ಳುವುದಿಲ್ಲ. ಹಸುವೆಂದೂ ಮಾಂಸವನ್ನು ತಿನ್ನುವುದಿಲ್ಲ. ಹುಲಿಯೆಂದೂ ಸಹಜಸ್ಥಿತಿಯಲ್ಲಿ ಹುಲ್ಲನ್ನು ತಿನ್ನುವುದಿಲ್ಲ. ಆದರೆ ಮಾನವನ ನಿಜವಾದ ಪ್ರಕೃತಿ ಏನೆಂದು ಗುರುತಿಸಲೇ ಅಸಾಧ್ಯವಾಗುವಂತೆ ಮಾನವನು ತನ್ನನ್ನು ತಾನು ಬದಲಾಯಿಸಿಕೊಳ್ಳಬಲ್ಲ. ನಾಯಿ, ಹಸು, ಕುದುರೆ, ಆನೆ ಇತ್ಯಾದಿಗಳನ್ನು ಪಳಗಿಸುವ ವ್ಯವಸ್ಥೆ ಇದೆ. ಅರ್ಥಾತ್ ನಮ್ಮ ಅನುಕೂಲತೆಗೆ ತಕ್ಕಂತೆ ಅವುಗಳಿಗೆ ಪ್ರಶಿಕ್ಷಣವನ್ನು ನೀಡುತ್ತೇವೆ. ಆದರೆ ಇದು ದೀರ್ಘಕಾಲದ ಪ್ರಕ್ರಿಯೆ ಅಲ್ಲ, ಅಥವಾ ಒಮ್ಮೆ ಪ್ರಶಿಕ್ಷಿತವಾದರೆ ಪುನಃ ಪರಿವರ್ತನೆಗೊಳ್ಳುವುದಿಲ್ಲ. ಆದರೆ ಮಾನವ ಇಂತಲ್ಲ ಪ್ರಶಿಕ್ಷಣದ ಕಾಲವೂ ದೀರ್ಘ, ನೀಡಿದ ಶಿಕ್ಷಣದ ಪ್ರಭಾವ ಅದಕ್ಕಿಂತ ಇನ್ನೊಂದು ಪ್ರಬಲವಾದದ್ದರ ಪ್ರಭಾವ ಬಂದರೆ ಬದಲಾಗಲೂ ಬಹುದು. ಹಾಗಾಗಿ ಮಾನವನಿಗೆ ಶಿಕ್ಷಣ ನೀಡುವುದು ಮುಖ್ಯ.

ಶಿಕ್ಷಣದ ಪ್ರಯೋಜನ

ಶಿಕ್ಷಣವೆಂದರೇನು ಎಂಬುದನ್ನು ಚಿಂತನೆ ಮಾಡುವಾಗಲೇ ಅದರ ಪ್ರಯೋಜನವೂ ತಿಳಿಸಲ್ಪಟ್ಟಿದೆ. ಹೇಗೆ ಹಾಲೊಂದು ಸಂಸ್ಕಾರಗೊಂಡು ಮೊಸರಾಗಿ, ಬೆಣ್ಣೆಯಾಗಿ, ತುಪ್ಪವಾಗಿ ಸತ್ವಯುತವೂ ದೀರ್ಘಕಾಲ ಬಾಳುವಂತಹದ್ದೂ ಆಗುವುದೋ ಅಂತೆಯೇ ಮಾನವನೂ ಸಂಸ್ಕಾರವನ್ನು ಅರ್ಥಾತ್ ಶಿಕ್ಷಣವನ್ನು ಪಡೆದವನು ಸತ್ವವುಳ್ಳವನಾಗಿಯೂ ದೀರ್ಘಕಾಲ ಇತರರಿಗೆ ಹಿತವನ್ನುಂಟುಮಾಡುತ್ತಾ ತಾನೂ ಸುಖಿಯಾಗಿರುವ ವ್ಯಕ್ತಿಯಾಗಬಲ್ಲ.

ಕೇವಲ ಮಾಹಿತಿಯನ್ನು ನೀಡುವುದೇ ಶಿಕ್ಷಣವೆಂಬುದು ಇಂದಿನ ಕಲ್ಪನೆ. ಪಾಂಡಿತ್ಯವನ್ನು ಗಳಿಸುವುದೇ ಶಿಕ್ಷಣವಾದರೆ ರಾವಣನ ಪಾಂಡಿತ್ಯ ಕಡಿಮೆ ಇರಲಿಲ್ಲ. ಬಿನ್ ಲಾಡೆನ್‌ನ ಜ್ಞಾನವೇನೂ ಕಡಿಮೆ ಇರಲಿಲ್ಲ. ಆದರೆ ಇಂಥವರಿಂದ

CC-0. Nepal Sanskrit Academy, Kathmandu Collection

ಅರ್ಥಾತ್ ಕೇವಲ ಪಾಂಡಿತ್ಯಗಳಿಸಿ ಗುಣಾಧಾನ ದೋಷಾಪನಯನರೂಪದ ಸಂಸ್ಕಾರವಿಲ್ಲವಾದ ಕಾರಣ ಅವರಿಂದ ಸಮಾಜಕ್ಕೂ ಆಘಾತವಾಯಿತು ಅವರ ಜೀವನದಲ್ಲಿಯೂ ಪತಿತರಾದರು. ಇಂದಿನ ಹೇಳಿಕೆಯಂತೆ ಸಾಕ್ಷರತೆಯೆ ಶಿಕ್ಷಣವಾದರೆ ಸಂಸ್ಕಾರರಹಿತರಾದ ಸಾಕ್ಷರರೇ ರಾಕ್ಷಸರಾಗುವುದನ್ನು ಕಾಣುತ್ತೇವೆ. ಆದ್ದರಿಂದ ಕೇವಲ ಮಾಹಿತಿಗಳನ್ನು ನೀಡುವುದಷ್ಟೇ ಶಿಕ್ಷಣವಲ್ಲ.

ಶಿಕ್ಷಣ ಯಾವುದಕ್ಕೆ ?

ಮಾನವನೆಂದರೆ ದೇಹ, ಪ್ರಾಣ ಇಂದ್ರಿಯ ಮನಸ್ಸು ಬುದ್ಧಿ ಇತ್ಯಾದಿಗಳ ಮೇಳೈಸುವಿಕೆಯಾಗಿದ್ದಾನೆ. ಸಂಸ್ಕಾರವನ್ನು ನೀಡಬೇಕಾಗಿದ್ದು ಇವೆಲ್ಲಕ್ಕೂ. ಒಂದೊಮ್ಮೆ ಈ ಎಲ್ಲ ಅವಯವಗಳಲ್ಲಿ ಯಾವುದಾದರೊಂದು ಅವಯವಕ್ಕೆ ಸಂಸ್ಕಾರ ನೀಡಿ ಇತರಾವಯವಗಳನ್ನು ಹಾಗೆಯೇ ಬಿಟ್ಟರೆ ಅವನು ವಿಕೃತನೆನಿಸಿಕೊಳ್ಳುತ್ತಾನೆ. ಆದ್ದರಿಂದ ಮಾನವನ ಎಲ್ಲ ಅವಯವಗಳಿಗೂ ಸಂಸ್ಕಾರ ನೀಡುವುದು ಅತ್ಯವಶ್ಯ. ಈ ಅಂಶ ಅರ್ಥಮಾಡಿಕೊಳ್ಳದೇ ಕೇವಲ ಮಾಹಿತಿಗಳನ್ನು ನೀಡುವುದು, ಪರೀಕ್ಷೆಯಲ್ಲಿ ಹೆಚ್ಚು ಅಂಕಗಳಿಸುವುದು ಅದರ ಫಲವಾಗಿ ಉತ್ತಮ ನೌಕರಿ ಮಾಡಿ ಹೆಚ್ಚಿನ ಸಂಬಳ ಗಳಿಸಿ ಸುಖದಿಂದಿರುವುದು ಎಂಬ ಸಮೀಕರಣ ಮಾಡಿದರೆ ಅಂತಿಮ ಫಲವಾದ ಸುಖ ವ್ಯಷ್ಟಿಯಲ್ಲಿ ಸುಖವೂ ಸಮಷ್ಟಿಯಲ್ಲಿ ಹಿತವೂ ಎರಡೂ ಸಿಗಲಾರದು. ಆದ್ದರಿಂದ ಬುದ್ಧಿಗೆ ಹೇಗೆ ನಾವು ಮಾಹಿತಿರೂಪವಾದ ಆಹಾರವನ್ನು ನೀಡುತ್ತೇವೋ ಅಂತೆಯೇ ಭಾವನೆಗೆ, ಇಂದ್ರಿಯಗಳಿಗೆ ಪ್ರಾಣಗಳಿಗೆ ಮನಸ್ಸಿಗೆ ಶರೀರಕ್ಕೆ ಎಲ್ಲಕ್ಕೂ ಆಹಾರವನ್ನು ನೀಡುವುದು ಅನಿವಾರ್ಯ.

ಗುರುಕುಲ ಪದ್ಧತಿಯಲ್ಲಿಯೇ ಪರಿಪೂರ್ಣಶಿಕ್ಷಣ

ಈ ಮೇಲ್ಕಂಡ ವಿಷಯಗಳನ್ನು ನಾವು ಅರಿತರೆ ಗುರುಕುಲ ಶಿಕ್ಷಣದ ಮಹತ್ವವನ್ನು ಅರಿಯಬಹುದು. ಈ ಅಂಶಗಳು ಕೇವಲ ಪ್ರಾಚೀನ ಕಾಲಕ್ಕೆ ಮಾತ್ರ ಸೀಮಿತ, ಆಧುನಿಕಕಾಲಕ್ಕಲ್ಲ ಎನ್ನುವಂತಿಲ್ಲ. ಏಕೆಂದರೆ ನಮ್ಮ ಯುವ ಜನಾಂಗ ನೆಮ್ಮದಿಯಿಂದರಬೇಕು, ಸುಖದಿಂದಿರಬೇಕೆಂದು ಯಾರು ತಾನೆ ಬಯಸುವುದಿಲ್ಲ. ಇಂದಿನ ಶಿಕ್ಷಣಕ್ರಮದಿಂದ ಇದು ಸಾಧ್ಯವಿಲ್ಲ ಎಂಬ ಅರಿವು ಜನರಲ್ಲಿ ಮೂಡಿರುವುದರಿಂದಲೇ ಪುನಃ ಗುರುಕುಲ ಶಿಕ್ಷಣಪದ್ಧತಿಯೆಡೆಗೆ ಮುಖಮಾಡಿದ್ದಾರೆ. ಭಾರತೀಯ ಶಿಕ್ಷಣಕ್ರಮವೆಂದರೆ ಅದು ಗುರುಕುಲ ಶಿಕ್ಷಣಕ್ರಮ. ಗುರುಕುಲಶಿಕ್ಷಣದ ವಿಶೇಷತೆ ಏನು? ಹಿಂದಿನಂತೆ ಇಂದೂ ಜನರು ಇದರ ಕಡೆಗೆ ಆಕರ್ಷಿತರಾಗಲು ಕಾರಣವೇನು? ಇಂದಿನ ಸಮಾಜದ ವಿಕೃತಿಗೆ ಗುರುಕುಲ ಶಿಕ್ಷಣಪದ್ಧತಿಯು ಪರಿಹಾರೋಪಾಯವಾದೀತೇ? ಇದನ್ನು ಸಾರ್ವಜನಿಕ ಮಾಡಬಹುದೇ? ಎಲ್ಲ ವಿದ್ಯಾಶಾಖೆಗಳಿಗೂ ಅನ್ವಯವಾಗುವಂತೆ ಮಾಡಬಹುದೇ

CC-0. Nepal Sanskrit Academy, Kathmandu Collection

ಅಥವಾ ಕೇವಲ ವೇದಶಾಸ್ತ್ರಾದಿಗಳ ಅಧ್ಯಯನಕ್ಕೆ ಮಾತ್ರ ಸೀಮಿತವಾಗಿದೆಯೇ? ಇತ್ಯಾದಿ ಅನೇಕ ಪ್ರಶ್ನೆಗಳಿಗೆ ಉತ್ತರವನ್ನು ಕಂಡುಕೊಳ್ಳಬೇಕಾಗಿದೆ.

"ಗುರೋಃ ಕುಲಮ್ ಗುರುಕುಲಮ್". ಅರ್ಥಾತ್ ಯಾವ ಶಿಕ್ಷಣದ ವ್ಯವಸ್ಥೆಯಲ್ಲಿ ಸ್ವತಃ ಗುರುವೇ ಮಾದರಿಯಾಗಿ ನಿಂತು ಛಾತ್ರರಿಗೆ ಮಾರ್ಗದರ್ಶನಮಾಡುತ್ತಾರೋ ಆ ವ್ಯವಸ್ಥೆಗೆ ಹೆಸರು 'ಗುರುಕುಲಮ್'. ಇಂದು ಅನೇಕ ವ್ಯವಸ್ಥೆಗಳಿಗೆ ಗುರುಕುಲ ಎಂಬ ಬೋರ್ಡ್ ಕಾಣಸಿಗುತ್ತದೆ. ಆದರೆ ಅದ್ಯಾವುದೂ ಅನ್ವರ್ಥವಾದ ಪದವಾಗಲಾರದು. ಬೆಳಗ್ಗೆ 9ರಿಂದ ಆರಂಭಿಸಿ ಸಂಜೆ 4ರ ವರೆಗೆ ನಡೆಯುವ ಅಧ್ಯಯನದ ಕ್ರಮಕ್ಕೆ ಗುರುಕುಲವೆಂಬ ಹೆಸರು ಉಚಿತವಾಗಲಾರದು. ಕೇವಲ ಮಾಹಿತಿಯನ್ನು ನೀಡುವುದೇ ಶಿಕ್ಷಣವೆಂದಾದರೆ ಈ ವ್ಯವಸ್ಥೆಯೂ ಗುರುಕುಲವಾದೀತು. ಆದರೆ ಶಿಕ್ಷಣವೆಂದರೆ ಮಾಹಿತಿಪ್ರದಾನ ಮಾತ್ರವಲ್ಲ ಎಂದು ಮೊದಲೇ ನಿರೂಪಿಸಲಾಗಿದೆ. ಜೀವನಶಿಕ್ಷಣವೇ ಶಿಕ್ಷಣದ ಪ್ರಧಾನಪ್ರಯೋಜನವೆಂದು ನಿರ್ಣಯವಾದಮೇಲೆ ಬೆಳೆಯುತ್ತಿರುವ ವಿದ್ಯಾರ್ಥಿ-ವಿದ್ಯಾರ್ಥಿನಿಯರ ಎದುರಿನಲ್ಲಿ ನಮ್ಮ ಜೀವನ ಹೇಗಿರಬೇಕೆಂಬುದಕ್ಕೆ ಮಾದರಿ **"ಸೂರ್ಯೋದಯದಿಂದ ಸೂರ್ಯೋದಯದವರೆಗೆ"** ಇರುವುದು ಅನಿವಾರ್ಯ. ಅದಿಲ್ಲವಾದರೆ ಯಾವ ಸಮಯದಲ್ಲಿ ಎಲ್ಲ ವ್ಯಕ್ತಿಗಳು ಸಾಮಾನ್ಯವಾಗಿ ಉತ್ತಮರಾಗಿಯೇ ಇರುತ್ತಾರೋ ಆ ಸಮಯದಲ್ಲಿ ನೀಡುವ ಶಿಕ್ಷಣ ಜೀವನಶಿಕ್ಷಣವಾಗಲಾರದು. ಯಾವ ಸಮಯದಲ್ಲಿ ತಂದೆತಾಯಿಯರದ್ದೋ ಹಿರಿಯರದ್ದೋ ಗುರುಗಳದ್ದೋ ಮಾರ್ಗದರ್ಶನವಿರಬೇಕು ಆ ಸಂದರ್ಭದಲ್ಲಿ ಮನೆಯಲ್ಲಿರುವ ಟಿ.ವಿ.ಯೋ ಮೊಬೈಲೋ ಮಾದರಿಯಾಗಿದ್ದರೆ ಅದರಿಂದ ಪ್ರೇರಿತವಾದ ಯುವಜನಾಂಗ ಯಾವ ದಾರಿಯನ್ನು ಹಿಡಿದೀತು? ಇವರಿಂದಲೇ ನಿರ್ಮಿತವಾದ ಸಮಾಜ ಹೇಗೆ ಸ್ವಸ್ಥವಾದೀತು. ಬೆಳೆಯುವ ಮಕ್ಕಳಿಗೆ ಮಾದರಿ ಇರಲೇಬೇಕು. ಇದು ಸಿಗುವುದು ಗುರುಕುಲ ಶಿಕ್ಷಣದಿಂದ ಮಾತ್ರ. ಏಕೆಂದರೆ ಗುರುಕುಲದಲ್ಲಿ ಗುರುವೇ ಸ್ವತಃ ಮಾದರಿಯಾಗಿ ಜೀವನ ನಡೆಸುತ್ತಿರುವಾಗ ಅದರಂತೆ ಮಕ್ಕಳು ತಮ್ಮ ಜೀವನವಿರಬೇಕೆಂದು ಸಂಕಲ್ಪಮಾಡುತ್ತಾರೆ. ಅದಿಲ್ಲವಾದರೆ ಸಮಾಜದಲ್ಲಿರುವ ವಿಕೃತಿಗಳು ಮಕ್ಕಳಿಗೆ ಮಾದರಿಯಾಗಬಹುದು.

ಗುರುಕುಲ ಶಿಕ್ಷಣ ಇಂದಿನಕಾಲಕ್ಕೆ ಇನ್ನೂ ಪ್ರಸ್ತುತವೆನ್ನಬಹುದು. ಏಕೆಂದರೆ ಹಿಂದೆ ಮನೆಯಲ್ಲಿ ತಂದೆ ತಾಯಿ ಅಜ್ಜ ಅಜ್ಜಿ ಅಣ್ಣ ತಮ್ಮ ಮೊದಲಾದ ಅನೇಕರು ಒಡನಾಡಿಗಳು ಮಾರ್ಗದರ್ಶಕರು ಇರುತ್ತಿದ್ದರು. ಆದರೆ ಇಂದಿನ ಕೌಟುಂಬಿಕ ವ್ಯವಸ್ಥೆಯಲ್ಲಿ ಪರಿವಾರ ಚಿಕ್ಕದಾಗುತ್ತಾ ಬಂದಿರುವುದರಿಂದ ಸಹಬಾಳ್ವೆ ಎಂಬ ಪದಕ್ಕೆ ಅರ್ಥವೇ ಇಲ್ಲದಾಗುತ್ತಿದೆ. ಎರಡು ಅಥವಾ ಮೂರು ತಲೆಮಾರಿಗಿಂತ ಹೆಚ್ಚು ಜನರಿರುವ ಕುಟುಂಬಗಳನ್ನು ನೋಡುವುದೇ ಕಷ್ಟವಾಗಿದೆ. ಇದರ

CC-0. Nepal Sanskrit Academy, Kathmandu Collection

ಪರಿಣಾಮವಾಗಿ ಯುವ ಜನಾಂಗದವರು ಅಹಂಕಾರಿಗಳು, ಸ್ವಾರ್ಥಿಗಳಾಗುತ್ತಿದ್ದಾರೆ. ಅದಕ್ಕೆ ಪೂರಕವಾಗಿ ಬೆಂಕಿಗೆ ಗಾಳಿಯಂತೆ ಇಂದಿನ ಮಾಧ್ಯಮಗಳ ಪರಿಣಾಮ. ಹಾಗಾದರೆ ಮುಂದಿನ ಜನಾಂಗದ ಬಗೆಗೆ ನಾವು ಕನಸು ಕಾಣುವುದು ಹೇಗೆ?

ಗುರುಕುಲಪದ್ಧತಿ ಎಲ್ಲ ವಿದ್ಯಾಶಾಖೆಗೂ ಅನ್ವಯಿಸಬಹುದು

ಇನ್ನು ಎಲ್ಲಾ ವಿದ್ಯಾಶಾಖೆಗಳಿಗೂ ಗುರುಕುಲ ಮಾದರಿ ಸಾಧ್ಯವೇ ಎಂಬ ಪ್ರಶ್ನೆ ಇದೆ. ಹಿಂದೆ ಗುರುಕುಲ ಶಿಕ್ಷಣಕ್ಕಾಗಿ ಎಲ್ಲಿ ಗುರುಗಳಿದ್ದಾರೋ ಅಲ್ಲಿಗೇ ವಿದ್ಯಾರ್ಥಿಗಳು ತೆರಳುತ್ತಿದ್ದರು. ಅಥವಾ ಮನೆಯೇ ಮಕ್ಕಳಿಗೆ ಗುರುಕುಲವಾಗಿರುತ್ತಿತ್ತು. ಇದನ್ನೇ ಕುಲವಿದ್ಯೆ ಎಂದು ಕರೆಯಲ್ಪಡುತ್ತಿತ್ತು. ಅರ್ಥಾತ್ ಮನೆಯ ಹಿರಿಯರೇ ತಮ್ಮ ಕುಲಕಸುಬನ್ನು ತಮ್ಮ ಮಕ್ಕಳಿಗೆ ಕಲಿಸಿಕೊಡುತ್ತಿದ್ದರು. ಇದೂ ಗುರುಕುಲಪದ್ಧತಿಯೇ ಏಕೆಂದರೆ ವಿದ್ಯೆ ನೀಡುವ ಗುರುವಿನ ಕುಲವೇ ಗುರುಕುಲ ತಾನೇ? ಅಕ್ಷರಜ್ಞಾನವೇ ಶಿಕ್ಷಣವೆಂದಾದರೂ ಗುರುಕುಲಪದ್ಧತಿ ಸಾಧ್ಯ. ಕೌಶಲಗಳು ಶಿಕ್ಷಣವೆಂದಾದರೂ ಗುರುಕುಲಪದ್ಧತಿ ಸಾಧ್ಯ. ಇವೆಲ್ಲದರಲ್ಲಿಯೂ ವ್ಯಕ್ತಿತ್ವವಿಕಾಸ ಎಂಬುದು ಸಮಾನವಾದ ಅಂಶ. ವ್ಯಕ್ತಿತ್ವರೂಪಿತಗೊಳ್ಳುವ ವಯಸ್ಸಿನಲ್ಲಿ ಗುರುಕುಲಪದ್ಧತಿ ಇರಲೇ ಬೇಕು. ಉನ್ನತಾಧ್ಯಯನ ನಡೆಯುವ ಸಂದರ್ಭದಲ್ಲಿ ವ್ಯಕ್ತಿತ್ವವಿಕಸನಕ್ಕೆ ಮಹತ್ವಕಡಿಮೆಯಾಗುವ ಹಿನ್ನೆಲೆಯಲ್ಲಿ ಕದಾಚಿತ್ ಗುರುಕುಲ ಸಂಸ್ಕೃತಿ ಕಡಿಮೆಯಾಗಬಹುದು. ಆದರೆ ಅಧಿಶೀಲ ಅಧಿಚಿತ್ತ ಮತ್ತು ಅಧಿಪ್ರಜ್ಞಸ್ತರದಲ್ಲಿ ಅರ್ಥಾತ್ ಸುಮಾರು 8ನೇ ವಯಸ್ಸಿನಿಂದ ಸುಮಾರು 20 ವರ್ಷ ಆಗುವವರೆಗೂ ಇನ್ನೊಂದು ಮಾದರಿಯನ್ನು ನೋಡಿ ಜೀವನ ರೂಪಿಸಿಕೊಳ್ಳುವುದೇ ಅತ್ಯಂತ ವೈಜ್ಞಾನಿಕವಾದ ಕ್ರಮ. ಮನೆಯಲ್ಲಿಯೇ ಅಂತಹ ಸಂಸ್ಕಾರನೀಡುವ ವಾತಾವರಣವಿದ್ದರೆ ಮನೆಯೇ ಗುರುಕುಲವಾದೀತು. ಆದ್ದರಿಂದಲೇ ಗುರುಕುಲಪದ್ಧತಿಯನ್ನು ಎರಡಾಗಿ ವಿಭಾಗಿಸಲಾಗಿದೆ ಗೃಹಗುರುಕುಲ ಮತ್ತು ಸಾಂಸ್ಥಿಕ ಗುರುಕುಲ.

ಅಧಿಪ್ರತಿಭಸ್ತರಕ್ಕೆ ಬಂದರೆ ಜೀವನವನ್ನು ರೂಪಿತಗೊಳಿಸುವ ಪ್ರಕ್ರಿಯೆ ಮುಗಿಯುತ್ತಾ ಬಂದಿರುತ್ತದೆ ಮತ್ತು ಅದರ ನಂತರ ವ್ಯಕ್ತಿತ್ವದಲ್ಲಿ ಬಹಳವಾದ ಬದಲಾವಣೆ ತರುವುದೂ ಕಷ್ಟವಾದ್ದರಿಂದ 20 ರ ನಂತರ ಸಂಶೋಧನೆ, ಹೊಸ ಆವಿಷ್ಕಾರ, ಬೋಧ, ಆಚರಣ, ಪ್ರಚಾರ ಇವು ವಿದ್ಯಾಕ್ಷೇತ್ರದಲ್ಲಿ ಮಹತ್ವವನ್ನು ಪಡೆಯುತ್ತವೆ. ಗೃಹಸ್ಥರಾದಂಥವರೂ ವಿದ್ಯಾಗ್ರಹಣೆಗಾಗಿ ಗುರುಕುಲಗಳಿಗೇ ಹೋಗುತ್ತಿದ್ದರು ಎಂಬುದು ಶೌನಕಾದಿಗಳು ಪಿಪ್ಪಲಾದರ ಆಶ್ರಮಕ್ಕೆ ತೆರಳಿದ್ದರು ಎಂಬುದರಿಂದ ಅರಿವಾಗುತ್ತದೆ. ದೇವತೆಗಳೂ ವಿದ್ಯೆಯ ಗ್ರಹಣೆಗಾಗಿ ಗುರುಗಳ ಸಮೀಪಕ್ಕೇ ಹೋಗಬೇಕಿತ್ತು. ಇಂದ್ರ ವಿರೋಚನಾದಿಗಳು ಪ್ರಜಾಪತಿಯ ಬಳಿ ತೆರಳಿ ಬ್ರಹ್ಮಚರ್ಯವನ್ನು ಅರ್ಥಾತ್ ಗುರುಕುಲಪದ್ಧತಿಯನ್ನು ಅನುಸರಿಸಿ

CC-0. Nepal Sanskrit Academy, Kathmandu Collection

ಆತ್ಮವಿದ್ಯೆಯನ್ನು ಪಡೆದರು ಎಂದು ಉಪನಿಷತ್ತುಗಳು ಹೇಳುತ್ತವೆ. **"ತದ್ವಿಜ್ಞಾನಾರ್ಥಂ ಸ ಗುರುಮೇವಾಭಿಗಚ್ಛೇತ್ ಸಮಿತ್ಪಾಣಿಃ ಶ್ರೋತ್ರಿಯಂ ಬ್ರಹ್ಮನಿಷ್ಠಂ"** ಎಂದು ಹೇಳುವ ಉಪನಿಷದ್ವಾಕ್ಯದ ತಾತ್ಪರ್ಯವೆಂದರೆ ವಿದ್ಯೆಯನ್ನು ಪಡೆಯಲು ಗುರುವಿನ ಸಮೀಪಕ್ಕೇ ತೆರಳಬೇಕು. ಇದನ್ನೇ **"ಉಪನಯನ"** ಎಂದೂ ಕರೆಯುತ್ತಾರೆ. ಉಪ ಸಮೀಪೇ ನಯನಂ ಉಪನಯನಮ್. ಯಾರ ಹತ್ತಿರ? ಗುರುವಿನ ಹತ್ತಿರ. ತಾಯಿಯಿಂದ ಪಡೆಯುವ ಶಿಕ್ಷಣ ಸಂಸ್ಕಾರ ಸುಮಾರು ಎಂಟು ವರ್ಷದವರೆಗೆ. ಅದಾದ ನಂತರ ಮಗುವು ಗುರುಕುಲಗಳಿಗೇ ಹೋಗಬೇಕು. ತದನಂತರವೂ ತಂದೆ-ತಾಯಿಯರ ಬಳಿಯಲ್ಲಿಯೇ ಮಗುವಿದ್ದರೆ ವಾತ್ಸಲ್ಯದ ಕುರುಡುತನವು ವ್ಯಕ್ತಿತ್ವದ ಬೆಳವಣಿಗೆಗೆ ಬಾಧಕವಾದೀತು.

ವಿದ್ಯೆಯನ್ನು ಪರ ಮತ್ತು ಅಪರ ಎಂಬುದಾಗಿ ವಿಭಾಗಮಾಡುತ್ತದೆ ಮುಂಡಕೋಪನಿಷತ್. ಸಾರವೆಂದರೆ ಯಾವುವು ಧರ್ಮಾರ್ಥಕಾಮಗಳ ಸಾಧನವಾದ ವಿದ್ಯೆಯೋ ಅದು ಅಪರವಿದ್ಯೆ. ಯಾವುದು ಮೋಕ್ಷಕ್ಕೆ ಕಾರಣವೋ ಅದು ಪರವಿದ್ಯೆ. **"ದ್ವೇ ವಿದ್ಯೇ ವೇದಿತವ್ಯೇ ಪರಾ ಚೈವ ಅಪರಾ ಚ"**

ಗುರುಕುಲಗಳಲ್ಲಿ ಯಾವ ಯಾವ ವಿಷಯಗಳನ್ನು ಬೋಧಿಸಬೇಕು ಎಂಬುದಕ್ಕೆ ತಕ್ಕಂತೆ ಪ್ರಯೋಗ ಪರಿಶೀಲನೆ ಪರಿಷ್ಕಾರವೆಂಬ ತ್ರಿಸೂತ್ರಿಯನ್ನು ಅವಲಂಬಿಸಿ ವಿಷಯಗಳ ನಿಶ್ಚಯವನ್ನೂ ಮಾಡಿದ್ದಾರೆ. ಇದು ಕಾಲಕಾಲಕ್ಕೆ ಕೆಲ ಪರಿಷ್ಕಾರಗಳನ್ನು ಪಡೆಯಬಹುದು. ಅವೆಂದರೆ ಜ್ಞಾನನಿಧಿಃ, ವಿಜ್ಞಾನ ಯೋಗಃ ಕೃಷಿಃ ಕಲಾ ಎಂಬುದಾಗಿ. ಈ ವಿಷಯಗಳು ಮೊದಲೇ ಉಲ್ಲೇಖಿಸಲ್ಪಟ್ಟ ಅನ್ನಮಯಾದಿ ಪ್ರಾಣಮಯ, ಮನೋಮಯ, ವಿಜ್ಞಾನಮಯ, ಆನಂದಮಯ ಕೋಶಗಳಿಗೂ ಸಂಸ್ಕಾರವನ್ನು ನೀಡುತ್ತವೆ. ಅಂತೆಯೇ ಬ್ರಾಹ್ಮಮುಹೂರ್ತದಿಂದ ಆರಂಭವಾದ ಕ್ರಿಯಾ ಯೋಜನೆ ರಾತ್ರಿ ಸುಮಾರು 10ಕ್ಕೆ ಮಲಗುವವರೆಗೂ ವೈವಿಧ್ಯವನ್ನು ಹೊಂದಿರುತ್ತದೆ. ನಿತ್ಯದ ಕ್ರಿಯಾಕಲಾಪಗಳ ಜೊತೆಗೆ ನೈಮಿತ್ತಿಕ-ವಾದ ಚಟುವಟಿಕೆಗಳೂ ಸಂಸ್ಕಾರಪ್ರದವಾಗಿಯೇ ಇರುತ್ತವೆ. ವಿದ್ವತ್ತೆಯ ಜೊತೆ ಸಾಮಾಜಿಕ ಕಾಳಜಿಯನ್ನು ಸಮಾಜಕ್ಕಾಗಿ ತನ್ನ ಕರ್ತವ್ಯವನ್ನು ಸ್ಮರಣೆ ಮಾಡುವುದಕ್ಕಾಗಿ ಕೆಲ ಚಟುವಟಿಕೆಗಳನ್ನೂ ಹಮ್ಮಿಕೊಂಡಿರುತ್ತಾರೆ.

ಅಧ್ಯಯನ, ಅನುಷ್ಠಾನ, ಅನುಸಂಧಾನವೆಂಬುದು ಗುರುಕುಲಶಿಕ್ಷಣದ ಆತ್ಮ, ಇವೇ ಜ್ಞಾನವನ್ನು ನಿಡುವುದಕ್ಕೆ ಮತ್ತು ವ್ಯಕ್ತಿತ್ವರೂಪಿತಗೊಳ್ಳುವುದಕ್ಕೆ ಇರುವ ಸಾಧನ. ನಿತ್ಯವೂ ವಿಶಿಷ್ಟವಾದ ವಿಷಯಗಳ ಪಠನ ಮತ್ತು ಪಾಠನ, ಅನುಷ್ಠಾನದಲ್ಲಿ ಇಷ್ಟದೇವತಾ ಪ್ರಾರ್ಥನೆ, ಧ್ಯಾನ ಇತ್ಯಾದಿಗಳಿಂದ ಅಂತಃಸತ್ವದ ವರ್ಧನೆ, ಅನುಸಂಧಾನದಿಂದ ಹೊಸವಿಷಯಗಳ ಆವಿಷ್ಕಾರ ಇವೇ ನಮ್ಮ ಕ್ರಿಯಾಕಲಾಪದ ಸಂಕ್ಷೇಪ.

CC-0. Nepal Sanskrit Academy, Kathmandu Collection

स्वस्थसमाजनिर्माणे औपनिषदः पन्थाः

✍ डा. गणेश ईश्वर भट्टः
सहाचार्यः वेदान्तविभागाध्यक्षः च
केन्द्रीयसंस्कृतविश्वविद्यालयः राजीवगन्धिपरिसरः. शृङ्गेरि

वेदाः भारतीयसंस्कृतेः सनातनधर्मस्य च मूलभूताः भवन्ति । वेदानां सारभूतं तत्त्वम् उपदिशन्त्य उपनिषदः जीवनस्य सार्थक्याय मार्गं दर्शयन्ति । किन्तु उपनिषदां लक्ष्यं न केवलम् आत्मोद्धारः, अपि तु जगद्धितमपि । उपनिषदः मानवं तेन सर्वजनीनेन मार्गेण गमयन्ति, येन व्यष्टिसमष्ट्योः उभयोरपि हितं सिद्ध्येत् । औपनिषदं पन्थानम् आश्रित्य अस्माकं प्राचीनाः भारतीयाः स्वयं सर्वात्मना स्वस्था बभूवुः, स्वस्थं समाजं च निर्ममिरे । अतः उपनिषत्सु प्रतिपादितान् स्वस्थसमाजनिर्माणोपयोगिनः कांश्चिद् विषयान् अवलोकयामः ।

1. आत्मैकत्वविद्या रागद्वेषविनाशिनी

ज्ञानं कर्म इत्येतद् द्वयं भारतीयसमाजस्य आधारभूतं तत्त्वम् । अनयोः महिमा ईशावास्योपनिषदि आदिमे मन्त्रद्वये स्फुटं निरूपितः । तत्र प्रथमो यथा-

ईशावास्यमिदं सर्वं यत्किञ्च जगत्यां जगत् ।
तेन त्यक्तेन भुञ्जीथा मा गृधः कस्य स्विद्धनम् ॥ इति ।

अयमर्थः- एक एव आत्मा सर्वेषु भूतेषु अवस्थितः । किन्तु सर्वत्र लोके अहं, सः, अहमिदं ममेदम् इति जनेषु निसर्गतः आविद्यकः व्यवहारः दृश्यते । सः मदपेक्षया भिन्नः, सः मम शत्रुः, सः हन्तव्यः, अहं रक्षणीयः, इदं मदीयम्, अयं मदीयः सः परकीयः इत्येवं भावः जनेषु बाहुल्येन दृश्यते । यद्यपि अस्याः भेदबुद्धेः निःशेषतः अपनयनम् असम्भवि, तथापि परोक्षप्रमाणैः एवंविधस्य भेदस्य मिथ्यात्वं ज्ञात्वा अभेदस्य अपरोक्षज्ञानाय प्रयत्नस्तु कर्तुं शक्यः । तस्यां दिशि उपनिषद्वाक्यानि अस्मान् प्रवर्तयन्ति । अद्वैतात्मबुद्धिरेव समताबुद्धिः । **"सम आत्मेति विद्यात्"** इति श्रुतिः । आधुनिककाले बहुधा कथ्यमाना इयं समता उपनिषत्प्रतिपाद्या एव । भेदबुद्धिः हेया इति उपनिषदां महानुपदेशः । तद्यथा- एक एव परमात्मा चेतनाचेतनरूपेण अवस्थितः । तस्य एकत्वात्, परमार्थतः तद्भिन्नस्य कस्यचित् अभावाच्च सर्वोऽपि भेदः अविद्याकृत एव । यदा आत्मनः याथात्म्यज्ञानेन अविद्यात्मकम् आवरणं विनश्यति, तदा स्वयं स्वस्थः अन्यानपि आत्मौपम्येन पश्यति । यथोक्तम्-

CC-0. Nepal Sanskrit Academy, Kathmandu Collection

"आत्मवत् सर्वभूतेषु यः पश्यति स पश्यति" इति ।

अपि च एवम् अद्वैतबुद्धिः येषां जायते, तेषाम् आत्मभिन्नं वस्तु पुरुषं वा अपश्यतां तीव्रः रागः द्वेषो वा न उत्पद्यते । रागद्वेषावेव समाजे अशान्तेः मुख्यं कारणम् । अज्ञानी पुरुषः प्रियं द्वेष्यं चेति द्विविधं वस्तु कल्पयति । यस्य विदुषः सर्वम् आत्मैवाभूत्, तस्य धनं सुवर्णं वा प्रियं किम् अवशिष्यते? आत्मभिन्नम् आत्मनः प्रतिकूलं द्वेष्यं किं तस्य भविष्यति? न किमपि । अतः अद्वितीयम् आत्मानं यः सम्यग् जानाति, तस्य धनादिविषयेषु तृष्णा विनश्यति । कठोपनिषदि अपि श्रुतम्- न वित्तेन तर्पणीयो मनुष्यः इति । एवम् उपनिषत्प्रतिपाद्यात्मैकत्वबुद्धिः समाजे रागद्वेषयोः न्यूनीकरणे कारणं भवति ।

2. कर्तव्यं कर्म न त्यजेत्

ज्ञानप्राधान्यप्रतिपादनपरा अपि उपनिषदः कर्मणाम् उपादेयत्वं नैव निराकुर्वन्ति । ईशावास्योपनिषद एव अयं मन्त्रः समाजे जनानां क्रियाशक्तिं जागरयति -

> **कुर्वन्नेवेह कर्माणि जिजीविषेच्छतं समाः ।**
> **एवं त्वयि नान्यथेतोऽस्ति न कर्म लिप्यते नरे ॥**

उत्तमाधिकार्यपेक्षया लोके मन्दमध्यमाधिकारिणामेव बाहुल्यात् सर्वे कर्तव्यं कर्म अवश्यं कुर्युः । कर्तव्यस्य कर्मणः त्यागे, समाजे महान् अनर्थो भविष्यति । मनुष्यः स्वभावेनैव कर्मणि प्रवर्तते । किन्तु यत्कर्म नश्वरं सुखं प्रापय्य अन्ते दुःखमेव जनयिष्यति, तदकृत्वा यत् स्वस्य समाजस्य च अन्ततः हितं जनयति तत् कर्तव्यम् इति उपनिषदाम् आदेशः । लौकिकानां भोगानाम् अनित्यत्वात् तत्र महती आस्था न करणीया इति कठोपनिषदि विस्तरेण स्वयं बालः नचिकेताः प्रत्यपीपदत् । अतः यथा मानवाः सोत्साहं कर्मसु प्रवर्तेरन्, तथा उपनिषदः सत्कर्मसु मानवान् प्रवर्तयन्ति, यानि परम्परया श्रेयस्साधनानि भवन्ति । विषयेऽस्मिन् "उत्तिष्ठत! जाग्रत! प्राप्य वरान्निबोधत" इति कठोपनिषत् साधकान् उद्बोधयति ।

अध्ययनादिकर्मणाम् अनिवार्यता

समाजस्वास्थ्याय कानिचित् कर्माणि निरन्तरं भवेयुः । अध्ययन-अध्यापन-यज्ञ-दान-तप-आख्यानि कर्माणि स्वस्थसमाजस्य आधारभूतानि । तमेतं वेदानुवचनेन ब्राह्मणा विविदिषन्ति यज्ञेन दानेन तपसाऽनाशकेन इति श्रुतिः अध्ययनयज्ञदानतपसां महत्त्वं बोधयति । भारतीयसंस्कृतौ इतरसर्वकर्मापेक्षया अध्ययनाध्यापनयोः प्राधान्यं दत्तम् । अत एव भारतीयसमाजः बलवान् संवृत्तः । अध्ययनेन यः विद्यां सम्पादयति, स एव स्वस्य राष्ट्रस्य च समुद्धरणे समर्थो भवति । **"स्वाध्यायप्रवचनाभ्यां न प्रमदितव्यम्" "स्वाध्यायान्मा प्रमदः"** इति तैत्तिरीयोपनिषत् पौनःपुन्येन अध्ययनाध्यापनयोः अवश्यकर्तव्यतां ज्ञापयति ।

CC-0. Nepal Sanskrit Academy, Kathmandu Collection

अध्ययनं हि धर्माचरणेन समाजस्य स्वास्थ्यसंरक्षणाय कल्पत इति छान्दोग्योपनिषत् सुस्पष्टं कथयति- **"आचार्यकुलाद् वेदमधीत्य यथाविधानं गुरोः कर्मातिशेषेण अभिसमावृत्य कुटुम्बे शुचौ देशे स्वाध्यायमधीयानः धार्मिकान् विदधत्"** इति । अधीतविद्यः समाजे स्वस्य अध्ययनेन अन्यान् जनान् धार्मिकान् कुर्यात् इत्यर्थः अत्र प्रतिपादितः । अध्ययनमिव तपः अपि मनश्शान्तेः स्वस्थतायाश्च कारणम् । एवं कर्मकाण्डे निरूपितं यज्ञादिकं कर्म उपनिषत्सु आद्रियत एव । किन्तु कर्माणि संसारबन्धनस्य कारणानि न भवेयुः इत्यत्र उपनिषदां नैर्भर्यम् ।

दानमपि सामाजिकानाम् अनिवार्यं कर्म । **"दत्त दयध्वं दाम्यत"** इति बृहदारण्यकोपनिषत् दानदयादमानां कर्तव्यताम् आदिशति । एवमेव सामजिकानां संरक्षणे दानम् अपि एकं मुख्यं साधनम् । यज्ञे अन्यत्र वा समाजे धनिना अवश्यं दानं कर्तव्यम् । दानेन शत्रवः अपि मित्राणि भवन्ति । अतः याज्ञिक्युपनिषत् दानस्य प्रशंसां करोति- **"लोके दातारं सर्वभूतान्युपजीवन्ति दानेनारातीरपानुदन्त दानेन द्विषन्तो मित्रा भवन्ति दाने सर्वं प्रतिष्ठितं तस्माद्दानं परमं वदन्ति"** इति । तैत्तिरीयोपषत् कथयति- **"श्रिया देयम् । ह्रिया देयम् । भिया देयम् । संविदा देयम्"** इति । सर्वोऽपि स्वसामर्थ्यानुसारं विधिपूर्वकं दानं कुर्यात्, मया दीयमानम् अल्पमेवास्ति, दानाकरणे अपराधो भविष्यति इति भावना अपि भवेत् इति तदर्थः । आधुनिके काले दया हि धर्म इति असकृत् कथ्यते । उपनिषदः दयायाः महिमानं बोधयन्ति इति दयध्वम् इति वचनेन ज्ञायते, यदेव गीतायाम् अद्वेष्टा सर्वभूतानां मैत्रः करुण एव च इत्यादिना प्रपञ्चितम् । भगवानपि यज्ञादीनां कर्मणाम् अवश्यकर्तव्यतां ज्ञापयति- **"यज्ञदानतपःकर्म न त्याज्यं कार्यमेव तत्"** इति ।

यद्यपि भारतीयाः सगौरवं देवताः नमस्कुर्वन्ति स्वाभीष्टमपि प्रार्थयन्ते । कृतकृत्यः ज्ञानी कर्माणि त्यजतु नाम, अन्ये तु अवश्यं कर्तव्यं कर्म कुर्युः । तथापि स्वकर्तव्यम् अकृत्वा दैन्यभावेन ते न याचन्ते । कर्म कृत्वा ते सविनयं फलं प्रार्थयन्ते । आलस्येन उपेक्षया वा कर्मत्यागः न उपनिषन्मतानुसारिणां स्वभावः । **"योऽसावसौ पुरुषः सोऽहमस्मि क्रतो स्मर कृतं स्मर"** इति ईशावास्योपनिषदि अयमर्थः दर्शितः ।

3. सन्ततिसंवर्धनम्

गुरुकुले प्रथमतः अध्ययनं कर्तव्यम् । ततः गुरुदक्षिणां दत्वा गुरुकुलात् स्वगृहं प्रति युवा निवर्तेत । ततः धर्मानुष्ठानाय सः गृहस्थाश्रमं प्रविशेत् । **"प्रजातन्तुं मा व्यवच्छेत्सीः"** इति उपनिषत् आज्ञापयति । मनुष्यः सन्ततेः वर्धनाय पत्न्या सह रमेत, न तु भोगाय, गृहस्थो भूत्वा भोगमात्रम् इच्छन् कोऽपि सन्ततिवर्धनम् अकृत्वा न तिष्ठेत्, सः अपराध इति अस्मिन् वाक्ये अभिहितम् । कश्चित् जीवः यदा जन्म प्राप्नोति ततः प्रागेव तेन महती जीवनयात्रा कृता भवति । पित्रा भुज्यमानेन अन्नेन जीवः पितृशरीरं प्रविशति । ततः यदा स पिता स्त्रिया संयुक्तो भवति, तदा जीवः वीर्यद्वारा स्त्रियाः शरीरं प्रविशति । पश्चात् मातुः उदरात् यदा

CC-0. Nepal Sanskrit Academy, Kathmandu Collection.

भूमौ आयाति तत् तृतीयं जन्म । इदं सर्वं परिलक्ष्य अपत्यकामौ दम्पती जीवनं कुर्याताम् इति ऐतरेयोपनिषदि **"पुरुषे ह वा अयमादितो गर्भो भवति"** इत्यादिना ग्रन्थेन निगदितम् ।

एवं **"सत्यं वद । धर्मं चर । मातृदेवो भव । पितृदेवो भव । आचार्यदेवो भव । अतिथिदेवो भव"** इत्यादीनि तैत्तिरीयोपनिषद्वाक्यानि सुसंस्कृतसमाजनिर्माणाय सर्वान् प्रेरयन्ति । **"समूलो वा एष परिशुष्यति योऽनृतं वदति"** इति प्रश्नोपनिषत् अनृतवदनस्य घोरपापजनकत्वं दर्शयति । **"सत्यमेव जयते नानृतम्"** इति वदन्त्याः मुण्डकोपनिषदः अपि अयमेव आशयः ।

4. ज्ञानिभिः सह व्यवहारः

अद्य समाजे बहवः ज्येष्ठैः सह कथं व्यवहर्तव्यम् इति न जानन्ति । ज्येष्ठानां गुरुणां वा सन्निधौ सविनयं व्यवहर्तव्यम् इति उपनिषदः बोधयन्ति । तैत्तिरीयोपनिषत् कथयति **"तेषां त्वयाऽसने न प्रश्वसितव्यम्"** इति । गुरुभ्यः आसनं दत्त्वा तेषां सेवा कर्तव्या । तेषाम् आसने शिष्यः स्वयं न उपविशेत् । तेषाम् आसने शिष्येण प्रश्वासः अपि न कर्तव्यः । प्रश्वासकाले शरीरान्तस्थाः विषाणवः अपि बहिः निस्सरन्ति ।अस्मिन् काले महतः रोगस्य प्रसाराय प्रश्वास एव कारणं भवतीति वैज्ञानिकाः वदन्ति । अस्माकम् उपनिषदां वाक्यानां महिमानम् एतादृशवाक्येन ज्ञातुं शक्यम् ।

ज्येष्ठाः पूजनीयाः । तैः सह बोधप्राप्तये वादः कर्तुं शक्यः । किन्तु दुर्वादः नैव कर्तव्यः । प्रश्नानां या सीमा, तामतिक्रम्य विजिगीषया कथा न कार्या इति बृहदारण्यकोपनिषदि तृतीयाध्याये वर्णितम् । ये विषयाः तर्केणापि ज्ञातुम् अशक्याः, तान् अधिकृत्य सीमाम् अतिक्रम्य प्रश्नाः न कर्तव्याः । न हि सर्वोऽपि विषयः तर्कगोचरो भवति । अत एव तत्र आख्यायिकायाम्, धाष्टर्येन प्रश्नं कुर्वतीं गार्गीं याज्ञवल्क्यः प्रबोधयामास- "गार्गि! माऽतिप्राक्षीर्मा ते मूर्धा व्यपप्तदनतिप्रश्न्यां वै देवतामतिपृच्छसि गार्गि माऽतिप्राक्षीः" इति । प्रबोध्यमानोऽपि शाकल्यः ब्रह्मिष्ठं धिक्कुर्वन् अन्ते विनाशं गत इति कथाऽपि तस्यामेव उपनिषदि वर्णिता ।

5. अहङ्कारः अनर्थहेतुः

समाजे नैकेषु दृश्यमानः कश्चन दोषः अहङ्कारः । अयम् अकार्येषु जनान् प्रेरयति, बहून् शत्रूंश्च सृजति । अहङ्कारः आसुरस्वभाव इति बोधयितुं केनोपनिषदि काचिदाख्यायिका वर्णिता- कदाचित् केनापि कारणेन देवासुरयोः सङ्ग्रामः अभूत् । तत्र देवाः विजयं प्रापुः । वस्तुतः देवेष्वपि अवस्थितं ब्रह्मचैतन्यमेव विजयस्य कारणमासीत् । किन्तु अस्माकमेव सामर्थ्यम् अत्र विजये हेतुः, नान्यत् किमपि इति देवा अमन्यन्त । ब्रह्म देवानाम् इमम् आसुरस्वभावम् अपनेतुं किञ्चिद् विस्मापनीयं रूपं धृत्वा तत्र प्रादुर्बभूव । किं तदिति ज्ञातुं प्रथमम् अग्निः तस्य समीपं जगाम । गत्वा च साहङ्कारं स्थितः अग्निः ब्रह्मणः पुरतः एकं तृणमपि

CC-0. Nepal Sanskrit Academy, Kathmandu Collection

दग्धुं न शशाक । एवमेव वायुरपि साहङ्कारः ब्रह्मणः समीपं गतः एकं तृणमपि आदातुम् असमर्थो बभूव । इन्द्रस्तु भूयसा अहङ्कारेण युक्तः ब्रह्मणः रूपमपि द्रष्टुं नाशक्नोत् । एवम् असामर्थ्येन लज्जिताः ते उमाया उपदेशेन विजयस्य हेतुः ब्रह्मैव इति व्यजानन् । देवानामपि विजये ब्रह्मैव कारणम् इति निरूपितं चेत् किमु वक्तव्यं केवलानां मनुष्याणाम् असामर्थ्यविषये । अतः मनुष्या अहङ्कारं परित्यज्य साधुमार्गे गच्छेयुः इति आख्यायिकापुरस्सरम् उपनिषद् बोधयति ।

6. विद्यायां स्त्रीणां सहभागित्वम्

विद्यायाम्, तत्रापि विशिष्य अध्यात्मविद्यायां पुरुषाणामेव अधिकारः वेदे प्रतिपादित इति केचन मन्यन्ते । किन्तु पुरा स्त्रियः अपि अध्यात्मविद्यासम्पन्ना आसन् इति उपनिषद्भिः सुस्पष्टं ज्ञायते । अध्यात्मतत्त्वज्ञा गार्गी ब्रह्मिष्ठं याज्ञवल्क्यं बहून् प्रश्नान् पप्रच्छ इति बृहदारण्यकोपनिषदि श्रुतम् । तत्रैव अन्यस्याम् आख्यायिकायां मैत्रेय्या आत्मतत्त्वजिज्ञासा प्रदर्शिता । सः भागः मैत्रेयीब्राह्मणम् इत्येव प्रसिद्धः । वित्तविभागं कुर्वन्तं याज्ञवल्क्यं तस्य पत्नी मैत्रेयी अपृच्छत् **"येनाहं नामृता स्याम् किमहं तेन कुर्याम् यदेव भगवान् वेद तदेव मे ब्रूहि"** इति । मोक्षसाधनत्वाभावात् वित्तम् अनिच्छन्ती मैत्रेयी याज्ञवल्क्येन विज्ञातं तत्त्वमेव ज्ञातुम् ऐच्छत् । ततः याज्ञवल्क्यः तां सविस्तरम् आत्मतत्त्वं बोधयामास ।

7. परिपूर्णज्ञानाय प्रेरणा

अवश्यम् अयं विषयः ज्ञातव्य इति मत्वा वयं कश्चिद् विषयं ज्ञातुं प्रवर्तामहे । किन्तु विषयः गभीरश्चेत् सहसा सः विषयः न ज्ञायते । यावत् निस्सन्दिग्धतया विषयः न ज्ञायते, तावत् अस्माभिः प्रतीक्षणीयं प्रयतनीयं च । यदा विषयः किञ्चिद् ज्ञायते, तदैव सर्वात्मना ज्ञातमिदमिति मत्वा आतुरैः ज्ञानार्जनप्रक्रिया न हातव्या । उपनिषदः परिपूर्णज्ञानाय अस्मान् प्रेरयन्ति । इन्द्रविरोचनाख्यायिकायाम् एवं वर्णितम्- देवराजः इन्द्रः असुरराजः विरोचनश्च आत्मविद्याप्राप्तये प्रजापतेः समीपं जग्मतुः । यदा सोपानक्रमेण प्रजापतिः उपदेशं प्रारेभे, तदैव विरोचनः प्राप्तं ज्ञानमिति मन्वानः गुरुं विसृज्य स्वजनान् आगत्य शरीरमेव आत्मा इति विपरीतं बोधयामास । इन्द्रस्तु पुनः पुनः विचार्य, प्रश्नांश्च कृत्वा समाधानं च प्राप्य अन्ते यथार्थतया आत्मतत्त्वं विजज्ञौ इति ।

एवम् उपनिषदः मनुष्यजीवनस्य पूर्णतां सम्पादयन्ति । प्रत्येकं मनुष्यः यदा ज्ञानेन कर्मणा च पूर्णो भवति, तदा समाजः परिपूर्णः समृद्धः स्वस्थश्च भविष्यति । असंसारितत्त्वबोधनपरा अपि उपनिषदः संसारकालीनं जीवनं न उपेक्षन्ते । **"आत्मनो मोक्षाय जगद्धिताय च"** इति उपनिषदां लक्ष्यम् । आधुनिके काले बहवो हि प्रसिद्धाः पुरुषाः भाषान्तरेण औपनिषदमेव तत्त्वम् अबोधयन् । विद्यारण्यविवेकानन्दप्रभृतयः महात्मानः औपनिषदेन मार्गेण भारतीयसमाजं उद्बोधयामासुः । वयं भारतीया औपनिषदं पन्थानम् आश्रित्य गच्छामः, विश्वं च विबोधयामः ।

CC-0. Nepal Sanskrit Academy, Kathmandu Collection

सुसमाजसन्दर्शनम्

(महाभाष्यकारोल्लिखितांशाधारेण तात्कालिकसमाजैकदेशनिरूपणम्)

✍ डा. शम्भुनाथभट्टः
Assistant Professor, SSSUHE Kalaburgi, Muddenahalli Campus
Chikkaballapur, Karnataka

महर्षिपतञ्जलेः भारतीयपरम्परायां महद्योगदानं वर्तते । दार्शनिकपथेषु व्याकरणमार्गोऽपि अन्यतमः, श्रेष्ठश्च इति प्रतिपादितम् । भर्तृहरिणा इतोऽपि विस्तृतरूपेण वाक्यपदीये स प्रदर्शितो वर्तते। महर्षिणा पाणिनिना संरचितस्य ऋषिमतिवैभवविभूषितस्य अष्टाध्यायीग्रन्थस्य भाष्यं पतञ्जलिना आरचितम् । तच्च महाभाष्यमिति नाम्ना प्रख्यातिं प्रापत् । पाणिनिव्याकरणस्य व्याख्यारूपोऽयं ग्रन्थः अनुपमः । जगतीतले प्रायः एतादृशः नान्यो ग्रन्थः चकास्ति । विशिष्टया शैल्या, महत्त्वेन, गभीरविचारणसरण्या च महाभाष्यम् अन्वर्थतां प्राप्नोति । "महाभाष्यं वा पाठयेत् महाराज्यं वा पालयेत्" इति अभियुक्तोक्तिः अस्य महत्त्वं प्रतिपादयति । महाभाष्यस्य भाषासौष्ठवं भाषाप्रयोगश्च अस्य अतितरां प्रशस्तिं बोधयति । कठिनतरस्यापि विषयस्य विवेचनपद्धतिः हृद्या । न्यायमीमांसाटिकाग्रन्थानां केवलभाष्यशब्देनैव व्यवहारः । अस्य तु श्रीमद्भगवत्पतञ्जलिप्रणीतस्य महाभाष्यशब्देन व्यवहारो लोके क्रियते आदरेण महत्त्वबोधनाय च ।

"तच्च भाष्यं न केवलं व्याकरणस्य निबन्धनं यावत्सर्वेषां न्यायबीजानां बोद्धव्यमित्यतः एव सर्वन्यायबीजहेतुत्वादेव महच्छब्देन विशेष्य महाभाष्यमित्युच्यते लोके" इति पुण्यराजेन[1] भणितम् । महाभाष्यस्य अवलोकनेन महाभाष्यकारसमये ततः प्राग्वा का वा भारतस्य दशा आसीत् ? कथं वा एतद्देशीयाः कालं विनियुञ्जते स्म ? कृष्यादिकार्यं कथमासीत् ? मनुष्याणां स्वभावः कथमासीत् ? प्रमाणादिव्यवहारः आसीन्न वा ? लोकव्यवहाराश्च कथमासन् ? इति सम्यगवगम्यते । यद्यपि एतान् अंशान् प्रतिपादयितुम् भाष्यं न प्रवृत्तं तथापि उदाहरणप्रदर्शनकाले, विषयनिरूपणकाले, लोकन्यायप्रतिपादनावसरे च एते अंशाः उल्लिखिताः । तदेव आश्रित्य खलु विचारः कर्तव्यः । महाभाष्यकाराः पाणिनेः सूत्राणि, कात्यायनस्य वार्तिकानि च अधिकृत्य महाभाष्यम् अरचयन् । सूत्रवार्तिकानां व्याख्यानं कुर्वता भाष्यकारेण प्रायः लौकिकाः न्यायाः, दृष्टान्ताः च विषयनिरूपणार्थं उपायोजिषत ।

---

1 वाक्यपदीयम् १.८८

CC-0. Nepal Sanskrit Academy, Kathmandu Collection

ततः प्राक्, तत्काले च समाजस्य पूर्वोक्तविषयिणी जिज्ञासा स्यात् कदाचित् । तां शमयितुमयं प्रयासः । इदमत्र अवधेयं यत् यावान् वा ऊहः, तर्को वा क्रियतां पूर्णरूपेण यथावत्स्वरूपं न शक्यते वक्तुम् । एकदेशतो वा ज्ञातुं शक्नुमः इत्येव आशयः अस्य लेखस्य । अद्यत्वे सामाजिकानां आचाराः, व्यवहाराः च कथं सन्तीति जानीमः । तत्र शिष्टव्यवहारमनुसरन्तः वर्तन्ते केचन । अन्ये केचन स्वकपोलकल्पितान् तर्कबुद्धिसंयोजितान् विषयान् अवलम्ब्य तैः कृतमेव सम्यक् अन्यैः क्रियमाणमसाधु इति व्यवहरन्ति । अपरे केचन उदरभरणार्थमेव लोके सन्तीव कालं यापयन्ति । परं महाभाष्यकाराणां कानिचनोदाहरणान्यवलोक्य तात्कालिकीम् अवस्थाम् अनुमातुं प्रयत्यते ।

छात्रजीवनम् –

शिक्षाप्रपञ्चे विद्यमानानाम् अस्माकं छात्रजीवनं खलु प्राधान्येन अवलोकनीयम् । अतः तस्य प्राधान्यात् तदेव आदौ उपन्यस्यते । प्रायः सर्वेषां कालेऽपि भारतदेशे विद्यार्जनं प्रधानं स्थानमावहति। विद्या कथमुपयुक्ता स्यादिति महाभाष्ये इत्थं वर्णितम् –

"चतुर्भिश्च प्रकारैः विद्या उपयुक्ता भवति –

१. आगमकालेन,

२. स्वाध्यायकालेन,

३. प्रवचनकालेन,

४. व्यवहारकालेन इति"[2] ।

आगमकालो नाम विद्याग्रहणकालः । स्वाध्यायकाल इत्यनेन अभ्यासकालो ग्राह्यः। प्रवचनकालत्वेन अध्यापनकालस्य ग्रहणम्। व्यवहारकालः इति यज्ञादिकर्मणामनुष्ठानं बोध्यते इति कैयटाशयः[3] । व्याकरणाध्ययनस्य प्रयोजनकथनावसरे **"आगमः खल्वपि । ब्राह्मणेन निष्कारणो धर्मःषडङ्गो वेदोऽध्येयः ज्ञेयश्च"** इति एवम् अध्ययनस्य धर्मत्वं प्रदर्श्य महत्त्वं बोधितम् । छात्रान् धर्ममार्गे तत आरभ्य एव प्रेरयति ।

समाजस्य प्राणभूताः राष्ट्रनिर्मातारः विद्यार्थिनः । **"कमण्डलुपाणिं छात्रमद्राक्षीत्"** [4] इत्याद्याः उक्तयः छात्राणां गुणचारित्र्यं बोधयन्ति । स्वाध्यायशालिनः, ब्रह्मचर्यरताः, समाजेन समादृताः, देशविभूषणाः भवन्ति स्म इति ज्ञायते । ये च दुश्चरिताः अध्ययनाद् विमुखाः कठोररूपेण निर्भर्त्सिताः भवन्तिस्म । यथा **ध्वाङ्क्षेण क्षेपे**[5] इति सूत्रे **"यथा तीर्थकाकाः न**

---

2 पस्पशाह्निकम् पृ. सम् -५४

3 पस्पशाह्निकम् पृ. सम् -५४

4 अनुर्लक्षणे सूत्रभाष्ये

5 अष्टाध्यायी – २-१-४२

CC-0. Nepal Sanskrit Academy, Kathmandu Collection

चिरं स्थातारो भवन्ति एवं यो गुरुकुलानि गत्वा न चिरं तिष्ठति स उच्यते तीर्थकाक" इति। छात्राणां स्तुतिनिन्दे यथा प्रवर्तेते न तथा अध्यापकानाम् । अत्र इदमपि कारणं स्यात्– ये प्रयोजनमनपेक्ष्य कर्तव्यमिति बुद्ध्या शिष्यान् पाठयन्ति ते कथं निन्दनीया भवेयुः इति । तदा ग्रामे ग्रामे विद्याव्यसनिनः कर्तव्यबुद्ध्या अध्यापनवृत्तिं सम्पादयन्तः सर्वानपि शिष्यान् अध्यापयन्ति स्म । यथा इदानीं पाठशालाकरणमपि धनसम्पादनाय केषाञ्चित्, प्रतिष्ठाप्रदर्शनाय अन्येषाम् । तत्र छात्रोत्कर्षाय चिन्तनं न्यूनं भवति । स्वप्रतिष्ठा, धनार्जनम्, स्वहिताय गुरुकुलानि उपयुज्यन्ते इति कलिप्रभावः दरीदृश्यते । न तदानीमेवमासीत् इति गम्यते । बहुशास्त्राभिज्ञाः गुरवः स्वशिष्यानपि तद्रूपेण प्रावर्धयन् । शिष्यप्रशिष्यक्रमेण तां परम्परां परिपालयन्तः संवर्धयन्तश्च आसन्निति गम्यते ।

गुरुशिष्यसम्बन्धः

अयमेकः उत्कृष्टः सम्बन्धः भारतीयविद्यानाम् अध्ययनपरम्परायां वरीवर्ति । यथा मातापितरौ देवत्वं भजेते तथा गुरुः देवदर्शनोपायबोधकः सन् देवत्वं प्राप्नोति । तदन्तिके विद्यार्जनाय शिष्यत्वसम्पादनं न पुण्यरहितस्य सिदधयति । छात्रशब्दव्युत्पादनावसरे भाष्यकारैः स सम्बन्धः प्रदर्शितः । तथा च **छत्रादिभ्यो णः**[6] इति सूत्रे **"किं यस्य छत्रधारणं शीलं स छात्रः ? किञ्चातः ? राजपुरुषे प्राप्नोति । एवं तर्हि उत्तरपदलोपोऽत्र द्रष्टव्यः । छत्रमिव छत्रम् । गुरुः छत्रम् । गुरुणा शिष्यः छत्रवद् छाद्यः । शिष्येण गुरुः छत्रमिव परिपाल्यः ।"** इति भाष्यम् । अत्र छत्रशब्दः छत्रसदृशपरः । गुरुः छत्रवद् भवति अतः गुरुः छत्रमिति कथ्यते । गुरुणा शिष्यः छत्रवद्रक्षणीयः । छत्रं यथा परिपाल्यते तथा शिष्येण गुरुः परिपालनीयः । अतः अपि गुरुः छत्रम् । तादृशगुरोः धारणं पालनं शीलं भवति शिष्यस्य इति शिष्यः छात्रो भवति । अध्ययनविषये एवं चिन्तापि दृश्यते। यथा **अनद्यतने लुट्**[7] इत्यत्र **"अयं कदा अध्येता यः एवं अभियुक्तः इति । अध्येता इव अयम् अध्येता नायम् अध्येष्यते"** इति । यः एवम् अभ्यासहीनः तस्य अध्ययनं कथं स्यादिति तदर्थः। तत्काले अध्ययनं भिक्षाटनादिकर्मणा सहैव आसीदिति गम्यते । **हेतुमति च**[8] सूत्रे **"भिक्षा वासयति, कारीषोग्निः अध्यापयति । भिक्षाश्चापि प्रचुरा व्यञ्जनवत्यः लभ्यमाना वा सम्प्रयोजयन्ति, तथा कारीषोग्निः निर्वाते एकान्ते सुप्रज्वलितः अध्ययनं प्रयोजयति"** इत्यनेन ज्ञायते । **"छात्राय रुचितं, छात्राय स्वदितम्"** इति **चतुर्थी तदर्थार्थबलिहितसुखरक्षितैः**[9] इति सूत्रे उदाहृतम् । तेन छात्रोपकारकाः विपुलरूपेण आसन्निति स्पष्टमवगम्यते । गुर्वनुज्ञातः गृहस्थो

---

6 अष्टाध्यायी – ४-१-६१

7 अष्टाध्यायी – ३-२-१५

8 अष्टाध्यायी – ३-२-२६

9 अष्टाध्यायी – २-२-३६

CC-0. Nepal Sanskrit Academy, Kathmandu Collection

भवेदिति **खट्वा क्षेपे**[10] इत्यत्र अवगम्यते । यतो हि तत्र **"क्षेप इत्युच्यते । कः क्षेपो नाम ? अधीत्य स्नात्वा गुरुभिरनुज्ञातेन खट्वा आरोढव्या । य इदानीमितो अन्यथा करोति स उच्यते खट्वारूढोऽयं जाल्मः नातिव्रतवान्"** इत्यनेन । गुर्वनुज्ञां विनैव यः अग्नीन् उपसङ्गृह्णाति स एव निन्द्यते खट्वारूढोऽयं जाल्मः इति । गुर्वनुज्ञां विना धर्म्योऽपि विवाहः निन्द्यते किमुत कन्यासंसर्गः छात्रस्य क्षमेत । अतः छात्रस्य सच्चारित्र्यं परिपाल्यते स्म समाजेन इति बुध्यते। छात्रेषु मन्दमध्यमोत्तमादिभेदाः आसन् । **"समानमीहमानानां चाधीयानानां च केचिदर्थैः युज्यन्ते अपरे न । तत्र किमस्माभिः कर्तुं शक्यम् । स्वाभाविकमेतत्"** इति **तद्धितश्चासर्वविभक्तिः**[11] इति सूत्रे भाष्ये उक्तम् । छात्राणां दण्डनम् आसीत्तस्मिन् काले इति गम्यते । **"एवं हि दृश्यते लोके । य उदात्ते कर्त्तव्ये अनुदात्तं करोति । खण्डिकोपाध्यायः तस्मै चपेटां ददाति ।"** इति वृद्धिरादैच्[12] इति सूत्रे दृश्यते भाष्यम् । कश्चित् खण्डिकोपाध्यायः, कश्चित् वर्गाध्यापकः, कश्चित् अध्यापकः इति तत्तद्विषयाध्यापकाः खण्डिकोपाध्यायपदोपादानेन बोध्यन्ते । शिष्योपकाराय क्वचित् तादृशं ताडनमपि गुणायैव भवतीति ।

सामृतैः पाणिभिर्घ्नन्ति गुरवो न विषोक्षितैः ।
लालनाश्रयिणो दोषास्ताडनाश्रयिणो गुणाः ॥

एवं च अल्पबुद्धीनां बालानाम् उत्पथप्रतिपन्नानां चपेटादिप्रकारेण स्वल्पेन दण्डेन दण्डयन्तः परमार्थतः उपकारमेव कुर्वन्तीति सुसंस्कृतैः आधुनिकैः अवधेयम् ।

स्त्रीणां सम्माननम्

स्त्रीसमुदाचारः कथमासीत्तदानीं सोऽप्यालोचनीयः । **एको गोत्रे**[13] इत्यत्र **"काशकृत्स्निना प्रोक्ता मीमांसा काशकृत्स्नी, तामधीते काशकृत्स्ना ब्राह्मणी"** इति, **अनुपसर्जनात्**[14] सूत्रे **"काशकृत्स्नमधीते काश्कृत्स्ना ब्राह्मणी अत्र प्राप्नोति । नैष दोषः । अध्येत्र्यामभिधेयायामण इकारेण भवितव्यम्"** इत्याद्युदाहरणैः स्त्रीणां शिक्षैव नासीत् ताश्च केवलं भोगसाधनीभूताः, अस्वतन्त्राः इत्याद्याक्षेपा निर्मूलाः इति अवगम्यते । तदा गृहिण्यो मीमांसादिशास्त्रेष्वपि ग्रन्थकर्त्र्य आसन्, न तु गृहं गृहमटमाना भृत्यकर्मण्येव नियुक्ताः आसन्निति स्पष्टमवगम्यते। तथाकथितबुद्धिजीविनः अन्यथैव भारतीयप्राचीनसंस्कृतिम् अवहेलयन्तः इदं सर्वं

---

10 अष्टाध्यायी – २-२-२९

11 अष्टाध्यायी – १-१-३८

12 अष्टाध्यायी – १-१-१

13 अष्टाध्यायी – ४-१-६३

14 अष्टाध्यायी – ४-१-१४

CC-0. Nepal Sanskrit Academy, Kathmandu Collection

प्रक्षालितनेत्राः पश्येयुः । अत एव **अणिञोरनार्षयोः**[15] इति सुत्रे **"औदमेध्यायाश्छात्राः"** इत्युदाहरणं संगच्छते । **विप्रतिषेधसूत्रे**[16] **"अस्ति प्राधान्ये वर्तते, तद्यथा परमियं ब्राह्मण्यस्मिन् कुटुम्बे प्रधानमिति गम्यते"** इत्युदाहरणेन कुटुम्बप्राधान्यमपि तासामासीदिति निर्विवादं वक्तुं शक्यते । **करणसंज्ञासूत्रे**[17] **"अभिरूपायोदकमानेयमनभिरूपाय कन्या देया इति । न चानभिरूपे प्रवृत्तिरस्ति तत्र अभिरूपतमाय इति गम्यते"** इति, **नमः स्वस्तीत्यादिसूत्रे**[18] **"अलमिति पर्याप्त्यर्थग्रहणं कर्त्तव्यम् । इह माभूत् अलं कुरुते कन्याम्"** इति चोदाहरणाभ्यां स्त्रीदाक्षिण्यं सुरूपमिव प्रतीयते ।

मापनादिव्यवहारः

मानविषये

ऊर्ध्वमानं किलोन्मानं परिमाणं तु सर्वतः ।
आयामस्तु प्रमाणं स्यात् संख्या बाह्या तु सर्वतः ॥
भेदमात्र ब्रवीत्येषा नैषा मानं कुतश्चन ॥

इति **आर्हादगोपुच्छेत्यादि**[19] सूत्रे अन्यत्र च विस्तरशः उक्तमिति प्रमाणप्रमेयादिकल्पना सूक्ष्मतरदर्शिनां भूषणभूतैवासीदिति गम्यते । तेन प्रामाणिक एव व्यवहारः सम्प्रवृत्त इति सिद्धम् ।

व्यवहारेऽपि कथं दक्षा आसन्निति लोकतो व्यवहारं दृष्ट्वा गुणस्य निर्ज्ञानम् । **"तद्यथा पटुरयं ब्राह्मण इत्युच्यते यो लघुनोपायेनार्थान् साधयति । पटुकल्पोऽयमित्युच्यते यो न तथा साधयति"** इति **ईषदसमाप्तौ कल्पप्देश्यदेशीयरः**[20] इति सूत्रे, **"असुररूपोऽयं, अप्ययं पलाण्डुना सुरां पिबेत् । चोररूपोऽयं, अप्ययमक्ष्णोरञ्जनं हरेत् । दस्युरूपोऽयम्, अप्ययं धावतो लोहितं पिबेत्"** इति **प्रशंसायां रूपप्**[21] इति सूत्रे च सम्प्रदर्शितव्यवहारेण ज्ञातुं शक्यम् । गुणिनां दुष्टानां च स्वभावपरिज्ञाने सुकुशलास्तदानींतना इति अनेन प्रघट्टकेन ज्ञायन्ते । व्यवहारपरिज्ञानेऽन्यान्यप्युदाहरणानि यथा **"तत्सामीप्यात्तु व्यञ्जनमपि तद्गुणमुपलभ्यते । यथा द्वयो रक्तयोर्वस्त्रयोर्मध्ये शुक्लं वस्त्रं तद्गुणमुपलभ्यते । बदरपिटके रिक्तको**

15 अष्टाध्यायी – ४-१-७८
16 अष्टाध्यायी – १-४-२ विप्रतिषेधे परं कार्यम्
17 अष्टाध्यायी – १-४-४२ साधकतमं करणम् ।
18 अष्टाध्यायी – २-३-१६ नमःस्वस्तिस्वाहास्वधालंवषड्योगाच्च ।
19 अष्टाध्यायी – ५-१- १९
20 अष्टाध्यायी – ५-३- ६७
21 अष्टाध्यायी – ५-३- ६६

CC-0. Nepal Sanskrit Academy, Kathmandu Collection

लोहकंसस्तद्गुण उपलभ्यते" इति नीचैरनुदात्तः[22] इति सूत्रे, **"कटं करोति भीष्ममुदारं शोभनं दर्शनीयम्"** इति अनभिहिते[23] इति सूत्रे प्रतिपादितानि समाजस्य याथार्थ्यं गमयन्ति। बदरपिटके – बदरपेटिकायां – प्रेषणार्थं कृतायां रिक्तकः घर्षणोज्ज्वलीकृतः लोहकंसः – आदर्शस्तद्गुण उपलभ्यते इति तदर्थः। पेटिकाश्चारुरूपाः कृत्वा आदर्शसंयुताश्च विधाय तासु विक्रियार्थं प्रेषणीयानि बदरादीनि फलानि निधाय ताः पेटिकाः बहिः प्रस्थाप्यन्ते इत्यनेन व्यवहारकरणे कौशल्यमेषामुपजनयन्ति ।

इह उदाहरणरूपेण केचन विषयाः प्रस्तुताः । प्रायः विषयेस्मिन् ग्रन्थ एव आरचनीयः । तदा साकल्येन भाष्योक्तोदाहरणानि संगृह्य विवेचनं कर्तुं शक्यते । तत्कार्यं कर्तव्यमस्माकम् इति शम् ।

❀ ❀ ❀

22 अष्टाध्यायी – १-२-३०

CC-0. Nepal Sanskrit Academy, Kathmandu Collection

23 अष्टाध्यायी – २-३-१

ಭಾರತೀಯ ಸಾಂಸ್ಕೃತಿಕ ಲೋಕ ಮತ್ತು ಪಾರಂಪರಿಕ ವಿದ್ಯೆ

✍ ಡಾ. ನಟೇಶ ಎಲ್.
ಅಸಿಸ್ಟೆಂಟ್ ಪ್ರೊಫೆಸರ್, ಸಂಸ್ಕೃತ ವಿಭಾಗ
ಜೈನ್ (ಡೀಮ್ಡ್-ಟು-ಬಿ ವಿಶ್ವವಿದ್ಯಾಲಯ) ಬೆಂಗಳೂರು

ಭಾರತೀಯರಾದ ನಾವೆಲ್ಲರೂ ಈ ನಾಡಿನ ಸಂಸ್ಕೃತಿಯ ಭಾಗವಷ್ಟೇ ಆಗಿರದೆ ಈ ಭಾರತೀಯ ಸಂಸ್ಕೃತಿಯ ವಾಹಕರೂ ಆಗಿದ್ದೇವೆ. ಹಾಗಾಗಿ ನಮ್ಮ ಸಂಸ್ಕೃತಿಯ ಕುರಿತು ತಿಳುವಳಿಕೆಯನ್ನು ಮೂಡಿಸಿಕೊಳ್ಳುವುದು ನಮ್ಮೆಲ್ಲರ ಗುರುತರ ಕರ್ತವ್ಯ. ಈ ದೃಷ್ಟಿಯಿಂದ ಮೊದಲಿಗೆ ಸಂಸ್ಕೃತಿ ಶಬ್ದದ ಅರ್ಥವನ್ನು ಅವಲೋಕಿಸೋಣ. ಕೃತಿ ಎಂದರೆ ಗ್ರಂಥ ಅಥವಾ ಸಾಹಿತ್ಯಿಕ ರಚನೆ. ಇದು ಪ್ರಸಿದ್ಧವಾದ ಅರ್ಥ. ಆದರೆ ಸಂಸ್ಕೃತದ ಹಿನ್ನೆಲೆಯಲ್ಲಿ ಅರ್ಥವನ್ನು ವಿಶ್ಲೇಷಿಸಿದರೆ 'ಮಾಡಲ್ಪಟ್ಟಿದ್ದು' ಎಂಬರ್ಥ ದೊರೆಯುತ್ತದೆ. ಮನುಷ್ಯರಾದ ನಾವು ಏನೆಲ್ಲ ಮಾಡುತ್ತೇವೆಯೋ ಅದೆಲ್ಲವನ್ನು 'ಕೃತಿ' ಎಂಬ ಶಬ್ದದಿಂದ ಗುರುತಿಸಬಹುದಾಗಿದೆ. ಕೆಲವೊಂದಷ್ಟು ಸಂಗತಿಗಳನ್ನು ನಾವು ಮಾಡುವಾಗ ನಮ್ಮದೇ ಆಗಿರುವ (ನಾವು ಕಲಿತಿರುವ) ಒಂದು ರೀತಿಯನ್ನು ಅನುಸರಿಸುತ್ತೇವೆ. ಅದೇ ಸರಿಯಾದ ರೀತಿ ಎಂದೂ ಕೂಡ ಭಾವಿಸುತ್ತೇವೆ. ನಾವು ಯಾವುದನ್ನು 'ಇದನ್ನು ಈ ರೀತಿಯಲ್ಲಿ ಮಾಡುವುದು ಉತ್ತಮ' ಎಂದು ಭಾವಿಸುತ್ತೇವೆಯೋ ಅದನ್ನೇ ನಾವು ಸಂಸ್ಕೃತಿ ಎಂದು ಕರೆಯುತ್ತೇವೆ. ಭಾರತೀಯರು ಅನೇಕ ಸಂಗತಿಗಳನ್ನು ಕಾರ್ಯರೂಪಕ್ಕೆ ಇಳಿಸುವಾಗ ಒಂದು ವಿಶಿಷ್ಟವಾದ ಶೈಲಿಯನ್ನು ಅನುಸರಿಸುತ್ತಾರೆ. ಅದನ್ನೇ ಭಾರತೀಯ ಸಂಸ್ಕೃತಿಯೆಂದು ಕರೆಯುತ್ತೇವೆ. ಮೇಲ್ನೋಟಕ್ಕೆ ಈ ರೀತಿಯಾಗಿ ಸಂಸ್ಕೃತಿಯ ಕುರಿತು ಅರ್ಥಮಾಡಿಕೊಳ್ಳಬಹುದು.

ಭಾರತ ದೇಶದಲ್ಲಿರುವ ಸಂಸ್ಕೃತಿಯು ಯಾವಾಗ ಆರಂಭವಾಯಿತು? ನಮಗದು ತಿಳಿದಿಲ್ಲ. ಆದರೆ ಇತಿಹಾಸಕಾರರು ಪ್ರಪಂಚದ ಇತಿಹಾಸವನ್ನು ಆರಂಭ ಮಾಡುವುದೇ ನಮ್ಮ ಭಾರತೀಯ ಸಂಸ್ಕೃತಿಯಿಂದ. ಆದ್ದರಿಂದ ನಮ್ಮದು ಅತಿ ಪ್ರಾಚೀನ ಸಂಸ್ಕೃತಿಯಾಗಿದೆ. ಆಚಾರ-ವಿಚಾರಗಳು, ನಡವಳಿಕೆಗಳು, ಪದ್ಧತಿಗಳು ಇತ್ಯಾದಿ ನಮ್ಮ ನಿತ್ಯಜೀವನದಲ್ಲಿ ಕಾಣುವ, ಕೇಳುವ ಮತ್ತು ಅನುಭವಿಸುವ ಅನೇಕ ಸಂಗತಿಗಳು ನಮ್ಮ ಸಂಸ್ಕೃತಿಯನ್ನು ಸೂಚಿಸುತ್ತವೆ. ನಮ್ಮ ಭಾರತೀಯ ಸಂಸ್ಕೃತಿಯಲ್ಲಿ ರೂಪುಗೊಂಡಿರುವ ಸಂಗೀತ, ನೃತ್ಯ, ವಾದ್ಯ ಮತ್ತು ಕಲೆಯ ನಾನಾ ಪ್ರಕಾರಗಳು ನಮ್ಮ ಸಂಸ್ಕೃತಿಯನ್ನು ಪ್ರತಿಬಿಂಬಿಸುತ್ತವೆ. ನಮ್ಮ ಪೂರ್ವಜರಿಂದ

CC-0. Nepal Sanskrit Academy, Kathmandu Collection

ರಚಿತವಾದ ಸಾಹಿತ್ಯ ಅಥವಾ ಗ್ರಂಥಗಳು ನಮ್ಮ ಸಂಸ್ಕೃತಿಯನ್ನು ತಿಳಿಸುತ್ತವೆ. ಹೀಗೆ ಸಂಸ್ಕೃತಿಯನ್ನು ತಿಳಿಯಲು ಯಾವುದೋ ಒಂದನ್ನು ಗಮನಿಸಿದರೆ ಸಾಕಾಗುವುದಿಲ್ಲ. ಹಿಂದೆ ಹೇಳಿದ ಎಲ್ಲದರಲ್ಲಿ ಸಂಸ್ಕೃತಿಯು ಹಾಸುಹೊಕ್ಕಾಗಿದೆ. ಆದ್ದರಿಂದ ಎಲ್ಲವನ್ನು ಅವಲೋಕಿಸಿದಾಗಲೇ ನಮ್ಮ ಸಂಸ್ಕೃತಿಯು ಯಾವ ಸ್ವರೂಪದ್ದು ಎಂದು ಅಂದಾಜು ಮಾಡಬಹುದು. ಸಂಸ್ಕೃತಿಯ ವಾಸ್ತವದ ಅರಿವಾಗಬೇಕಾದರೆ ಇತರ ಸಂಸ್ಕೃತಿಗಳಿಗಿಂತ ನಮ್ಮ ಸಂಸ್ಕೃತಿಯು ಹೇಗೆ ಭಿನ್ನವಾಗಿದೆ ಎಂದು ತಿಳಿಯುವುದೂ ಅನಿವಾರ್ಯ. ಇಲ್ಲದೇ ಹೋದರೆ ನಮ್ಮದು ಏನು ಎಂಬುದು ಗೊತ್ತಾಗುವುದಿಲ್ಲ. ಹಾಗಾಗಿ ಇತರ ಸಂಸ್ಕೃತಿಗಳ ಅಧ್ಯಯನವೂ ಪ್ರಧಾನವೇ ಹೌದು. ಒಟ್ಟಿನಲ್ಲಿ ಗಂಭೀರ ಅಧ್ಯಯನವನ್ನು ಈ ತಿಳುವಳಿಕೆ ಬೇಡುತ್ತದೆ. ಒಟ್ಟಿನಲ್ಲಿ ಭಾರತೀಯ ಸಂಸ್ಕೃತಿಯನ್ನು ತಿಳಿಯುವುದು ಎಂದರೆ ಭಾರತೀಯ ಪದ್ಧತಿಯಂತೆ ಭಾರತೀಯಗ್ರಂಥಗಳನ್ನು ಅಭ್ಯಸಿಸುವುದೇ ಆಗಿದೆ.

ಭಾರತೀಯರು ವಿದ್ಯಾಭ್ಯಾಸಕ್ಕೆ ಹೆಚ್ಚಿನ ಮಹತ್ತ್ವವನ್ನು ಕೊಟ್ಟಿದ್ದರು. ಏಕೆಂದರೆ ಮನುಷ್ಯನು ಜಗತ್ತಿನಲ್ಲಿ ಯಾವ ರೀತಿಯಲ್ಲಿ ಬದುಕಬೇಕು ಎಂದು ತಿಳಿಸಿಕೊಡುವುದೇ ವಿದ್ಯೆ. ಮನುಷ್ಯನಿಗೆ ಜ್ಞಾನ ಯಾಕೆ ಮುಖ್ಯ ಎಂಬುದನ್ನು ಈ ಶ್ಲೋಕದಲ್ಲಿ ಕಾಣಬಹುದು –

ಆಹಾರನಿದ್ರಾಭಯಮೈಥುನಾನಿ
ಸಾಮಾನ್ಯಮೇತದ್ ಪಶುಭಿರ್ನರಾಣಾಮ್ ।
ಜ್ಞಾನಂ ಹಿ ತೇಷಾಂ ಹ್ಯಧಿಕೋ ವಿಶೇಷಂ
ಜ್ಞಾನೇನ ಹೀನಾಃ ಪಶುಭಿಃ ಸಮಾನಾಃ ॥

ಆಹಾರ, ನಿದ್ರೆ, ಭಯ, ಮೈಥುನಗಳು ಮನುಷ್ಯರಿಗೂ ಇತರ ಪ್ರಾಣಿಗಳಿಗೂ ಸಮಾನವಾದರೂ ಮನುಷ್ಯನು ಮಾತ್ರ 'ಜ್ಞಾನ' ವನ್ನು ಪಡೆಯುವ ಸಾಮರ್ಥ್ಯವನ್ನು ಹೊಂದಿದ್ದಾನೆ. ಹಾಗಾಗಿ ಮನುಷ್ಯ ಇತರ ಪ್ರಾಣಿಗಳಿಗಿಂತ ಭಿನ್ನನಾಗಿದ್ದಾನೆ. ಜ್ಞಾನವನ್ನು ಹೊಂದದ ಮನುಷ್ಯ ಪ್ರಾಣಿಗಳ ಸಮಾನನಾಗಿರುತ್ತಾನೆ.

ಜಗತ್ತಿನಲ್ಲಿರುವ ಮನುಷ್ಯರ ಬಗ್ಗೆ ಭಾರತೀಯರು ಈ ರೀತಿ ಮಾತನಾಡಿದ್ದಾರೆ. ಮನುಷ್ಯ ಸಮಾಜದಲ್ಲಿರುವ ಇತರ ಮನುಷ್ಯರನ್ನು ನೋಡಿ ಬದುಕುವ ರೀತಿಯನ್ನು ಕಲಿಯುತ್ತಾನೆ. ಅನೇಕ ಸಂಗತಿಗಳನ್ನು ಕಲಿಯುತ್ತಿರುವಾಗ ಮನುಷ್ಯನಿಗೆ ಹಲವಾರು ಪ್ರಶ್ನೆಗಳು ಮೂಡುತ್ತವೆ. ಆ ಪ್ರಶ್ನೆಗಳಿಗೆ ಉತ್ತರವನ್ನು ಹುಡುಕುವ ಸಲುವಾಗಿ ಮಾಡುವ ಪ್ರಯತ್ನವೇ ಜಿಜ್ಞಾಸೆಯಾಗಿದೆ. ಈ ಜಿಜ್ಞಾಸೆಯಲ್ಲಿ ತೊಡಗಿರುವಾಗ ಮನುಷ್ಯ, ಕಣ್ಣಿಗೆ ಕಾಣುವ ಜಗತ್ತು ಮತ್ತು ಇವೆರಡರ ನಡುವಿನ ಸಂಬಂಧಗಳ ಕುರಿತು ಆಲೋಚಿಸಿದಾಗ

CC-0. Nepal Sanskrit Academy, Kathmandu Collection

ಜ್ಞಾನಪ್ರಾಪ್ತಿಯಾಗುವ ಎಲ್ಲಾ ಸಾಧ್ಯತೆಯು ಉಂಟಾಗುವುದು. ಹಾಗಾಗಿ ಮನುಷ್ಯನು ಜ್ಞಾನಪ್ರಾಪ್ತಿಗಾಗಿ ಪ್ರಯತ್ನಿಸಬಹುದು.

ಜ್ಞಾನಪ್ರಾಪ್ತಿಗಾಗಿ ನಮ್ಮ ಪೂರ್ವಜರು ಯಾವ ರೀತಿಯಲ್ಲಿ ಪ್ರಯತ್ನ ಮಾಡುತ್ತಿದ್ದರು ಎಂಬುದನ್ನು ತಿಳಿಯಲು ನಾವು ಭಾರತೀಯ ಗುರುಕುಲ ಶಿಕ್ಷಣ ಪದ್ಧತಿಯನ್ನು ಅವಲೋಕಿಸಲೇಬೇಕು. ಇಲ್ಲಿ ವಿದ್ಯೆಯನ್ನು ಕಲಿಯಬೇಕೆಂದವನು ಗುರುವನ್ನು ಆಶ್ರಯಿಸುತ್ತಾನೆ. ಇದನ್ನು ಉಪನಿಷತ್ತಿನಲ್ಲಿ ಹೀಗೆ ಹೇಳಿದ್ದಾರೆ.

ತದ್ವಿಜ್ಞಾನಾರ್ಥಂ ಸ ಗುರುಮೇವಾಭಿಗಚ್ಛೇತ್
ಸಮಿತ್ಪಾಣಿಃ ಶ್ರೋತ್ರಿಯಂ ಬ್ರಹ್ಮನಿಷ್ಠಮ್ । (ಮುಂಡಕೋಪನಿಷತ್)

ಅಂದರೆ ವಿದ್ಯಾರ್ಥಿಯು ವಿದ್ಯೆಯನ್ನು ಪಡೆಯಬೇಕೆಂದರೆ ಪಂಡಿತೋತ್ತಮನಾದ ಬ್ರಹ್ಮನಿಷ್ಠನಾದ ಗುರುವಿನ ಬಳಿ ವಿನೀತನಾಗಿ ಹೋಗಬೇಕು. (ಇಲ್ಲಿ ಬ್ರಹ್ಮವಿದ್ಯೆಯ ಸಂದರ್ಭವಾದ್ದರಿಂದ ಅದರ ಬಗ್ಗೆ ಇದೆ. ಇತರ ವಿದ್ಯೆಯ ಸಂದರ್ಭದಲ್ಲಿಯೂ ಹೀಗೆಯೇ ಎಂದು ತಿಳಿಯಬೇಕು). ಈ ರೀತಿಯಾಗಿ ವಿದ್ಯಾರ್ಥಿಯು ಗುರುವಿನ ಬಳಿ ಹೋಗಿ ಜಿಜ್ಞಾಸೆಯಲ್ಲಿ ತೊಡಗಿಕೊಳ್ಳಬೇಕು. ವಿದ್ಯೆಯಲ್ಲಿ ತೊಡಗಿಕೊಳ್ಳುವುದು ಎಂದಾಗ ಈ ಪ್ರಶ್ನೆ ಬಹಳ ಮುಖ್ಯ.

ವಿದ್ಯೆ ಎಂದರೇನು?

ಜ್ಞಾನ ಎಂಬ ಅರ್ಥದಲ್ಲಿರುವ ವಿದ್ ಧಾತುವಿನಿಂದ ಉತ್ಪತ್ತಿಯಾದ ಶಬ್ದವೇ ವಿದ್ಯೆ. ಆದ್ದರಿಂದ ವಿದ್ಯೆಯೆಂದರೆ 'ಜ್ಞಾನ' ಎಂದರ್ಥ ಅಥವಾ ಯಾವುದರ ಮೂಲಕ ಜ್ಞಾನಪ್ರಾಪ್ತಿಯಾಗುವುದೋ ಅದು ವಿದ್ಯೆ. ಹಾಗಾದರೆ ಜ್ಞಾನವೆಂದರೇನು? ಎಂಬ ಪ್ರಶ್ನೆಯನ್ನಿರಿಸಿಕೊಂಡು ಅದಕ್ಕಾಗಿ ಒಂದು ವಾಕ್ಯದ ಅಥವಾ ಹಲವಾರು ವಾಕ್ಯಗಳ ವಿವರಣೆಯನ್ನು ಒದಗಿಸಿದರೆ ಅದು ಜ್ಞಾನದ ಬಗ್ಗೆ ಹೇಳಿದಂತಾಗುವುದೇ ಹೊರತು ಜ್ಞಾನ ಎಂದರೇನು ಎಂಬ ಪ್ರಶ್ನೆಗೆ ಉತ್ತರವಾಗುವುದಿಲ್ಲ. ಏಕೆಂದರೆ ಜ್ಞಾನವು ವಾಕ್ಯಗಳಲ್ಲಿ ಇಲ್ಲ. ಜ್ಞಾನ ಎಂದರೇನು ಎನ್ನುವುದು ಜ್ಞಾನದ ಪ್ರಶ್ನೆಯೆ ಆಗಿದೆ. ಅಂದರೆ ಅದನ್ನು ಜ್ಞಾನವೇ ಉತ್ತರಿಸಬೇಕು. ಹಾಗಾಗಿ ನಾವು ಜ್ಞಾನದ ಬಗ್ಗೆ ಚಿಂತನೆ ಮಾಡೋಣ.

ಮನುಷ್ಯರಾದ ನಾವು ನಮ್ಮ ಸುತ್ತ ಇರುವ ಪ್ರಪಂಚವನ್ನು ಅವಲೋಕಿಸಿ ಅದರ ಬಗ್ಗೆ ನಮ್ಮ ತಿಳುವಳಿಕೆಯನ್ನು ಹೆಚ್ಚಿಸಿಕೊಳ್ಳಲು ಸದಾ ಪ್ರಯತ್ನಿಸುತ್ತಿರುತ್ತೇವೆ. ನಮಗೆ ಗೋಚರವಾಗುವ ಈ ಪ್ರಪಂಚವನ್ನು ಅನೇಕ ವಿಧವಾಗಿ ವಿಂಗಡಿಸಿ ಅದನ್ನು ಅರ್ಥಮಾಡಿಕೊಳ್ಳುತ್ತಿರುತ್ತೇವೆ. ಉದಾಹರಣೆಗೆ: ಚಲಿಸುವ ವಸ್ತುಗಳು – ಚಲನೆಯಿಲ್ಲದ ವಸ್ತುಗಳು, ಜೀವಿಗಳು – ನಿರ್ಜೀವ ಪದಾರ್ಥಗಳು ಇತ್ಯಾದಿ. ನಾವು ಈ ರೀತಿಯ ವಿಭಾಗವನ್ನು ಮಾತ್ರ ಮಾಡಿಲ್ಲ ಅದರಿಂದ ತುಂಬಾ

CC-0. Nepal Sanskrit Academy, Kathmandu Collection

ಮುಂದೆ ಹೋಗಿದ್ದೇವೆ. ಅಂದರೆ ಒಂದು ರೀತಿಯಲ್ಲಿರುವ ಪ್ರಪಂಚವನ್ನು ನಮಗೆ ಬೇಕಾದ ಹಾಗೆ ಬದಲಾಯಿಸಿಕೊಳ್ಳುತ್ತಿರುತ್ತೇವೆ. ಎಲ್ಲಿಯೋ ಹರಿಯುತ್ತಿರುವ ನೀರನ್ನು ನಮ್ಮ ಅವಶ್ಯಕತೆಗೆ ತಕ್ಕಂತೆ ಪಂಪನ್ನು, ಪೈಪ್ ಗಳನ್ನು ಉಪಯೋಗಿಸಿ ಇನ್ನೊಂದೆಡೆ ಹರಿಯುವಂತೆ ಮಾಡಿದ್ದೇವೆ. ಈ ರೀತಿಯ ಬದಲಾವಣೆಯನ್ನು ಬೇಕಾಬಿಟ್ಟಿ ಮಾಡುವುದಿಲ್ಲ. ನಮ್ಮಲ್ಲಿರುವ ವಿದ್ಯೆಯನ್ನು ಬಳಸಿ ಅಥವಾ ಜ್ಞಾನದ ಆಧಾರದ ಮೇಲೆ ನಾವು ಅನೇಕ ರೀತಿಯಲ್ಲಿ ನಮ್ಮ ಪ್ರಪಂಚವನ್ನು ಬದಲಾಯಿಸಿಕೊಳ್ಳುತ್ತಿರುತ್ತೇವೆ. ಆದ್ದರಿಂದ ಹೀಗೆ ಹೇಳಬಹುದು. ವಿದ್ಯೆಯಿರುವುದರಿಂದಲೇ ನಮಗೆ ಅನುಕೂಲಕರವಾದ ರೀತಿಯಲ್ಲಿ ನಮ್ಮ ಪ್ರಪಂಚವನ್ನು ಬದಲಾಯಿಸಲು ಸಾಧ್ಯವಾಗಿದೆ ಎಂದು. ನಮಗೆ ಬೇಕಾದ ಹಾಗೆ ಪ್ರಪಂಚವನ್ನು ಬದಲಾಯಿಸಿದ ಮೇಲೆ ಉಂಟಾಗುವ ಪರಿಣಾಮಗಳನ್ನು ಆಧರಿಸಿ ನಮ್ಮ ವಿದ್ಯೆಯು ಬೆಳೆಯುತ್ತದೆ. ಅಂದರೆ ಸ್ಥೂಲಪದಾರ್ಥಗಳಲ್ಲಿದ್ದ ನಮ್ಮ ಅರಿವು ಸೂಕ್ಷ್ಮಪದಾರ್ಥಗಳತ್ತ ಹರಿಯುತ್ತಾ ಬೆಳವಣಿಗೆಯನ್ನು ಪಡೆಯುತ್ತದೆ. ಆದ್ದರಿಂದಲೇ ವಿದ್ಯೆಗೆ ಕೊನೆ ಎಂಬುದು ಇಲ್ಲ. ಇವಿಷ್ಟು ವಿದ್ಯೆಯ ಬಗ್ಗೆ ಹೇಳಿದ್ದಾಯಿತು. ಇನ್ನು ನಾವು ಯಾವ ಯಾವ ರೀತಿಯಲ್ಲಿ ವಿದ್ಯೆ ಶಬ್ದವನ್ನು ಬಳಸುತ್ತೇವೆ ಎಂಬುದನ್ನು ನೋಡೋಣ. ವಿದ್ಯಾಭ್ಯಾಸ, ವಿದ್ಯಾದಾನ, ವಿದ್ಯಾರ್ಥಿ, ವಿದ್ಯಾರ್ಜನೆ, ವಿದ್ಯಾಲಯ, ವಿದ್ಯಾವಂತ, ವಿದ್ಯಾಧಿದೇವತೆ....... ಇತ್ಯಾದಿ ಪದಗಳಲ್ಲಿ ತಿಳಿವಳಿಕೆ ಅಥವಾ ಜ್ಞಾನ ಎಂಬರ್ಥದಲ್ಲಿ ವಿದ್ಯೆ ಶಬ್ದ ಬಳಕೆಯಾಗಿದೆ. ಯುದ್ಧವಿದ್ಯೆ, ಧನುರ್ವಿದ್ಯೆ ಇತ್ಯಾದಿ ಶಬ್ದಗಳಲ್ಲಿ ಕೌಶಲ ಎಂಬ ಅರ್ಥದಲ್ಲಿ ವಿದ್ಯೆ ಶಬ್ದದ ಬಳಕೆಯಾಗಿದೆ ಅಂತ ಅನಿಸುತ್ತದೆ. ಒಟ್ಟಿನಲ್ಲಿ ಜ್ಞಾನದಾಯಕವಾಗಿರುವುದನ್ನು ವಿದ್ಯೆ ಎಂದು ಹೇಳಬಹುದು.

ಎಷ್ಟು ವಿದ್ಯೆಗಳಿವೆ?

ವಿದ್ಯಾವಿಭಾಗಕ್ಕೆ ಸಂಬಂಧಿಸಿದಂತೆ ಬಹಳ ಮುಖ್ಯವಾದ ವಿಚಾರ ಉಪನಿಷತ್ತಿನಲ್ಲಿ ಇದೆ.

ದ್ವೇ ವಿದ್ಯೇ ವೇದಿತವ್ಯೇ ಪರಾ ಚೈವಾಪರಾ ಚ ॥ 4 ॥

ಈ ಮುಂಡಕೋಪನಿಷತ್ತಿನ ವಾಕ್ಯದಂತೆ ವಿದ್ಯೆಯಲ್ಲಿ ಎರಡು ವಿಧ.

1) ಪರಾ ವಿದ್ಯೆ 2) ಅಪರಾ ವಿದ್ಯೆ

ಪರಾ ಮತ್ತು ಅಪರಾ ವಿದ್ಯೆಗಳು ಯಾವುವು ಎಂದು ಮುಂದೆ ತಿಳಿಸಿದೆ.

ತತ್ರಾಪರಾ ಋಗ್ವೇದೋ ಯಜುರ್ವೇದಃ ಸಾಮವೇದೋ ಅಥರ್ವವೇದಃ ಶಿಕ್ಷಾ ಕಲ್ಪೋ ವ್ಯಾಕರಣಂ ನಿರುಕ್ತಂ ಛಂದೋ ಜ್ಯೌತಿಷಮಿತಿ । ಅಥ ಪರಾ ಯಯಾ ತದಕ್ಷರಮಧಿಗಮ್ಯತೇ ॥ 5 ॥

CC-0. Nepal Sanskrit Academy, Kathmandu Collection

ಋಗ್ವೇದಾದಿಗಳು 10 ಅಪರವಿದ್ಯೆಗಳು, ಯಾವುದರಿಂದ ತದಕ್ಷರವು (ಕ್ಷಯರಹಿತವಾದ ತತ್) ತಿಳಿಯುವುದೋ ಅದು ಪರಾ ವಿದ್ಯೆ. ಅಪರವಿದ್ಯೆಗಳನ್ನು ಈ ಉಪನಿಷತ್ತಿನ ವಾಕ್ಯದಲ್ಲಿ ಋಗ್ವೇದಾದಿಗಳು ಒಟ್ಟು ಹತ್ತು ಎಂದಿದೆ.

ಆದರೆ ಕಾಮಂದಕನು ಹೀಗೆ ಹೇಳುತ್ತಾನೆ –

ಅಂಗಾನಿ ವೇದಾಶ್ಚತ್ವಾರೋ ಮೀಮಾಂಸಾ ನ್ಯಾಯವಿಸ್ತರಃ ।
ಪುರಾಣಂ ಧರ್ಮಶಾಸ್ತ್ರಂ ಚ ತ್ರಯೀದಂ ಸರ್ವಮುಚ್ಯತೇ ॥

ಶಿಕ್ಷಾ ವ್ಯಾಕರಣ, ಛಂದಃ, ನಿರುಕ್ತ, ಜ್ಯೋತಿಷ, ಕಲ್ಪಗಳೆಂಬ ಆರು ವೇದಾಂಗಗಳು ಋಗ್ವೇದ, ಯಜುರ್ವೇದ, ಸಾಮವೇದ, ಅಥರ್ವವೇದ ಎಂಬ ನಾಲ್ಕು ವೇದಗಳು ಮೀಮಾಂಸಾ, ನ್ಯಾಯ, ಪುರಾಣ, ಧರ್ಮಶಾಸ್ತ್ರ ಹೀಗೆ ಇವೆಲ್ಲವನ್ನೂ ಸೇರಿಸಿ ತ್ರಯೀ ಎಂದು ಕರೆದಿದ್ದಾನೆ. ಶುಕ್ರಾಚಾರ್ಯರ ಶಿಷ್ಯರಾದ ಔಶನಸರ ಅಭಿಪ್ರಾಯದಲ್ಲಿ ಇರುವುದೊಂದೇ ವಿದ್ಯೆ. ಅದೇ ದಂಡನೀತಿ ವಿದ್ಯೆ. ಏಕೆಂದರೆ ಅವರ ಅಭಿಪ್ರಾಯದಲ್ಲಿ ಉಳಿದೆಲ್ಲ ವಿದ್ಯೆಗಳು ದಂಡನೀತಿಯನ್ನು ಆಶ್ರಯಿಸಿ ಇವೆ. ಬೃಹಸ್ಪತಿ ಅಚಾರ್ಯರ ಶಿಷ್ಯರು ವಾರ್ತಾ ದಂಡನೀತಿಗಳೆಂಬ ಎರಡು ವಿದ್ಯೆಗಳಿವೆ ಎಂದು ತಿಳಿಸಿದ್ದಾರೆ. ಮನುವಿನ ಶಿಷ್ಯರು ತ್ರಯೀ, ವಾರ್ತಾ, ದಂಡನೀತಿಗಳೆಂಬ ಮೂರು ವಿದ್ಯೆಗಳಿವೆ ಎಂದು ತಿಳಿಸಿದ್ದಾರೆ. ಕೌಟಿಲ್ಯನು ಆನ್ವೀಕ್ಷಿಕೀ, ತ್ರಯೀ, ವಾರ್ತಾ, ದಂಡನೀತಿಗಳೆಂದು ಒಟ್ಟು ನಾಲ್ಕು ವಿದ್ಯೆಗಳಿವೆ ಎಂದು ವಿದ್ಯೆಯನ್ನು ವಿಭಾಗಿಸುತ್ತಾನೆ.

ಹೀಗೆ ಒಬ್ಬೊಬ್ಬರು ಒಂದೊಂದು ರೀತಿಯಲ್ಲಿ ವಿದ್ಯಾವಿಭಾಗಗಳನ್ನು ಮಾಡಿದ್ದಾರೆ. ಆಯಾ ಕಾಲಕ್ಕೆ ತಕ್ಕಂತೆ ಉಪಲಬ್ಧವಿರುವ ವಿದ್ಯೆಗಳನ್ನು ಒಂದು ಕ್ರಮದಲ್ಲಿ ಹೇಳುವ ಸಲುವಾಗಿ ಈ ರೀತಿಯಾಗಿ ವಿಭಾಗಗಳನ್ನು ಮಾಡಿರಬಹುದು. ಈ ವಿಷಯದಲ್ಲಿ ಯಾಕೆ ಒಬ್ಬೊಬ್ಬರು ಒಂದೊಂದು ರೀತಿ ಮಾತನಾಡಿದ್ದಾರೆ ಎಂಬುದು ಸಂಶೋಧನೀಯ ವಿಷಯ.

ಪರಾ ಮತ್ತು ಅಪರಾ ವಿದ್ಯೆಗಳು ಎಂಬ ಉಪನಿಷತ್ತಿನ ವಿಭಾಗವನ್ನು ಮುಂದಿಟ್ಟುಕೊಂಡು ಕೆಲವು ಪ್ರಶ್ನೆಗಳನ್ನು ಕೈಗೆತ್ತಿಕೊಳ್ಳೋಣ.

ಪರಾ ವಿದ್ಯೆ ಎಂದರೇನು? ಅಪರಾವಿದ್ಯೆಗಿಂತ ಹೇಗೆ ಈ ಪರಾ ವಿದ್ಯೆ ಭಿನ್ನವಾಗಿದೆ? ಈ ಪರಾ ವಿದ್ಯೆಯನ್ನು ಪಡೆಯುವುದು ಹೇಗೆ?

ಈ ಪರಾ ವಿದ್ಯೆಯಿಂದ ತಿಳಿಯುವ ಅಕ್ಷರದ ಬಗ್ಗೆ ವಿವರಿಸುತ್ತ ಉಪನಿಷತ್ತಿನಲ್ಲಿ ಈ ಕೆಳಗಿನ ವಾಕ್ಯವಿದೆ –

ಯತ್ತದದೃಶ್ಯಮಗ್ರಾಹ್ಯಮಗೋತ್ರಮವರ್ಣಮಚಕ್ಷುಃಶ್ರೋತ್ರಂ ತದಪಾಣಿಪಾದಮ್।

CC-0. Nepal Sanskrit Academy, Kathmandu Collection

ನಿತ್ಯಂ ವಿಭುಂ ಸರ್ವಗತಂ ಸುಸೂಕ್ಷ್ಮಂ ತದವ್ಯಯಂ ಯದ್ಭೂತಯೋನಿಂ ಪರಿಪಶ್ಯಂತಿ ಧೀರಾಃ ॥ 6 ॥

ಈ ಅಕ್ಷರವು ಅದೃಶ್ಯವಾಗಿದೆ. ಪ್ರಪಂಚದಲ್ಲಿರುವ ಅನೇಕ ವಸ್ತುಗಳು ಕಣ್ಣಿಗೆ ಕಾಣಿಸುವ ವಸ್ತುಗಳಾಗಿವೆ. ಉದಾಹರಣೆಗೆ ಪುಸ್ತಕ, ಲೇಖನೀ ಇತ್ಯಾದಿ. ಅವುಗಳನ್ನು ದೃಶ್ಯವಸ್ತುಗಳು ಎನ್ನುತ್ತೇವೆ. ಈ ಅಕ್ಷರವು ಅಂತಹ ದೃಶ್ಯವಸ್ತುಗಳ ಗುಂಪಿಗೆ ಸೇರದೇ ಇರುವುದರಿಂದ ಅದೃಶ್ಯವಾಗಿದೆ. ಕಣ್ಣಿಗೆ ಕಾಣಿಸದಿರುವ ವಸ್ತುಗಳೆಲ್ಲವನ್ನು ಇಲ್ಲ ಎನ್ನಲು ಸಾಧ್ಯವಿಲ್ಲ. ಉದಾಹರಣೆಗೆ ಗಾಳಿ. ಗಾಳಿಯು ಅದೃಶ್ಯಪದಾರ್ಥವಾದರೂ ಅದು ಗ್ರಾಹ್ಯವಸ್ತುವಾಗಿದೆ. ಅಂದರೆ ಗಾಳಿಗೆ ಗ್ರಾಹ್ಯವೆನ್ನುವ ಗುಣವಿದೆ. ಅಕ್ಷರವು ಈ ಗ್ರಾಹ್ಯಪದಾರ್ಥಗಳ ಗುಂಪಿಗೆ ಸೇರದೇ ಇರುವುದರಿಂದ ಅಗ್ರಾಹ್ಯವಾಗಿದೆ. ಈ ಅಕ್ಷರವು ಅಗೋತ್ರ ಮತ್ತು ಅವರ್ಣ. ಗೋತ್ರವೆಂದರೆ ಕುಲ ಅಥವಾ ವಂಶ. ವರ್ಣ ಎಂದರೆ ಬಣ್ಣ ಅಥವಾ ಬ್ರಾಹ್ಮಣಾದಿಗಳು ಅಕ್ಷರವು ಇದ್ಯಾವುದೂ ಅಲ್ಲವಾದ್ದರಿಂದ ಅದು ಅಗೋತ್ರ, ಅವರ್ಣವಾಗಿದೆ. ಈ ಅಕ್ಷರವು ಕಣ್ಣು, ಕಿವಿ, ಕೈ, ಕಾಲುಗಳಲ್ಲವಾದ್ದರಿಂದ **ಅಚಕ್ಷುಃ ಅಶ್ರೋತ್ರಂ ಅಪಾಣಿಪಾದಂ.** ಈ ಅಕ್ಷರವು ನಿತ್ಯ, ವಿಭು (ಎಲ್ಲೆಡೆ ಸಿಗುವುದು) ಸರ್ವಗತ(ಎಲ್ಲದರಲ್ಲಿಯೂ ಸೇರಿರುವುದು)ವಾಗಿದೆ. ಅಂದರೆ ಇದು ಒಂದು ದೊಡ್ಡ ವಸ್ತುವಾಗಿದೆ ಅಂತ ಅನ್ನಿಸಬಹುದು ಈ ಅಕ್ಷರವು ಅಂತಹ ದೊಡ್ಡವಸ್ತುವಲ್ಲ. ಹಾಗಾಗಿ ಅತ್ಯಂತ ಸೂಕ್ಷ್ಮವಾಗಿದೆ. ಇದು ವ್ಯಯವಾಗುವ ಯಾವ ಪದಾರ್ಥದ ರೀತಿಯಲ್ಲೂ ಇಲ್ಲವಾದ್ದರಿಂದ ಇದು ಅವ್ಯಯ. ಇಂತಹ ಜಗತ್ತಿನಲ್ಲಿರುವ ಪದಾರ್ಥದ ಗುಣಲಕ್ಷಣಗಳನ್ನು ಹೊಂದಿಲ್ಲದ ಪದಾರ್ಥವೇ ಈ ಅಕ್ಷರ. ಇದನ್ನು ಪದಾರ್ಥ ಎಂದು ಕರೆಯುವುದು ಕೂಡ ಕಷ್ಟ. ಏಕೆಂದರೆ ಪದಾರ್ಥಗಳಿಗಿರುವ ಯಾವ ಗುಣಲಕ್ಷಣಗಳೂ ಇದಕ್ಕಿಲ್ಲ ಎಂದಾದರೆ ಅದು ಪದಾರ್ಥವೇ ಅಲ್ಲ. ಅದು ಇಲ್ಲ ಎಂದರ್ಥವಲ್ಲ ಏಕೆಂದರೆ ಧೀರರು ಅದನ್ನು ಭೂತಯೋನಿಯನ್ನಾಗಿ ನೋಡುತ್ತಾರೆ. ಅಂದರೆ ಜಗತ್ತಿನ ಎಲ್ಲಾ ವಸ್ತುಗಳಿಗೂ ಕಾರಣೀಭೂತವಾಗಿರುವ ಈ ಅಕ್ಷರವು ಧೀರರಿಗೆ ಕಾಣಿಸುತ್ತದೆ.

ಅಕ್ಷರದ ಬಗ್ಗೆ ಈ ವಿವರಣೆಯನ್ನು ಗಮನಿಸಿದ ಮೇಲೆ ಅಕ್ಷರದ ಬಗ್ಗೆ ಒಂದು ರೀತಿಯ ಶಾಬ್ದಿಕ ವಿವರಣೆಯನ್ನು ತಿಳಿದುಕೊಂಡಂತೆ ಆಗಿದೆ. ಏಕೆಂದರೆ ಜಗತ್ತಿನಲ್ಲಿ ಇರುವ ಪದಾರ್ಥವಾದರೆ ಅದು ಎಲ್ಲಿದೆ? ಹೇಗಿದೆ? ಇತ್ಯಾದಿಯಾಗಿ ತಿಳಿದುಕೊಂಡು ವಿವರಣೆ ಸರಿಯಾಗಿದೆಯೇ ಇಲ್ಲವೇ ಎಂದು ಪರೀಕ್ಷಿಸಿ ತೋರಿಸಲು ಸಾಧ್ಯ. ಈ ಅಕ್ಷರವು ಆ ರೀತಿಯ ಯಾವುದೇ ವಿವರಣೆಗಳಿಗೆ ಸಿಗುವ ವಸ್ತುವಲ್ಲ. ಈ ಅಕ್ಷರವು ಇರುವ ವಸ್ತುಗಳ ಗುಂಪಿಗೆ ಸೇರುವುದಿಲ್ಲ.

CC-0. Nepal Sanskrit Academy, Kathmandu Collection

ಆದ್ದರಿಂದ ಶಾಬ್ದಿಕ ವಿವರಣೆ ಮಾತ್ರ ಸಾಧ್ಯವಾಗಿದೆ. ಈ ವಿವರಣೆಯು ಒಂದು ರೀತಿಯಲ್ಲಿ ಅರ್ಥಹೀನ ಎಂದೇ ಅನ್ನಿಸುತ್ತದೆ. ಏಕೆಂದರೆ "ಅಕ್ಷರ" ಎಂಬ ವಸ್ತು ಪ್ರಪಂಚದಲ್ಲಿ ಇಲ್ಲ. ಹಾಗಾದರೆ ಇದನ್ನು ಇಲ್ಲದಿರುವ ವಸ್ತು ಎಂದು ಕರೆಯೋಣವೇ ಎಂದರೆ ಅದು ಸಾಧ್ಯವಿಲ್ಲ. ಅದು ಧೀರರಿಗೆ ಕಾಣಿಸುತ್ತದೆ. ಅಂದರೆ ಅಕ್ಷರವು ಅನುಭವಕ್ಕೆ ಸಿಗುತ್ತದೆ. ಇದು ಯಾವಾಗ ಅನುಭವದ ಸ್ತರದಲ್ಲಿ ತಿಳಿಯುವುದೋ ಆಗ ಈ ಪರಾ ವಿದ್ಯೆಯು ಅರ್ಥಪೂರ್ಣವಾಗುವುದು.

ಉಪಸಂಹಾರ

ಸಂಸ್ಕೃತಿ ಮತ್ತು ಜ್ಞಾನ ಇವೆರಡೂ ನಮ್ಮ ಪರಂಪರೆಯಲ್ಲಿ ಒಂದನ್ನೊಂದು ಹೆಣೆದುಕೊಂಡಿದೆ. ಆಧುನಿಕ ಭಾರತವು ತನ್ನನ್ನು ತಾನು ಅರಿಯಬೇಕೆಂದರೆ ಇವುಗಳ ಕುರಿತು ಗಂಭೀರವಾದ ಅಧ್ಯಯನವನ್ನು ನಡೆಸಬೇಕಾಗಿದೆ. ಗಂಭೀರ ಅಧ್ಯಯನ ನಡೆದಿದೆ ಎಂದು ತಿಳಿಯುವುದೆ ಶೋಧಲೇಖನ ಮತ್ತು ಶೋಧಪ್ರಬಂಧಗಳಿಂದ. ಆ ದಿಸೆಯಲ್ಲಿ ಗುರುಕುಲಗಳ ಪಾತ್ರ ಬಹಳ ಮಹತ್ತ್ವದ್ದಾಗಿದೆ. ಈ ಹಿನ್ನೆಲೆಯಲ್ಲಿ ನಮ್ಮ ಗುರುಕುಲಗಳಲ್ಲಿ ಪ್ರಯತ್ನ ನಡೆಯುತ್ತಿದೆ ಎಂದುಬು ಬಹಳ ಸಂತಸದ ಸಂಗತಿಯಾಗಿದೆ.

❀ ❀ ❀

CC-0. Nepal Sanskrit Academy, Kathmandu Collection

औपनिषदं शिक्षणचिन्तनम्

✍ डा. उमेशः हेगडे
आचार्यः, उद्यानम् अनौपचारिकशिक्षणसंस्था

प्राणिसमूहे स्वबुद्धिशक्त्या चिन्तनशक्त्या सर्वानतिशेते मानवः । तस्मात् परमात्मनः सृष्टावस्यां मनुष्यस्य विशिष्टं स्थानं विद्यते । कारणं तावत् अस्य विद्यते यत् मानवस्य मनः अथवा बुद्धिः ज्ञानेन संस्कर्तुं योग्या अस्ति, परं नान्येषां प्राणिनाम्। तस्मात् संस्कृतः एव मानवः मानवपदेन अभिधातुं योग्यः भवति नान्यः । मनसः संस्कारे तु शिक्षणस्य बहु प्रमुखं स्थानं वर्तते । अत हेतोः उक्तं भर्तृहरिणा **'विद्या नाम नरस्य रूपमधिकं', 'विद्याविहीनः पशुः'** इत्यादि वचनम् । विद्या मानवं संस्करोति इत्यत्र न कस्यापि संशीतिः विद्यते । अतः ज्ञानप्रधानः एव मानवः । मन-ज्ञाने इति धातुना मानवः इति पदं उत्पद्यते । तस्मात् ज्ञानेन विना मानवः मानवत्वं न आप्नोति । ज्ञानेन एव सुखं जीवनं संभवति मानवस्य । ज्ञाने तावत् शिक्षणस्य स्थानं प्रामुख्यमावहति।

शिक्ष विद्योपादाने इति धातुना शिक्षणमिति पदं निष्पन्नम् । तस्यार्थस्तु सामीप्येन विद्यायाः प्राप्तिः इति। कस्मात् ? गुरोः सकाशात् । विद्यायाः प्राप्तिप्रक्रिया या वर्तते तस्याः एव शिक्षणं इति नाम । एषा प्रक्रिया कथं भवेत् ? तस्याः स्वरूपं किम् ? इत्यादि विषयेषु उपनिषत्सु अनेके विचाराः उक्ताः सन्ति । तत्तु इदानीन्तनशिक्षणस्य कृते दिग्दर्शकमस्ति ।

शिक्षावल्ली तैत्तिरीयोपनिषदः एकः भागः वर्तते । वल्लीत्रये प्रथमावल्ली शिक्षावल्ली। तत्र शिक्षणसम्बध्दाः अनेके विचाराः सन्ति । तत् प्रथमं वयं ज्ञास्यामः ।

शिक्षणे तु विद्यायाः आदानप्रदानं भवति । तत्र भाषायाः मुख्यं स्थानं भवति । अत एव प्रधानभूतायाः भाषायाः एव विषये शिक्षावल्यां आरम्भे उच्यते । यस्य भाषाज्ञानं सम्यक् अस्ति सः विद्यामपि सम्यक् प्राप्तुं शक्नोति । तस्मात् वर्णोच्चारणक्रमः एव आरम्भे निरूप्यते । यच्च ज्ञानमस्माभिः प्राप्यते तस्य ६०% श्रवणेनैव भवतीति शिक्षणतज्ज्ञाः अभिप्रयन्ति । अतः शिक्षणे भाषा शुद्धा सरला च भवेत् । तदर्थं तत् सूचयितुमेव आरम्भे **'वर्णस्वरः। मात्रा बलं। साम सन्तानः।'** इत्युच्यते ।

आचार्यलक्षणम्

शिक्षणे तु आचार्यस्य प्रधानं स्थानम् । यथा आचार्याः भवन्ति तथैव छात्राः अपि वर्धिताः भवन्ति । तस्मात् आचार्याः स्वविद्यया व्यवहारेण च विद्यार्थिनः शिक्षयेत् । तदा एव

CC-0. Nepal Sanskrit Academy, Kathmandu Collection

छात्राः विद्यासम्पन्नाः व्यवहारकुशलाश्च भवन्ति । अत एव कीदृशः आचार्यः भवितुमर्हति ? किं तस्य स्वरूपम् इति स्पष्टमुच्यते अत्र । यत्र च ओङ्कारोपासनं निरूप्यते तत्र आचार्यस्य प्रार्थना वर्तते । तत्रः आचार्यः प्रार्थयति यत् - **'समेन्द्रो मेधया स्पृणोतु । अमृतस्य देवधारणो भूयासम् । शरीरं मे विचर्षणम् । जिह्वा मे मधुमत्तमा । कर्णाभ्यां भूरि विश्रुवम् ।'** परमेश्वरः मां मेधाशक्त्या बलयतु, प्रीणयतु । अहं ब्रह्मज्ञानस्य धारयिता भवेयम् । शरीरं मम योग्यं भवेत् । जिह्वा मम मधुरभाषिणी भवेत् । अहं श्रोत्राभ्यां बहुश्रोता भवेयम् - इत्यादि प्रार्थयते । अनेन एकः आचार्यः कथं भवेदिति ज्ञायते । सः ज्ञानी भवेत् । **'अहं ज्ञानी अस्मि'** इति अहङ्कारः अपि न भवेत् । यदि पुनरपि यत् किञ्चित् ज्ञेयमस्ति तर्हि तद् ज्ञानार्थं सः सविनयं प्रयतेत । तदा एव आचार्यः आचार्यत्वमाप्नोति । अपि च आचार्यः मधुरभाषी भवेत् । तदा एव अन्तेवासिनः आचार्यस्य समीपमुपयान्ति ।

एतदपेक्षया अपि बहु प्रमुखं कर्तव्यं आचार्यस्य विद्यते यत् विद्यार्थिनां व्यवहारे गुणादानं, दोषनिवारणं च । अत अत्र तु आचार्यः स्वव्यवहारेणैव तत् कर्तुं शक्नोति न बोधनेन । अत एव आचार्यः इति पदस्य अर्थः अपि तथैव निरूपितः ।

आचिनोति च यच्छास्त्रं आचारे स्थापयत्यपि ।

स्वयमाचरति श्रेष्ठः तस्मादाचार्य उच्यते ॥ इति ।

यः यं व्यवहारं शास्त्रोक्तं अन्येभ्यः वदति तं व्यवहारं स्वजीवने आचरेत् । तदा एव सः आचार्यः भवति। एतदर्थं आचार्यः मुक्तमनस्कः भवेत् । छात्रेभ्यः यत् उपदिशति, सः तत् स्वयमाचरेत् । नास्ति चेत् छात्राः तं निश्चयेन तिरस्कुर्वन्ति । एष एव अंशः सूचितः अस्ति आचार्योपदेशभागे - **'यान्यनवद्यानि कर्माणि । तानि सेवितव्यानि । नो इतराणि । यान्यस्माकं सुचरितानि । तानि त्वयोपास्यानि । नो इतराणि ।'** - अस्माकमाचार्याणां ये च सदाचाराः सन्ति ते त्वया अनुसर्तव्याः । अस्माभिः ये च दुराचाराः अनुष्ठिताः ते च नानुसर्तव्याः । इति आचार्यः वदति । अनेन ज्ञायते यत् आचार्यः व्यवहारकुशलः भवेत् अनुतिष्ठेत् च । अपि च सः विनम्रः भवेत् । मयापि दोषाः अनुक्रीयन्ते । तस्मात् तान् नानुतिष्ठ इति वक्तुं एषः विनम्रभावः यदि आचार्ये नास्ति, तर्हि सः आचार्यो न भवति इति उपनिषद् सन्दिशति ।

अपि च आचार्यस्य अन्य अपि एकः गुणः उक्तः अस्ति शिक्षावल्याम् । सः वर्तते परगुणग्रहणं, तस्य च गौरवप्रदानम् । आचार्योपदेशे आचार्यैः उच्यते यत् 'ये के चास्मच्छ्रेयांसो ब्राह्मणाः । तेषां त्वयासनेन प्रश्वसितव्यम् ।' - यदि गुरुकुलात् गृहगमनोत्तरं तव व्यवहारविषयकविचिकित्सा भवति तर्हि तत्र ये ज्ञानिनः सन्ति ते प्रष्टव्याः । तान् उपसर्प्य संशयनिवारणं कृत्वा गौरवप्रदानं करोतु - **'ये तत्र ब्राह्मणाः संमर्शिनः । युक्ता आयुक्ताः । अलूक्षा धर्मकामा स्युः । यथा ते तत्र वर्तेरन् तथा तत्र वर्तेथाः ।'** ते केषुचित् कठिणेषु

CC-0. Nepal Sanskrit Academy, Kathmandu Collection

सन्निवेशेषु यथा व्यवहरन्ति तथा व्यवहरतु इति आचार्याः वदन्ति । एवं ज्ञानिनां विषये असूयां विना सगौरवं आदरपूर्वकं व्यवहर्तव्यमाचार्येण इत्यपि आदिशति उपनिषत् । एवं शिक्षणे विद्यार्थिनिर्माणे आचार्यस्य महत्त्वं स्थानं दर्शयति उपनिषद् ।

विद्याक्षेत्राणि

ज्ञानं सविषयं भवति । विषयेन विना ज्ञानं न स्यात् । ज्ञानविषयाः अपि शिक्षणे प्रामुख्यमावहन्ति । अतः ज्ञानविषयाः के भवेयुः, भवितुमर्हन्ति इत्यपि सम्यक् निरूपितमत्र । **'ऋतं च स्वाध्यायप्रवचने च'** इत्यतः **'प्रजनश्च स्वाध्यायप्रवचने च'** इति पर्यन्तं ज्ञानस्य विषयाः अथवा क्षेत्राणि उक्तानि । ऋतं नाम शास्त्राध्ययनेन, प्रकृत्यध्ययनेन वा यत् तत्त्वम् अवधार्यते तत् । इत्युक्ते वैश्विकं सत्यम् । तदेव वाक्कायाभ्यां यदा अनुष्ठीयते तत् सत्यं भवति। एवं च शिष्यस्य वा आचार्यस्य वा प्रकृत्या सह भूत्वा तस्याः अध्ययनं नितान्तमपेक्षितमेव। प्रकृतिस्थं नित्यं तत्त्वं प्रथमं ज्ञातं स्यात् । यदा प्रकृत्या सह भवामः तदा प्रकृतिरक्षणमपि भवति । तत्र वयं बद्धादराः भवेम । इदानीं तावत् तन्नास्ति। तस्मात् मानवः प्रकृतिनाशे रतः विद्यते। तस्मात् प्रकृत्याः अध्ययनं तस्य रक्षणं च कर्तव्यमेव अस्माभिः।

एवं प्रकृत्यावधारितानां तत्त्वानां जीवने अनुष्ठानमेव सत्यमित्युच्यते। तच्च वाक्कायाभ्यां निर्वर्तितं भवति। तत्र च सत्यवाक्यं कथं केन प्रकारेण वक्तव्यमिति ज्ञात्वा वक्तव्यम् । एवमेव मानवस्य बाह्येन्द्रियाणामन्तरिन्द्रियाणां च न समीचीनमार्गे चालनं स्यात् । तद्विषयकज्ञानमपि सर्वेषामपेक्षितम् । अपि च मानवेन विषये कस्मिन् निरन्तरं परिश्रमः विधेयः। तेन च सह तत्र सिद्धिमाप्नोति। तस्मात् तपोविषयकज्ञानमपि नितान्तमपेक्षितम्। बहुप्रधानमेतत् वर्तते यत् मानवानां व्यवहाराध्ययनम्। मानवः नाम मनोयुक्तः भवति। तस्मात् प्रत्येकस्यापि मनः भिन्नं भवतीत्यतः व्यवहारोऽपि भिन्नः भवति। अतः तेषामध्ययनमपेक्षितमेव। तदा एव मानवेषु सामरस्यं वर्धते। तस्मात् एतस्यापि अध्ययनमध्यापनञ्च भवेत्। तथैव वेदोक्तकर्मविषयकमध्ययनं कर्तव्यम्। अपि च प्रजाप्राप्तिविषयकाध्ययनमध्यापनञ्च भवेदिति वदति उपनिषत् । एवं शिक्षणस्य क्षेत्राणामपि उल्लेखं करोति उपनिषदियम् । एवं शिक्षणस्य अनेके विचाराः शीक्षावल्यां चर्चिताः । ते च अस्माभिः अवश्यं ज्ञेयाः ।

एवमेव छान्दोग्योपनिषदि सप्तमे अध्याये नारदः स्वयं किं किम् अधीतं मया इति वदति । ते सर्वेऽपि पाठ्यविषयाः एव भवन्ति । सः वदति ऋग्वेदं भगवो अध्येमि, यजुर्वेदं, सामवेदं, अथर्वणं चतुर्थमितिहासपुराणं - इत्येवमनेकान् विषयान् अधीतान् उल्लिखति । एते सर्वेऽपि पाठ्यविषयाः एव भवन्ति। अपि च उपनिषदि जीवात्मा, परमात्मा, प्रकृतिः एते प्राधान्येन निरूपिताः विषयाः। अतः मानवः प्रत्येकोऽपि एतेषामपि यथार्थज्ञानं प्राप्नुयात् । तस्मात् एतेऽपि पाठ्यविषयत्वेन स्वीकरणीयाः एव । तथैव चित्तशुद्ध्यर्थं श्रद्धा, ब्रह्मचर्यं, तपः इत्यादयः गुणाः उक्ताः । तेऽपि पाठ्यविषयत्वं भजन्ते। एवं उपनिषदि ये च

CC-0. Nepal Sanskrit Academy, Kathmandu Collection

पाठ्यविषयत्वेन उक्ताः ते यदि पाठ्यन्ते, अनुस्रियन्ते तर्हि मानवस्य उन्नतिः अवश्यं भवत्येव । एवमेव पाठनविधयः, आचार्यसम्बध्दाः विषयाः, अन्तेवासिसम्बध्दाः विचाराः इत्येवमादयः शैक्षणिकाः विषयाः उपनिषत्सु बहुधा लभ्यन्ते । ते चात्र न सङ्गृहीताः अध्यायदैर्घ्यभयात् । ते च विषयाः शिक्षणावसरे अवश्यं चिन्तनीयाः एव सन्ति ।

शिक्षणोद्देशः - स्वरूपविज्ञानम्

उपनिषदध्ययनेन ज्ञायते यत् शिक्षणस्य किं भवेत् उद्देश्यमिति। प्रथमं तावत् भवति उद्देश्यं शिक्षणस्य स्वरूपपरिज्ञानम्। उपनिषदि तावत् आत्मविज्ञानमेव प्राधान्येन निरुप्यते। देहमेव आत्मत्वेन मन्वानः मानवः अज्ञानेन संसारे दुःखमनुभवति। तस्मात् सः उत्थाय देहातिरिक्तमात्मानं स्वस्वरूपत्वेन यथा जानीयात् तथा आत्मविद्यां बोधयति उपनिषत् । तद्वदेव शिक्षणस्यापि स्वस्वरुपज्ञानमेव उद्देशः भवेत् । स्वरूपज्ञानं नाम स्वसामर्थ्यस्य तथैव स्वन्यूनतायाः ज्ञानं । तद्यदा भवति तदा मानवः न्यूनतां परित्यज्य स्वसामर्थ्यवर्धने समर्थः भवति । सामर्थ्यं तु सर्वेषामन्तर्निहितमेव भवति । परन्तु तत् ज्ञापयित्वा तत् सामर्थ्यं यथा बहिरागच्छेत् तथा शिक्षणं प्रदेयमस्माभिः । अत एव विवेकानन्दाः एवमूचुः शिक्षणविषये – "Education is the manifestation of perfection which is already existing in man."

अतः शिक्षणं प्रत्येकस्य व्यक्तेः सामर्थ्यं ज्ञापयित्वा तत् वर्धने साहाय्यं कुर्यात् इति उपनिषदध्ययनेन ज्ञायते । एवं शिक्षणस्य मुख्यमुद्देश्यं भवति स्वरूपविज्ञानम् उपनिषदनुसारेण।

श्रद्धावतः निर्माणम्

उपनिषदि आत्मज्ञानसाधनत्वेन श्रध्दा प्राधान्येन उच्यते । छान्दोग्ये तावत् आरुणिः स्वपुत्राय श्वेतकेतवे वदति एवं **'श्रध्दस्व सौम्य'** इति । एवमेव पिप्पलादः अपि प्रश्नेन सह आगतान् भारद्वाजादीन् अपि वदति एवं 'तान्ह ऋषिरुवाच भूय एव तपसा ब्रह्मचर्येण श्रद्धाया संवत्सरं संवत्स्यथ' इति । एवं गीतायामपि उक्तमस्ति श्रद्धावान् लभते ज्ञानम् इति । एवं श्रद्धा सर्वत्र अपेक्षिता एव । मानवः तावत् श्रद्धावान् यदि भवति तर्हि केवलं मनसा शुद्धः भवितुमर्हति । अत एव उपनिषदि श्रद्धा चित्तशुद्धिकारणमिति गीयते । तस्मात् व्यक्तौ यदि श्रद्धा भवति तर्हि अवश्यं सः ज्ञानी भवति विवेकी च । उपनिषदि इदमपि स्पष्टमुच्यते यत् आत्मश्रद्धा भवेत् व्यक्तौ इति। शिक्षणं एतत् कुर्यात् यत् व्यक्तौ स्वसामर्थ्यस्य विषये श्रद्धां जनयेत् । तदा एव सः वर्धते । अपि च धर्मदेवश्रद्धेऽपि व्यक्तेः व्यक्तित्वनिर्माणे प्रधानं पात्रं वहतः इति उपनिषदा ज्ञायते । अतः श्रद्धावान् मानवः शिक्षणेन सिद्धो भवेदिति उपनिषदध्ययनेन ज्ञायते ।

CC-0. Nepal Sanskrit Academy, Kathmandu Collection

व्यक्तौ विवेकोत्पादनम् -

उपनिषदि तावत् अनेके विचाराः सन्ति । प्रधानः तु विषयः भवति अज्ञाननिवृत्या आत्मयथार्थज्ञानोत्पादनम्। अतः ज्ञानस्वरूपमपि सम्यक् निरूप्यते। एवमेव अज्ञानस्वरूपमपि। तेन ज्ञानाज्ञानयोः विवेकः जायते। विवेकेन च ज्ञानमार्गे मानवः प्रवर्तते। अत एव साधनचतुष्टये प्रथममेव विद्यते नित्यानित्यवस्तुविवेकः । नित्यं वस्तु किम् अनित्यं किमिति ज्ञात्वा विवेकेन नित्यवस्तुप्राप्तये मानवः प्रयतेत इति विवेकः एव प्रथमं विद्यते साधनचतुष्टये । एवमेव यदि कार्याकार्यविवेकः मानवे भवति तर्हि सः अवश्यं कार्यमेव करोति नैव अकार्यम् । अत एव उपनिषत् तदेव कार्यं करोति । एवमेव शिक्षणेनापि यदि प्रत्येकस्मिन् मानवे विवेकः जागर्ति तर्हि न कोऽपि अहिंसाद्यकार्यं करोति । अतः उपनिषदनुसारेण यदा पश्यामः तदा ज्ञायते यत् व्यक्तौ विवेकोत्पत्तिः शिक्षणस्य उद्देश्येषु अन्यतममस्ति इति ।

एकस्याः व्यक्तेः व्यक्तित्वनिर्माणे शिक्षणस्य पात्रं प्रधानमस्ति । शिक्षणं यदि सम्यक् लभ्यते तर्हि व्यक्तिः स्वस्था भवति । स्वस्थव्यक्त्या स्वस्थसमाजनिर्माणं शक्यते । तत्र उपनिषदः अवश्यं सहकुर्वन्ति स्वविचारैः ।

CC-0. Nepal Sanskrit Academy, Kathmandu Collection

ಶಿಕ್ಷಣದಲ್ಲಿ ನಾರೀ ಪರಂಪರೆ

✍ **ಹೆಚ್. ಕೆ. ಶ್ರುತಿ**
ಯೋಜನಾಧಿಕಾರಿ, ವೇದಾಂತ ವಿಭಾಗ
ಕರ್ನಾಟಕ ಸಂಸ್ಕೃತ ವಿಶ್ವವಿದ್ಯಾಲಯ

'ಏತದ್ದೇಶಪ್ರಸೂತಸ್ಯಸಕಾಶಾದಗ್ರಜನ್ಮನಃ ।
ಸ್ವಂ ಸ್ವಂ ಚರಿತ್ರಂ ಶಿಕ್ಷೇರನ್ಪೃಥಿವ್ಯಾಂ ಸರ್ವಮಾನವಾಃ'॥ – (ಮನು–2–20)

ಎಂಬ ಉಕ್ತಿಯು ದೇಶದ ಶೈಕ್ಷಣಿಕ ಹಿರಿಮೆಯನ್ನು ವಿಶ್ವದಲ್ಲಿ ಸಾರುತ್ತದೆ. ಭಾರತದ ಶಿಕ್ಷಣದ ಮಹತ್ವ ವ್ಯಕ್ತಿ ಶಿಕ್ಷಣದಿಂದ ಸಮಷ್ಟಿಯ ಹಿತದವರೆಗಿನದು. ಶಿಕ್ಷಾಶಬ್ದದ ಅರ್ಥವು ಜ್ಞಾನ, ವಿದ್ಯೆ ಎಂಬುದಾಗಿದೆ. ಮುಂಡಕೋಪನಿಷತ್ತು ಜ್ಞಾನವು ಲೌಕಿಕ ಹಾಗೂ ಅಲೌಕಿಕ ಎಂದು ಎರಡಾಗಿ ಇರುವುದೆಂದು ಹೇಳಿ, ಎರಡೂ ಜ್ಞಾನಗಳ ಮಹತ್ವ, ಸಾಧನೆ, ಸಾಧಕ ಹಾಗೂ ಗಮ್ಯಗಳು ಬೇರೆ ಬೇರೆ ಎಂದು ತಿಳಿಸಿದೆ. ವಿಶೇಷವೆಂದರೆ ಭಾರತೀಯ ಲೌಕಿಕ ಶಿಕ್ಷಣವೂ ಕೂಡಾ ವ್ಯಕ್ತಿಯ ಸರ್ವತೋಮುಖ ಬೆಳವಣಿಗೆಯನ್ನು ಅಭಿಲಕ್ಷಿಸಿಯೇ ಹೇಳಲ್ಪಟ್ಟಿದೆ. ಶಿಕ್ಷಣವೆಂದರೆ ಕೇವಲ ಮಾಹಿತಿಗಳ ಸರಕಿನಿಂದ ವಿದ್ಯಾರ್ಥಿಯ ಬೌದ್ಧಿಕಮಟ್ಟವನ್ನು ಹೆಚ್ಚಿಸಿ, ಅವನು ಆರ್ಥಿಕವಾಗಿ ಸಬಲನಾಗಿ ಸಮಾಜದಲ್ಲಿ ಒಂದಿಷ್ಟು ಘನತೆಯನ್ನು ಸಂಪಾದಿಸುವುದನ್ನು ಹೇಳಿಕೊಡುವುದಲ್ಲ ಶಿಕ್ಷಣವೆಂದರೆ ಮಗುವಿನ ಆಂತರ್ಯದಲ್ಲಿ ಸಂಸ್ಕಾರರೂಪದಲ್ಲಿದ್ದ ಜ್ಞಾನವನ್ನು ಹೊರತೆಗೆದು ಮಾನಸಿಕವಾಗಿ ಬೌದ್ಧಿಕವಾಗಿ ದೈಹಿಕವಾಗಿ ಅವನನ್ನು ಸದೃಢನನ್ನಾಗಿ ಮಾಡಿ ಸಮಾಜದ ಹಿತಕ್ಕಾಗಿ ಶ್ರಮಿಸುವಂತೆ ವ್ಯಕ್ತಿತ್ವವನ್ನು ಸರ್ವತೋಮುಖವಾಗಿ ವಿಕಸನಗೊಳಿಸುವುದು. ಈ ದೃಷ್ಟಿಯಲ್ಲಿ ಶಿಕ್ಷಣವನ್ನು ನೋಡಿದಾಗ ಇಂತಹ ಪರಿಪೂರ್ಣ ಶಿಕ್ಷಣವನ್ನು ಕೇವಲ ಗುರುವು ಮಾತ್ರವೇ ನೀಡಲು ಸಾಧ್ಯವಿಲ್ಲ. ಜೀವನ ಹುಟ್ಟಿನಿಂದಲೇ ಈ ಶಿಕ್ಷಣದ ಪ್ರಕ್ರಿಯೆಯು ಆರಂಭವಾಗುತ್ತದೆ. ತಂದೆ–ತಾಯಿಯರು ಮಗುವಿನ ನಿರ್ಧಾರವನ್ನು ಮಾಡುವ ಕಾಲದಲ್ಲೇ ಯೋಗ್ಯ ಗಳಿಗೆಯಲ್ಲಿ ಸಮಾಹಿತಚಿತ್ತರಾಗಿ ಯೋಗ್ಯ ಶಿಶುವಿನಜನನವನ್ನು ಲಕ್ಷಿಸಬೇಕು. ಶಿಶುವು ಗರ್ಭಸ್ಥವಾಗಿರುವಾಗಲೇ ತಾಯಿಯು ಮೊದಲಗುರುವಾಗಿ ಧ್ಯಾನ, ಸತ್ಕಾರ್ಯ, ಅಧ್ಯಯನಾದಿಗಳನ್ನು ಮಾಡಬೇಕು. ಇದರಿಂದ ಒಳ್ಳೆಯ ಸಂಸ್ಕಾರವು ಶಿಶುವಿಗೆ ಆದಿಯಲ್ಲೇ ದೊರೆಯುತ್ತದೆ. ಶಿಶುವಿನ ಜನನದ ನಂತರದಲ್ಲಿ ತಂದೆ–

CC-0. Nepal Sanskrit Academy, Kathmandu Collection

ತಾಯಿಯರು, ಪ್ರಮುಖವಾಗಿ ಮಗುವಿನ ಆಟೋಟಗಳಲ್ಲಿ ಸದಾತೊಡಗುವ ತಾಯಿ ಮಗುವಿನ ಬೆಳವಣಿಗೆಗೆ ಕಾರಣವಾಗುವ ಎಲ್ಲಅಂಶಗಳನ್ನು ಮಗುವಿಗೆ ನೀಡಬೇಕು. ಹಾಗಾಗಿ ಶಿಕ್ಷಣವು ಮಗುವಿನ ಜನನಕ್ಕೆ ಮೊದಲೇ ಆರಂಭವಾಗುತ್ತದೆ. ಈ ದೃಷ್ಟಿಯಿಂದ ಶಿಕ್ಷಣವನ್ನು ನೋಡಿದರೆ ಭಾರತೀಯ ಶಿಕ್ಷಣದ ಮಹತ್ವವು ಅರಿವಾಗುತ್ತದೆ. ಈಗ ಜೀವಿಕೆಯ ಸಾಧನಗಳಿಗೆ ಮಹತ್ವವನ್ನು ನೀಡಿ ಶಿಕ್ಷಣವನ್ನು ನೀಡಲಾಗುತ್ತದೆ. ಹಿಂದೆ ಜೀವಿಕೆಗಳಿಗಾಗಿ ಓದುವುದು ಕಲಿಕೆಯ ಅಂಗವಾಗಿತ್ತು. ಜೀವನದ ಅರಿವು, ಜೀವನದ ನಂತರದ ಸಾಕ್ಷಾತ್ಕಾರದ ಅರಿವಿಗಾಗಿ ಶಿಕ್ಷಣವಾಗಿತ್ತು. ಎಲ್ಲ ಶಿಕ್ಷಾವಿಭಾಗಗಳ ಮುಖ್ಯಪ್ರಯೋಜನವೂ ಕೂಡಾ ಇದೇ ಆಗಿದೆ. ಈ ಹಿನ್ನೆಲೆಯಲ್ಲಿ ಶಿಕ್ಷಣವನ್ನು ಲಕ್ಷಿಸಿ ಇಂತಹ ಶಿಕ್ಷಣವನ್ನು ನೀಡಿದ ಭಾರತೀಯ ಮಹಿಳೆಯರ, ಜೀವನದ ಅರಿವನ್ನು ಮೂಡಿಸಿದವರ ಚಿತ್ರಣವನ್ನು ನೀಡಲಾಗಿದೆ. ಜೊತೆಗೆ ಆಧುನಿಕ ದೃಷ್ಟಿಯಿಂದಲೂ ಅಲ್ಲಲ್ಲಿ ನಿರೂಪಿಸಲಾಗಿದೆ.

ವೈದಿಕ ಕಾಲದ ಶಿಕ್ಷಿತ ಮಹಿಳೆಯರು

ವೇದಗಳ ಕಾಲದಲ್ಲಿ ಸ್ತ್ರೀಯರು–ಪುರುಷರಿಗೆ ಸಮಾನರಾಗಿದ್ದರು ಎಂದೂ ವಿದ್ಯಾರ್ಜನೆಗೆ ಹಾಗೂ ತನಗೆ ಬೇಕಾದ ಜೀವನ ಕ್ರಮವನ್ನು ಆಯ್ದುಕೊಳ್ಳಲು ಅವರಿಗೆ ಸ್ವಾತಂತ್ರ್ಯವಿತ್ತೆಂದೂ ಆಧಾರಗಳು ದೊರಕುತ್ತವೆ. ಮಂತ್ರದ್ರಷ್ಟಾರರಾದ ಪರಾಶರ, ವಿಶ್ವಾಮಿತ್ರಾದಿ ಶ್ರೇಷ್ಠ ಋಷಿಗಳೊಂದಿಗೆ ಅದಿತಿ ದಾಕ್ಷಾಯಣಿ (ಋಕ್10.72), ಅಪಾಲಾ ಆತ್ರೇಯೀ (ಋಕ್8.91), ವಾಗಂಭೃಣೀ (ಋಕ್10.125) ಮುಂತಾದ ಮಂತ್ರದೃಷ್ಟ್ರಗಳಾದ ಬ್ರಹ್ಮವಾದಿನಿಯರು ಕಾಣಬರುತ್ತಾರೆ. ಭಾರತವನ್ನು ಹೊರತುಪಡಿಸಿ ಮತ್ತಿನ್ನಾವುದೇ ಧಾರ್ಮಿಕ ಪರಂಪರೆಯಲ್ಲಿ ಪುರುಷರಿಗೆ ಸಮಾನವಾದ ದಾರ್ಶನಿಕರ ಸ್ಥಾನದಲ್ಲಿರುವುದು ಕಾಣಬರುವುದಿಲ್ಲ. **'ಸ್ತ್ರೀ ಹಿ ಬ್ರಹ್ಮಾ ಬಭೂವಿಥ'** (ಋಕ್–8.319) ಸ್ತ್ರೀಯರು ವೇದಗಳನ್ನು ಅಭ್ಯಾಸ ಮಾಡುತ್ತಿದ್ದರು ಎಂಬುದು ತಿಳಿಯುತ್ತದೆ. ಹಾಗೂ ಯಾಜ್ಞಿಕರೂ ಆಗಿದ್ದರೆಂದು ಮಂತ್ರಗಳಿಂದ ತಿಳಿಯುತ್ತದೆ. ವೇದಾಭ್ಯಾಸವು ಉಪನಯನವಿಲ್ಲದೆ ಸಾಧ್ಯವಿಲ್ಲ. ಹಾಗಾಗಿ ಸ್ತ್ರೀಯರೂ ಉಪನೀತರಾಗುತ್ತಿದ್ದರೆಂದು ತಿಳಿಯಬಹುದಾಗಿದೆ.

ಅಂದಿನ ಗುರುಕುಲಗಳಲ್ಲಿ ವೇದವೇದಾಂತಶಾಸ್ತ್ರಗಳಲ್ಲದೇ ಜೀವನಕ್ಕೆ ಬೇಕಾದ ವ್ಯವಸಾಯ, ರಥ ತಯಾರಿಸುವುದು ಇತ್ಯಾದಿಗಳನ್ನೂ ಕಲಿಸುತ್ತಿದ್ದರು. ಬ್ರಹ್ಮಚಾರಿಣಿಯು 16 ವರ್ಷಗಳ ಕಾಲ ಇಂತಹ ವಿದ್ಯೆಯನ್ನು ಗುರುಕುಲಗಳಲ್ಲಿ ಕಲಿಯುತ್ತಿದ್ದಳು. ವಿದ್ಯಾಭ್ಯಾಸದ ನಂತರ ತನಗೆ ಯೋಗ್ಯನಾದವರನನ್ನು ಆಯ್ಕೆ ಮಾಡಿಕೊಳ್ಳುತ್ತಿದ್ದಳು. **'ತಮಸ್ಮೇರಾ ಯುವತಯೋ ಯುವಾನಂ ಮರ್ಮೃಜ್ಯಮಾನಾ ಪಾರೇಯಂತ್ಯಾಪ: । ಸ ಶುಕ್ರೇಭಿ: ಸ್ವೇದಸ್ಥೇ ದೀನಾಯಾನಿಧ್ಮೋ ಘೃತನಿರ್ಣಿಗತ್ಸು'** (ಋಕ್–2.35.4) [illegible] ಮಂತ್ರದಿಂದ [illegible] [illegible]ಗುತ್ತಿದ್ದರು.

SC40. Nepal Sanskrit Academy, Kathmandu Collection

ಯೋಗ್ಯಕಾಲದಲ್ಲೇ ಆಯ್ಕೆಯಿಂದ ವಿವಾಹವಾಗುತ್ತಿದ್ದರು ಎಂದು ತಿಳಿಯುತ್ತದೆ. ಇನ್ನೂ ಅನೇಕ ಮಂತ್ರಗಳಲ್ಲಿ ವಿವಾಹೋತ್ತರದಲ್ಲಿಯೂ ಜ್ಞಾನಾರ್ಜನೆಯನ್ನು ಮುಂದುವರೆಸುವುದು ಕಾಣಬಹುದಾಗಿದೆ.

ಬೃಹದಾರಣ್ಯಕ ಉಪನಿಷತ್ತಿನಲ್ಲಿ ಬರುವ ಯಾಜ್ಞವಲ್ಕ್ಯ- ಮೈತ್ರೇಯೀ, ವಾಚಕ್ನವೀ, ಗಾರ್ಗೀ - ಯಾಜ್ಞವಲ್ಕ್ಯರ ಸಂವಾದದಿಂದ ಸ್ತ್ರೀಯರು ಬ್ರಹ್ಮಜ್ಞಾನಿಗಳಷ್ಟೇ ಅಲ್ಲದೇ ಗುರುಕುಲಗಳ ಕುಲಪತಿಯ ಹುದ್ದೆಯನ್ನೂ ನಿರ್ವಹಿಸುತ್ತಿದ್ದರು ಎಂಬುದು ಗಮನಿಸಬೇಕಾದ ಅಂಶ.

ಜ್ಞಾನಪ್ರಾಪ್ತಿಯು ಎಲ್ಲ ಸ್ತ್ರೀಯರಿಗೂ ಸಮಾನವಾದರೂ ವಿವಾಹ ವಿಚಾರದಲ್ಲಿ ಸ್ತ್ರೀಯರಿಗೆ ಸ್ವಾತಂತ್ರ್ಯವಿತ್ತು. ಲೌಕಿಕವಾದ ಗೃಹಸ್ಥಾಶ್ರಮವನ್ನು ನಿರ್ವಹಿಸಲು ಇಚ್ಛಿಸುವ ಮಹಿಳೆಯನ್ನು ಸದ್ಯೋವಧುಗಳೆಂದೂ ಅಲೌಕಿಕವಾದ ಬ್ರಹ್ಮಸಂಪತ್ತನ್ನು ಅರಸುವವರನ್ನು ಬ್ರಹ್ಮವಾದಿನಿಯರೆಂದೂ ಕರೆಯುತ್ತಿದ್ದರು. ಬ್ರಹ್ಮವಾದಿನಿಯರು ಗುರುಕುಲಗಳಲ್ಲಿ ಅಧ್ಯಯನ-ಅಧ್ಯಾಪನಗಳೊಂದಿಗೆ, ತಪ:ಸಾಧನೆಯೊಂದಿಗೆ ಮೋಕ್ಷವನ್ನರಸುತ್ತಿದ್ದರು. ಇದು ಬೃಹದಾರಣ್ಯಕದ ಕಾತ್ಯಾಯನಿ-ಮೈತ್ರೇಯೀ-ಯಾಜ್ಞವಲ್ಕ್ಯ ಸಂಭಾಷಣೆಯಿಂದ ತಿಳಿಯುತ್ತದೆ.

ಗುರುಕುಲ ಕೌಲಪತ್ಯವೋ ಅಧ್ಯಾಪಕ ವೃತ್ತಿಯೋ ಇಲ್ಲದಿದ್ದರೂ ಸ್ತ್ರೀಯರಿಗೆ ಶಿಕ್ಷಣ ನೀಡಿದರೆ ಕ್ರಮವಾಗಿ ಮನೆಯ ವಾತಾವರಣವೇ ಶೈಕ್ಷಣಿಕ ವಾತಾವರಣವಾಗಿ ಮಾರ್ಪಡುತ್ತದೆ. ಅದರಲ್ಲಿಯೂ ಅಧ್ಯಾತ್ಮದ ಶಿಕ್ಷಣ ಮಹಿಳೆಗೆ ದೊರೆತರೆ ಅದರಿಂದ ಕುಟುಂಬ, ಅದರಿಂದ ಸಮಾಜ ಹೀಗೆ ವೈಶ್ವಿಕವಾಗಿ ಶಿಕ್ಷಿತರ ವರ್ಗದಿಂದ ಶಾಂತಿ ನೆಲೆಸುತ್ತದೆ.

ಪುರಾಣಕಾಲದಲ್ಲಿ ಸ್ತ್ರೀಯರ ಶಿಕ್ಷಣ :

ವೇದಗಳ ಕಾಲದಲ್ಲಿದ್ದ ಸಮಾನತೆ, ಶಿಕ್ಷಣ ಕಾಲಾಂತರದಲ್ಲಿ ಹ್ರಾಸವಾಗುತ್ತಾ ಬಂದಿತು. ಆದರೂ ಮಹಾಭಾರತದ **ಭರದ್ವಾಜಸ್ಯ ದುಹಿತಾ.... ಕೌಮಾರೀ ಬ್ರಹ್ಮಚಾರಿಣೀ'** (ಶಲ್ಯ-48-2) ಎಂಬುದರಿಂದ ಸ್ತ್ರೀಶಿಕ್ಷಣವು ಕಾಣಬಹುದಾಗಿದೆ. ರಾಮಾಯಣದಲ್ಲಿ **'ದದರ್ಶ ಚ ಮಹಾಭಾಗಾಂ'** ಎನ್ನುವಲ್ಲಿ ಅಹಲ್ಯೆಯು ತಪೋನಿರತವಾಗಿರುವುದೂ, **'ಸಂಧ್ಯಾಕಾಲಮನಶ್ಯಾಮಾ'** ಎನ್ನುವಲ್ಲಿ ಸೀತೆಯ ಸಂಧ್ಯಾವಂದನಾದಿಗಳ ಕುರಿತೂ ಹೇಳಲಾಗಿದೆ. **'ಸಾಕ್ಷೌಮವಸನಾಹೃಷ್ಟಾ'** ಎಂಬ ಶ್ಲೋಕದಲ್ಲಿ ಕೌಸಲ್ಯೆಯು ರಾಮನ ಹಿತಕ್ಕಾಗಿ ವೇದಮಂತ್ರಸಹಿತವಾಗಿ ಹೋಮ ಮಾಡುವುದು ತಿಳಿಯುತ್ತದೆ.

ಸ್ಮೃತಿಗ್ರಂಥಗಳಲ್ಲಿಯೂ ಮಹಿಳೆಯರು ಉಪನಯನ ಮಾಡಿಕೊಂಡು ಯಜ್ಞೋಪವೀತವನ್ನು ಧರಿಸಿ ವೈದಿಕಜೀವನವನ್ನು ನಡೆಸುತ್ತಿದ್ದ ಉಲ್ಲೇಖಗಳು

CC-0. Nepal Sanskrit Academy, Kathmandu Collection

ದೊರೆಯುತ್ತವೆ. **'ಪ್ರವೃತ್ತಾಂ ಯಜ್ಞೋಪವೀತಿನೀಮಭ್ಯುದಾನಯಂ'** ಇತ್ಯಾದಿಗಳಲ್ಲಿ ಸ್ತ್ರೀಯರಿಗೆ ಮುಖ್ಯ ಸಂಸ್ಕಾರವಾದ ವಿವಾಹವಿಧಿಯ ಮಂತ್ರಗಳು ತಿಳಿದಿರಬೇಕಾಗಿತ್ತು. ಪತಂಜಲಿಯು ಆಪಿಶಲಾ, ಕಾಶಕೃತ್ಸ್ನಾ, ಆಚಾರ್ಯಾ ಎಂಬ ಉದಾಹರಣೆಗಳಿಂದ ಸ್ತ್ರೀಯರು ವ್ಯಾಕರಣ ಹಾಗೂ ಮೀಮಾಂಸಾ ಶಾಸ್ತ್ರಗಳ ಅಧ್ಯಾಪಿಕೆಯರಾಗಿದ್ದರೆಂದು ಸೂಚಿಸುವನು.

ಸಂಸ್ಕೃತದ ಕಾವ್ಯಗಳಲ್ಲಿ ಬಾಣನು ತನ್ನ ಕಾದಂಬರಿಯಲ್ಲಿ ಮಹಾಶ್ವೇತೆಯು ಯಜ್ಞೋಪವೀತವನ್ನು ಹಾಗೂ ಭಸ್ಮ-ತ್ರಿಪುಂಡ್ರವನ್ನು ಧರಿಸಿರುವಂತೆ ವರ್ಣಿಸಿದ್ದಾನೆ. ಅಭಿಜ್ಞಾನದ ಶಾಕುಂತಲೆಯು ಪತ್ರವನ್ನು ರಚಿಸುವುದರಲ್ಲಿ ಕುಶಲಳಾಗಿ ಚಿತ್ರಿತಳಾಗಿದ್ದಾಳೆ. ಮಾಲತೀ ಹಾಗೂ ಮಾಧವರ ತಂದೆಯು ಕಾಮಂದಕಿಯೊಡನೆ ಒಂದೇ ಗುರುವಿನ ಬಳಿ ಅಧ್ಯಯನ ಮಾಡಿದರೆಂದು ಭವಭೂತಿಯು ಹೇಳಿರುವುದರಿಂದ ಸಹಾಧ್ಯಯನವು (Co-education) ಇತ್ತೆಂದು ಹೇಳಬಹುದು.

ಮಧ್ಯಕಾಲೀನ ಭಾರತದಲ್ಲಿ ಸ್ತ್ರೀಶಿಕ್ಷಣ

ದ್ವೈತಮತದ ಸಂಸ್ಥಾಪಕರಾದ ಶ್ರೀಮಧ್ವಾಚಾರ್ಯರು ಪರಾಶರಸಂಹಿತೆಯ ಟೀಕಾರಚನಾ ಕಾಲದಲ್ಲಿ ಹೀಗೆ ಹೇಳುತ್ತಾರೆ –**'ದ್ವಿವಿಧಾ ಸ್ತ್ರೀಯ ಬ್ರಹ್ಮವಾದಿನ್ಯ: ಸದ್ಯೋವಧುಶ್ಚ । ತತ್ರ ಬ್ರಹ್ಮವಾದಿನೀನಾಮುಪನಯನಮ್ ಅಗ್ನಿಬಂಧನವೇದಾಧ್ಯಯನಂ ಸ್ವಗೃಹೇ ಭಿಕ್ಷಾ ಇತಿ !'** ಎಂದು. ಬ್ರಹ್ಮವಾದಿನಿಯರಿಗೆ ವೇದಕಾಲದಲ್ಲಿ ಉಪನಯನ, ಅಗ್ನಿಕಾರ್ಯ, ವೇದಾಧ್ಯಯನ ಹಾಗೂ ಭಿಕ್ಷಾಟನೆ ಇದನ್ನು ಹೇಳಲಾಗಿತ್ತು. ಗುರುಕುಲದಲ್ಲಿ ವಾಸ ಮಾಡುವ ಎಲ್ಲರಿಗೂ ಇದು ಸಾಧಾರಣವಾಗಿತ್ತು. ಆದರೆ 13ನೆಯ ಶತಮಾನದ ವೇಳೆಗೆ ಭಾರತದ ಸ್ಥಿತಿಗಳು ಬದಲಾದ ಕಾರಣ ಭಿಕ್ಷಾಟನೆಯನ್ನು ಮನೆಯಲ್ಲಿಯೇ ಮಾಡಲು ತಿಳಿಸಲಾಗಿದೆ. ಹಾಗೂ ಅಧ್ಯಯನವು ಮನೆಯಲ್ಲಿಯೇ ತಂದೆ, ಸಹೋದರ ಅಥವಾ ಪತಿಯೊಂದಿಗೆ ನಡೆಸಬೇಕೆಂದು ಹೇಳಿದ್ದಾರೆ. ಅವರ ವಿದ್ಯಾಭ್ಯಾಸಕ್ಕಿಂತ ರಕ್ಷಣೆಯೇ ಮುಖ್ಯವಾಗಿದ್ದು ಇಲ್ಲಿ ತೋರುತ್ತದೆ.

ಮಂಡನಮಿಶ್ರರ ಪತ್ನಿಯಾದ ಉಭಯ ಭಾರತಿಯು ಅಸಾಧಾರಣ ಪಂಡಿತೆ. ಈಕೆ ಆಚಾರ್ಯ ಶಂಕರ ಹಾಗೂ ಮಂಡನಮಿಶ್ರರ ವಾದದಲ್ಲಿ ಮಧ್ಯಸ್ಥೆಯಾಗಿ ನಿಲ್ಲುತ್ತಾಳೆ. ಮಧ್ಯಸ್ಥರಿಗೆ ಇಬ್ಬರೂ ವಾದಿಗಳ ಜ್ಞಾನವು ಇರಬೇಕು. ಆಕೆ ಮಂಡನಮಿಶ್ರರಿಗೆ ಸಮಾನವಾದ ಜ್ಞಾನವಂತಳಾಗಿ ಅವರೊಂದಿಗೆ ಗುರುಕುಲದ ನಿರ್ವಹಣೆಯನ್ನು ಮಾಡುತ್ತಿರುತ್ತಾಳೆ. ಇದು ಅಂದಿನ ಮಹಿಳೆಯರ ಹೆಚ್ಚುಗಾರಿಕೆ.

ಭಾರತದ ಮೇಲಾದ ಪರಕೀಯರ ನಿರಂತರ ಧಾಳಿ ಹಾಗೂ ಇನ್ನಿತರ ಸಾಮಾಜಿಕ [illegible] ಶಿಕ್ಷಣದ ಅವನತಿಯು

CC-0. Nepal Sanskrit Academy, Kathmandu Collection

ಕಾಣಬರುತ್ತದೆ. ಉಪನಯನ, ಅಧ್ಯಯನ ಇತ್ಯಾದಿಗಳಿಂದ ಮಹಿಳೆಯರು ವಂಚಿತರಾದರು. ವೇದಗಳ ಕಾಲದ ನಂತರ ಬಂದಂತಹ ಬೌದ್ಧ, ಜೈನಾದಿಗಳಿಂದ ಹೊಸ ಪರಂಪರೆಗಳೂ ಬೆಳೆದು ಬಂದವು.

ಬಾಲ್ಯವಿವಾಹ ಪದ್ಧತಿ, ಸತಿಪದ್ಧತಿ, ಜೌಹರ್, ವಿಧವಾವಿವಾಹ ಪದ್ಧತಿ ಇತ್ಯಾದಿ ಇತ್ಯಾದಿ ಪಿಡುಗುಗಳಿಂದ ವೇದ ಕಾಲದ ಸ್ಥಾನವು ನಶಿಸಿ ಆಕ್ರಮಣಗಳ ಹೊಡೆತದಿಂದ ತತ್ತರಿಸಿದ ಭಾರತದಲ್ಲಿ ಕಾಣಬಹುದಾಗಿತ್ತು. ಆದರೂ ಸ್ತ್ರೀಯರು ಧೀಶಕ್ತಿಯಿಂದ ಉನ್ನತ ವಿದ್ಯೆಯನ್ನು ಪಡೆದು ಶಿಕ್ಷಕಿಯರೂ ಸಾಹಿತ್ಯ ರಚನಾಕಾರರೂ ಆಗಿದ್ದ ಉಲ್ಲೇಖವನ್ನು ಕಾಣಬಹುದಾಗಿದೆ.

ಭಾರತದಲ್ಲಿ 'ಮಧ್ಯಕಾಲೀನ' ಯುಗದಲ್ಲಿ ಸ್ತ್ರೀ ಶಿಕ್ಷಣವನ್ನು ಕಾಣಲಾರೆವು ಎನ್ನುವವರಿದ್ದಾರೆ. ವಿಕತನಿತಾಂಬಾ, ಅವಂತೀ ಸುಂದರೀ, ವಿಜ್ಜಿಕಾ ಮೊದಲಾದ ವಿದುಷಿಯರನ್ನು ರಚನಾಕಾರರನ್ನು ಕಾಣಬಹುದಾಗಿದೆ.

ಇತಿಹಾಸ ಕಾಲದಲ್ಲಿ ಸ್ತ್ರೀ

ಅನೇಕ ಶತಮಾನಗಳಿಂದ ಬಾಹ್ಯರ ಧಾಳಿಗೆ ತುತ್ತಾಗುತ್ತಲೇ ಇದ್ದ ಭಾರತಕ್ಕೆ ಕೊನೆಯ ದಾಳಿಯನ್ನು ಮಾಡಿದವರು ಬ್ರಿಟಿಷರು. ಇವರ ಕಾಲದ ಹೊತ್ತಿಗೆ ಸ್ತ್ರೀಯರ ಶಿಕ್ಷಣವು ಅಧೋಗತಿಗೆ ತಲುಪಿತ್ತು. ಅವರ ಜೀವನವು ಅಸ್ವತಂತ್ರವಾಗಿದ್ದು ಕುಟುಂಬದ, ಸಂಪ್ರದಾಯಗಳ ಹಾಗೂ ಸಾಮಾಜಿಕವಾದ ಅನೇಕ ಕಟ್ಟಳೆಗಳಿಂದ ಕೂಡಿದ್ದು ನಮಗೆ ತಿಳಿದ ವಿಷಯ. ಈ ಎಲ್ಲ ಕಟ್ಟಳೆಗಳಿಗೆ ಅನೇಕ ಬಾಹ್ಯ ದಾಳಿಗಳು ಹಾಗೂ ಇನ್ನಿತರ ಸಾಮಾಜಿಕ ಕಾರಣಗಳಿಂದ ರಕ್ಷಣೆ ನೀಡುವುದೇ ಆದರೂ ಕಾಲಾಂತರದಲ್ಲಿ ಸ್ತ್ರೀಯರ ವೈಯಕ್ತಿಕ ಪ್ರಗತಿಗೆ, ಸಾಮಾಜಿಕವಾದ ಆಕೆಯ ಬದುಕಿಗೆ ವ್ಯತಿರಿಕ್ತವಾದ ಪರಿಣಾಮವನ್ನುಂಟುಮಾಡಿತು.

ಇಂತಹ ಕಾಲದಲ್ಲೂ ಬ್ರಿಟಿಷರ ಆಳ್ವಿಕೆಯ ನಡುವೆಯೂ ಅನೇಕರು ಸಾಧನೆ ಮಾಡಿದ್ದನ್ನು ಕಾಣಬಹುದಾಗಿದೆ. ಕೆಳಕಂಡ ಕೆಲವನ್ನು ಇಲ್ಲಿ ಉಲ್ಲೇಖಿಸಲಾಗಿದೆ.

ಪ್ಯಾರೇ ಚರಣದಾಸರೆಂಬ ಹಿಂದೂ ಕಾಲೇಜಿನ ವಿದ್ಯಾರ್ಥಿಯಾದವರು, ಯುವ ಬಂಗಾಳದ ಸದಸ್ಯರೂ ಆದವರು 1847ರಲ್ಲಿ ಬರಸಾತಿನಲ್ಲಿ ಹುಡುಗಿಯರಿಗಾಗಿ ಶಾಲೆಯನ್ನು ತೆಗೆದರು. ಮುಂದೆ ಇದು ಕಾಲಿಕೃಷ್ಣ ಹೈಸ್ಕೂಲ್ ಎಂದು ಪ್ರಸಿದ್ಧವಾಯಿತು.

ರಾಜಾರಾಮ ಮೋಹನ ರಾಯ್, ಈಶ್ವರಚಂದ್ರ ವಿದ್ಯಾಸಾಗರ, ಜ್ಯೋತಿ ರಾವ್ ಫುಲೆ ಮೊದಲಾದವರು ಸ್ತ್ರೀಯರ ಹಕ್ಕಿಗಾಗಿ ಹೋರಾಡಿದವರು.

ಚಂದ್ರಮುಖಿ ಬಸು, ಕಾದಂಬಿನಿ ಗಂಗೂಲಿ ಹಾಗೂ ಆನಂದೀ ಗೋಪಾಲ ಜೋಶಿ ಇವರು ಈ ಕಾಲದಲ್ಲಿ ಪದವಿಯನ್ನು ಪಡೆದ ಶಿಕ್ಷಿತ ಸ್ತ್ರೀಯರು.

1927ರಲ್ಲಿ ಪುಣೆಯಲ್ಲಿ ಮೊದಲ ಬಾರಿಗೆ ಮಹಿಳೆಯ ಶಿಕ್ಷಣದ ಕುರಿತಾಗಿ

CC-0. Nepal Sanskrit Academy, Kathmandu Collection

ವಿಚಾರ ಸಂಕಿರಣವು ನಡೆಯಿತು. ಈ ವಿಚಾರ ಸಂಕಿರಣದ ಫಲವಾಗಿ ಸಾಮಾಜಿಕವಾಗಿ ಅನೇಕ ಬದಲಾವಣೆಯಾದವೆಂದು ಇತಿಹಾಸವು ಹೇಳುತ್ತದೆ.

ಶ್ರೀಮತಿ ಸಾವಿತ್ರಿ ಬಾಯಿ ಫುಲೆಯವರು ಅವರ ಪತಿ ಜ್ಯೋತಿರಾವ್ ಫುಲೆಯವರೊಂದಿಗೆ ಪುಣೆಯಲ್ಲಿ 1848ರಲ್ಲಿ ಹಿಂದುಳಿದ ಹೆಣ್ಣು ಮಕ್ಕಳಿಗಾಗಿ ಮೊದಲಬಾರಿಗೆ ಶಾಲೆಯನ್ನು ತೆರೆದರು. ಈ ಶಾಲೆಯಲ್ಲಿ ಸಾವಿತ್ರಿ ಬಾಯಿ ಫುಲೆಯವರು ಭಾರತದ ಮೊದಲ ಅಧಿಕೃತ ಶಿಕ್ಷಕಿಯಾದರು. (ಇವರು ಶಾಲೆಯನ್ನು ತೆರೆಯುವಾಗ ಪುಣೆಯಲ್ಲಿ ಬ್ರಾಹ್ಮಣರ ಸಂಖ್ಯೆ ಅಧಿಕವಾಗಿತ್ತು). ಇವರಿಗೆ ಅನೇಕರು ಅನೇಕ ರೀತಿಯಲ್ಲಿ ಕಿರುಕುಳವನ್ನು ನೀಡಿದರೂ ಕೂಡಾ ಶಾಲೆಯನ್ನು ನಡೆಸಿದರು. ಹೆಣ್ಣು ಮಕ್ಕಳ ಹಕ್ಕಿಗಾಗಿ ಹೋರಾಡಿದರು.

1849ರಲ್ಲಿ John Elliot Drinkwater Bethune ರವರು Bethune ಎಂಬ ಶಾಲೆಯನ್ನು ತೆರೆದರು. ಇದೇ ಮುಂದೆ 1879ರಲ್ಲಿ Bethune College ಆಯಿತು. ಭಾರತದಲ್ಲಿ ಇದೇ ಮೊದಲ ಕಾಲೇಜ್ ಆಗಿದೆ.

1898 ಸೋದರಿ ನಿವೇದಿತಾ ಅವರು ಹೆಣ್ಣು ಮಕ್ಕಳ ಶಾಲೆಯನ್ನು ತೆರೆದು, ಶಿಕ್ಷಣವನ್ನು ಹೆಣ್ಣು ಮಕ್ಕಳಿಗೆ ನೀಡಿದರು.

2.06.1916ರಲ್ಲಿ ಎಸ್.ಎನ್.ಡಿ.ಟಿ ಎಂಬ ಮಹಿಳಾ ವಿಶ್ವವಿದ್ಯಾಲಯವನ್ನು ತೆರೆಯಲಾಯಿತು.

ಡಾ. ಅಸೀಮಾ ಚಟರ್ಜಿಯವರು ಮೊದಲ ಬಾರಿಗೆ 1944ರಲ್ಲಿ ಇಂಡಿಯನ್ ವಿಶ್ವವಿದ್ಯಾಲಯದಿಂದ ಡಾಕ್ಟರ್ ಆಫ್ ಸೈನ್ಸ್ ಪದವಿಯನ್ನು ಪಡೆದವರು. ಇವರು ಆರ್ಗ್ಯಾನಿಕ್ ಕೆಮಿಸ್ಟ್ರಿಯನ್ನು ಓದಿದವರು ಹಾಗೂ ಕ್ಯಾನ್ಸರ್ ವಿಷಯದಲ್ಲಿ ಅದಕ್ಕೆ ಔಷಧಿ ತಯಾರಿಕೆಯಲ್ಲಿ ಸಂಶೋಧನೆ ನಡೆಸಿದವರು. ಇದಕ್ಕೆ ಹೊರತಾಗಿ ಇವರು ಕೋಲ್ಕತಾ ವಿಶ್ವವಿದ್ಯಾಲಯದಲ್ಲಿ ರಸಾಯನಶಾಸ್ತ್ರ ಪಾಠವನ್ನು ವಿದ್ಯಾರ್ಥಿಗಳಿಗೆ ಮಾಡುತ್ತಾ ಅವರಿಗೆ ಪ್ರೇರಕ ಶಕ್ತಿಯಾಗಿದ್ದರು.

ಸ್ವಾತಂತ್ರ್ಯಾನಂತರದ ಭಾರತದಲ್ಲಿ ಸ್ತ್ರೀ

ಸ್ವಾತಂತ್ರ್ಯೋತ್ತರದಲ್ಲಿ ಮಹಿಳೆಯರ ಶೈಕ್ಷಣಿಕ ಪರಿಸ್ಥಿತಿ ಉತ್ತಮವಾಗಿರಲಿಲ್ಲ ಎಂಬುದು ಎಲ್ಲರಿಗೂ ತಿಳಿದ ಅಂಶ. ಸ್ವಾತಂತ್ರಪೂರ್ವದಿಂದ ಸ್ವಾತಂತ್ರ್ಯೋತ್ತರ ಭಾರತದಲ್ಲಿ ಅನೇಕ ಮಹಿಳೆಯರು ಮಹಿಳೆಯರ ಶಿಕ್ಷಣ ಕ್ಕಾಗಿ ಹೋರಾಡಿದ್ದಾರೆ.

ಆನಿಬೆಸೆಂಟ್ರವರು ಥಿಯೋಸೋಫಿಕಲ್ ಸೊಸೈಟಿಯ ಮುಖ್ಯಸ್ಥರು, ಬನಾರಸ್ ಹಿಂದೂ ವಿಶ್ವವಿದ್ಯಾಲಯದ ಕಾರಣಕರ್ತರಲ್ಲಿ ಇವರೂ ಕೂಡಾ ಒಬ್ಬರು. ಮೇಡಂ ಕಾಮಾ, ಮಹಾರಾಷ್ಟ್ರದ ದುರ್ಗಾಬಾಯಿ ದೇಶಮುಖ್ರವರೂ ಕೂಡಾ ಮಹಿಳೆಯರ ಹಾಗೂ ಹಿಂದುಳಿದ ಮಹಿಳೆಯರ ಶಿಕ್ಷಣಕ್ಕಾಗಿ ಹೋರಾಡಿದವರು. ಸ್ವತ: ಸ್ನಾತಕರಾದ ಅರುಣಾ ಅಸಫ್ ಅಲಿ ಹಾಗೂ

CC-0. Nepal Sanskrit Academy, Kathmandu Collection

ಮುಂತಾದ ಅನೇಕ ಸ್ವಾಂತಂತ್ರ್ಯ ಹೋರಾಟಗಾರ್ತಿಯರು ಕೂಡಾ ಮಹಿಳೆಯರ ವಿಷಯವಾಗಿ ಅವರ ಶಿಕ್ಷಣಕ್ಕಾಗಿ ಹೋರಾಡಿದ್ದಾರೆ.

ಜೈನ-ಬೌದ್ಧ-ಸಿಖ್ ಮತಗಳಲ್ಲಿನ ಸ್ತ್ರೀಯರು

ಮಾತಾ ತೃಪ್ತಾ ಗುರುನಾನಕರ ತಾಯಿ. ಇವರು ಅತ್ಯಂತ ಸಾಧ್ವಿಯಾಗಿದ್ದು ದೃಢ ಚಿತ್ತದವರಾಗಿದ್ದರು. ಗುರುನಾನಕರು ಉದರದಲ್ಲಿರುವಾಗಲೇ ಧ್ಯಾನವನ್ನು ಮಾಡುತ್ತಾ ಸಮಚಿತ್ತರಾಗಿದ್ದರು. ಹಾಗಾಗಿ ಗುರುನಾನಕರಂತಹ ಶ್ರೇಷ್ಠರನ್ನು ಪಡೆದ ಮಹಾತಾಯಿಯಾದರು. ಹಾಗೆಯೇ ಗುರುನಾನಕರ ಅಕ್ಕ ಬೇಬೆ ನಾನಕಾಜಿ ಕೂಡ ಸಿಖ್ಖರಲ್ಲಿ ಪ್ರಸಿದ್ಧರಾದವರು. ತಮ್ಮನ ಏಳ್ಗೆಯಲ್ಲಿ ಬಹುಪಾಲು ಇವರಿಗೂ ಸಲ್ಲುತ್ತದೆ.

ಬೌದ್ಧರಲ್ಲಿ ಮೊದಲು ಸ್ತ್ರೀಯರಿಗೆ ಅಧ್ಯಾತ್ಮ ಶಿಕ್ಷಣದಲ್ಲಿ ಅವಕಾಶ ನೀಡದಿದ್ದರೂ ನಂತರ ಕಾಲದಲ್ಲಿ ಬೌದ್ಧಭಿಕ್ಷುಗಳಾಗಿ ಸಾಧನೆ ಮಾಡಲು ಅವಕಾಶ ನೀಡಲಾಯಿತು. ಥೇರೀಗಾಥಾ ಗಳನ್ನು ಸ್ತ್ರೀಯರೂ ರಚಿಸುತ್ತಿದ್ದರು ಹಾಗೂ ಭದ್ರ (ಯಶೋಧರಾ), ಧರ್ಮದೀನಾ, ಗೌತಮೀ ಮುಂತಾದ ಬುದ್ಧತತ್ತ್ವಗಳನ್ನು ಅರಿತು ಸಮಾಜಕ್ಕೆ ನೀಡಿದ ಮಹಿಳೆಯರೂ ಇದ್ದಾರೆ.

ಜೈನರಲ್ಲಿ ದಾನ ಚಿಂತಾಮಣಿ ಅತ್ತಿಮಬ್ಬೆ, ಶಾಂತಲೆ, ಚೇಳಿನಿ, ಚಕ್ರೇಶ್ವರಿ, ಗುಂಡಮಬ್ಬೆ(ಅತ್ತಿಮಬ್ಬೆಯ ಅಕ್ಕ) ಮುಂತಾದವರಿದ್ದಾರೆ. ಈಗಿನ ಕಾಲದ ಪ್ರೊ. ಕಮಲಾ ಹಂಪನಾ ಅವರನ್ನು ನೋಡಬಹುದು.

ಜೀವನದ ಸಂಬಂಧಗಳಲ್ಲಿ ಶಿಕ್ಷಕಿಯಾಗಿ ಪ್ರೇರಣೆಯಾಗಿ ಸ್ತ್ರೀ

ಸ್ತ್ರೀ ಪ್ರಕೃತಿಯ ರೂಪ. ಅವಳನ್ನು ಶಿಕ್ಷಕಿಯಾಗಿ ಶಾಲೆಗಳಲ್ಲೇ ಕಾಣಬೇಕೆಂದೇನಿಲ್ಲ. ಅವಳ ವ್ಯಕ್ತಿತ್ವವೇ ಪ್ರೇರಕಶಕ್ತಿಯಾಗಿದೆ. ಅನೇಕ ವ್ಯಕ್ತಿಗಳ ಜೀವನವು ಇಂತಹ ಸ್ತ್ರೀಯರಿಂದ ರೂಪುಗೊಂಡಿವೆ. ಕೆಲವು ಮಾತ್ರ ಇಲ್ಲಿ ನಿರೂಪಿಸಬಹುದಾಗಿವೆ. ಶಿವಾಜಿಯ ತಾಯಿ ಜೀಜಾಬಾಯಿ ಶಿವಾಜಿಯ ವ್ಯಕ್ತಿತ್ವವನ್ನು ರೂಪಿಸುವಲ್ಲಿ ಅವನ ಸಾಮ್ರಾಜ್ಯ ಕಟ್ಟುವ ಕನಸಲ್ಲಿ ಭಾಗಿಯಾಗಿದ್ದಾಳೆ. ಕುಂತಿ ತಾಯಿಯಾಗಿ ದ್ರೌಪದಿ ಪತ್ನಿಯಾಗಿ ಪಾಂಡವರ ಬೆನ್ನೆಲುಬಾಗಿ ನಿಂತು ಧರ್ಮಯುದ್ಧಕ್ಕೆ ಕಾರಣೀಭೂತರಾಗಿದ್ದಾರೆ. ಇಬ್ಬರೂ ದೃಢಚಿತ್ತದವರು ಹಾಗೂ ಸಮಚಿತ್ತದವರು. ಅವರ ಸ್ವಾಭಿಮಾನವೇ ಮಹಾಭಾರತದ ಅಧರ್ಮದ ವಿರುದ್ಧದ ಜಯಕ್ಕೆ ಕಾರಣವಾಯಿತು. ಶ್ರೀ ಮಾತೆ ಶಾರದಾ ದೇವಿಯಂತಹವರು ಮನುಕುಲಕ್ಕೆ ಆದರ್ಶಪ್ರಾಯರಾದ ಅಂತ:ಚಕ್ಷುವನ್ನು ತೆರೆಸುವ ಮಾತೃಸ್ವರೂಪರು. ಭಗಿನಿ ನಿವೇದಿತಾ ಸಮಾಜದ ಎಲ್ಲ ಸ್ತ್ರೀಯರಿಗೆ ತ್ಯಾಗದ ಮೂರ್ತಿಯಾಗಿ ಆದರ್ಶರಾಗಿ ಎಲ್ಲರಿಗೂ ದೇಶಸೇವೆಯನ್ನು ಸಮಾಜದ

CC-0. Nepal Sanskrit Academy, Kathmandu Collection

ಸೇವೆಯನ್ನು ನಿ:ಸ್ವಾರ್ಥವಾಗಿ ಮಾಡಲು ತೋರಿಸಿದವರು.

ವಸ್ತುತ: ಮನೆಯೇ ಮೊದಲ ಪಾಠಶಾಲೆ. ತಾಯಿಯೇ ಎಲ್ಲರಿಗೂ ಮೊದಲ ಗುರು. ಭಾರತೀಯ ಜೀವನ ಧಾರೆಯ ಮೂಲಸ್ರೋತವೇ ಪರಿವಾರವಾಗಿದೆ. ಪರಿವಾರವೇ ವ್ಯಕ್ತಿಯ ಮೊದಲ ಕಲಿಕಾ ಶಾಲೆಯಾಗಿದೆ. ಆ ಶಾಲೆಯಲ್ಲಿ ತಾಯಿಯೇ ಗುರುವು. **'ಸಹಸ್ರಂ ತು ಪಿತೃನ್ ಮಾತಾ ಗೌರವೇಣಾತಿರಿಚ್ಯತೇ'** (ಯಾಜ್ಞವಲ್ಕ್ಯ ಸ್ಮೃತಿ). ಹೀಗಾಗಿ ಮಾತೃಪ್ರಧಾನವಾದ ನಮ್ಮ ಸಮಾಜದಲ್ಲಿಮಗುವಿನ ಸಂಸ್ಕಾರವನ್ನು ನೀಡಿದುದರಿಂದ ಅದರ ಸರ್ವತೋಮುಖವಿಕಸನ ಕುಟುಂಬದಲ್ಲಿಯೇ ಆಗುತ್ತಿತ್ತು.

ಭಕ್ತಿಪಂಥದ/ಸಂತರಾಗಿ ಪ್ರೇರಣೆ ನೀಡಿದ ಸ್ತ್ರೀಯರು

ಅಕ್ಕಮಹಾದೇವೀ, ಮೀರಾಬಾಯಿ, ಹೆಳವನ ಕಟ್ಟೆಗಿರಿಯಮ್ಮ, ಶ್ರೀಶಾರದಾ ದೇವೀ, ರಾಣಿ ರಾಸಮಣಿ, ಮಹಾರಾಷ್ಟ್ರದ ಮುಕ್ತಾ ಬಾಯಿ ಹಾಗೂ ಜನಾಬಾಯಿ, ತಮಿಳುನಾಡಿನ ಆಂಡಾಳ್ ಮುಂತಾದ ಸಂತ ಸ್ತ್ರೀಯರು ಸಮಾಜವನ್ನು ಮೌಢ್ಯದಿಂದ ತಿದ್ದುವ ಕಾರ್ಯವನ್ನು ಮಾಡಿದ್ದಾರೆ. ದ್ವೈತ ಅದ್ವೈತದಂತಹ ಮತಸ್ಥಾಪನೆಯನ್ನು ಮಾಡಿದ ಮಹಿಳೆಯರು ಇತಿಹಾಸದಲ್ಲಿ ಇಲ್ಲದಿರಬಹುದು. ಆದರೆ ಅಂತಹ ಕಾರ್ಯವನ್ನು ಮಾಡಿದ ಆಚಾರ್ಯರಿಗೆ ಮಹಾತಾಯಿಯಾಗಿ ಪ್ರೇರಣೆ ಹಾಗೂ ಸಂಸ್ಕಾರವನ್ನು ನೀಡಿದ್ದಾಳೆ ಎನ್ನುವುದು ಸತ್ಯ. ಒಂದು ಚೌಕಟ್ಟಿನಲ್ಲಿ ನೀಡುವ ಶಿಕ್ಷಣಕ್ಕಿಂತ ಜೀವನ ಶಿಕ್ಷಣವು ಅತ್ಯಂತ ಪ್ರಮುಖವಾದುದು. ಇಂತಹ ಜ್ಞಾನವನ್ನು ಸಮಾಜಕ್ಕೆ ನೀಡಿದ ಈ ವೈರಾಗ್ಯರೂಪಿಣಿಯರು ನಿಜಕ್ಕೂ ಧನ್ಯರು.

ಇದಷ್ಟೇ ಅಲ್ಲದೇ ಸಂಗೀತ, ಭರತನಾಟ್ಯ, ಯಕ್ಷಗಾನ, ಚಿತ್ರಕಲೆ ಮುಂತಾದ ಕಲೆಗಳನ್ನು, ರಕ್ಷಿಸಿ ಪೋಷಿಸಿ ಕಾಲ ಕಾಲಕ್ಕೆ ಹೊಸರೂಪಗಳನ್ನು ನೀಡಿದ ಕಲಾವಂತ ಮಹಿಳೆಯರು ಅನೇಕಾನೇಕರಿದ್ದಾರೆ. ಕಲೆಯೇ ಸ್ತ್ರೀ ಸೌಂದರ್ಯದ ಪ್ರತೀಕ. ಇಂತಹ ಕಲೆಗಳನ್ನು ಪರಂಪರೆಯಿಂದ ಉಳಿಸಿ ಬೆಳೆಸುವ ಮಹತ್ಕಾರ್ಯವನ್ನು ಸ್ತ್ರೀಯರು ಮಾಡುತ್ತಿದ್ದಾರೆ.

ವೈಜ್ಞಾನಿಕ, ಸಾಮಾಜಿಕ, ಮಾಹಿತಿ ತಂತ್ರಜ್ಞಾನ ಆಧಾರಿತ ಮುಂತಾದ ಎಲ್ಲ ಕ್ಷೇತ್ರಗಳಲ್ಲೂ ಸ್ತ್ರೀಯರು ಅಧ್ಯಾಪಕರಾಗಿ ಸಂಶೋಧಕರಾಗಿ ಸಾಧನೆಯನ್ನು ಮಾಡಿದ್ದಾರೆ. ಮುಂದಿನ ಪೀಳಿಗೆಯನ್ನು ಅವರ ಹಾದಿಯಲ್ಲಿ ಬೆಳೆಸುತ್ತಿದ್ದಾರೆ. ಭಾರತದ ಎಲ್ಲ ಶಿಕ್ಷಣ ಕ್ಷೇತ್ರದಲ್ಲಿ ತಜ್ಞರಾದ ಎಲ್ಲರೂ ಇದಕ್ಕೆ ಉದಾಹರಣೆ.

ಭಾರತೀಯ ಸಂಸ್ಕಾರದ ಜೀವಾಳದಲ್ಲೇ ಜ್ಞಾನದ ಹರಿವು ಇದೆ. ಅದು ಸ್ತ್ರೀ ಪುರುಷ ಎಂಬ ಭೇದವಿಲ್ಲದ ಅಂತರಂಗದ ಜ್ಞಾನ. ಇದು ಇಲ್ಲಿ

CC-0. Nepal Sanskrit Academy, Kathmandu Collection

ಜನಿಸುವ ಪ್ರತಿವ್ಯಕ್ತಿಗೂ ಸಹಜವಾಗಿಯೇ ಬರುತ್ತದೆ. ಒಂದು ಕಾಲಘಟ್ಟದಲ್ಲಿ ಬಾಹ್ಯರ ಆಕ್ರಮಣದಿಂದ ಬೆಂದ ಭಾರತದಲ್ಲಿ ರಕ್ಷಣೆಗಾಗಿಯೋ ಇನ್ನಿತರ ಕಾರಣಗಳಿಂದಲೋ ಒಂದಷ್ಟು ಕಾಲಾಂಶ ಸ್ತ್ರೀ ಶಿಕ್ಷಣದಿಂದ ವಂಚಿತರಾಗಿದ್ದರೂ ಕೂಡಾ ಮನೆಯಲ್ಲಿ, ಕುಟುಂಬದಲ್ಲಿ ವ್ಯಕ್ತಿತ್ವ ಕಟ್ಟುವಲ್ಲಿ ಅವಳ ಜ್ಞಾನದ ವಿನಿಮಯ ನಿರಂತರವಾಗಿ ಸಾಗಿಯೇ ಇತ್ತು. ಒಂದಂಶವಂತೂ ನಿಜ – ಭಾರತವು ಅನೇಕ ಅನೇಕ ಆಕ್ರಮಣಗಳಿಗೆ ತುತ್ತಾದರೂ, ಅನೇಕ ಆಂತರಿಕ ಜಂಜಡಗಳಿದ್ದರೂ, ಹೋರಾಟಗಳಿದ್ದರೂ ಭಾರತವು ಏಕವಾಗಿದೆ ಎಂದರೆ ಅದು ಸ್ತ್ರೀಯರು, ನಮ್ಮ ಮಾತೆಯರ ತ್ಯಾಗದಿಂದ ಸಂಸ್ಕಾರ ಧಾರೆಯಿಂದ. ಈ ನಿರುಪಮ ಕೊಡುಗೆಯನ್ನು ನೀಡುವ ಪ್ರತಿಯೋರ್ವ ಮಹಿಳೆಯೂ ಶಿಕ್ಷಕಿಯೇ.

❀ ❀ ❀

CC-0. Nepal Sanskrit Academy, Kathmandu Collection

ಇಂದಿನ ಶಿಕ್ಷಣಕ್ಕೆ ಕಾಯಕಲ್ಪ: ಏಕೆ? ಹೇಗೆ?

✍ ರೋಹಿತ್ ಚಕ್ರತೀರ್ಥ
ಲೇಖಕರು, ಬೆಂಗಳೂರು

ನಾವು ನಮ್ಮ ಚಿಂತನೆಯಲ್ಲಿ, ಶಿಕ್ಷಣ ಕ್ರಮದಲ್ಲಿ, ನೌಕರಿಯಲ್ಲಿ; ಸೃಷ್ಟಿಶೀಲ ಎಂದು ಹೇಳುವ ಸಾಹಿತ್ಯ, ಕಲೆಯ ಸೃಷ್ಟಿಕಾರ್ಯದಲ್ಲಿ; ಜೀವನಶೈಲಿಯಲ್ಲಿ – ಹೀಗೆ ಇಡಿಯ ಜೀವನಕ್ರಮದಲ್ಲೇ ಪಾಶ್ಚಾತ್ಯ ಮಾರ್ಗಗಳ ಅನುಕರಣೆ ಮಾಡಲು ತೊಡಗಿದ್ದೇವೆ. ಇವೆಲ್ಲವುಗಳಿಂದ ಹೊರಬರಬೇಕು – ಎಂಬ ಒಂದು ಎಚ್ಚರ ಕೆಲ ವರ್ಷಗಳ ಹಿಂದೆ ಕಾಣಿಸಿಕೊಂಡಿತು. ಮೆಕಾಲೆ ನಮಗೆ ಮೋಸ ಮಾಡಿದ್ದಾನೆ; ನಮ್ಮದೆಂಬ ಎಲ್ಲವೂ ನಮಗೇ ಮರೆತುಹೋಗುವಂತೆ ನಮ್ಮ ತಲೆ ಸವರಿದ್ದಾನೆ ಎಂಬ ಭಾವ ಹುಟ್ಟಿತು. ನಾವೊಂದು ದೊಡ್ಡ ವಿಸ್ಮೃತಿಗೆ ಒಳಗಾಗಿದ್ದೇವೆ; ಈ ಮೈಮರೆವಿನ ಪೊರೆ ಕಳಚಿಕೊಂಡು ಹೊರಬರಬೇಕು ಎಂಬ ಜಾಗೃತಿ ಎಲ್ಲೆಡೆ ಹಬ್ಬಿತು. ಇದೆಲ್ಲ ಆದದ್ದು ಬಹುಶಃ ಮೂವತ್ತೈದು ವರ್ಷಗಳ ಕೆಳಗೆ. ಧರ್ಮಪಾಲರು 1983ರಲ್ಲಿ ವಿದ ಬ್ಯೂಟಿಫುಲ್ ಟ್ರೀಹಿ ಕೃತಿಯನ್ನು ಪ್ರಕಟಿಸಿದ ಮೇಲೆ.

ನಾವು ಏನನ್ನೋ ಕಳೆದುಕೊಂಡಿದ್ದೇವೆ ಎಂಬುದೇನೋ ನಮಗೆ ಗೊತ್ತಿತ್ತು. ಆದರೆ ಅದನ್ನು ಮರಳಿ ಪಡೆಯುವ ವಿಧಾನ ತಿಳಿದಿರಲಿಲ್ಲ. ಉದಾಹರಣೆಗೆ, ಭಾರತೀಯರಾದ ನಾವು ಇಂಗ್ಲೀಷ್ ಶಿಕ್ಷಣ ಪಡೆದ ಮೇಲೆ ನಮ್ಮದೇ ನೆಲದ ಭಾಷೆಯಾದ ಸಂಸ್ಕೃತದಿಂದ ವಿಮುಖರಾದೆವು ಎಂಬ ದುಃಖ ನಮಗೆ ಇದ್ದದ್ದು ನಿಜ. ಆದರೆ ಸಂಸ್ಕೃತವನ್ನು ನಮ್ಮ ಪ್ರಸ್ತುತ ತಲೆಮಾರಿಗೆ ಒಗ್ಗಿಸಿಕೊಳ್ಳುವ ಬಗೆ ತಿಳಿದಿರಲಿಲ್ಲ. ವಿಜ್ಞಾನ ತಂತ್ರಜ್ಞಾನಗಳ ಮಾತು ಬಿಡಿ, ಸಾಹಿತ್ಯದಲ್ಲಿ ಕೂಡ ನಮಗೆ ಸಂಸ್ಕೃತವನ್ನು ಸಮಕಾಲೀನ ಸನ್ನಿವೇಶಗಳಿಗೆ ಪ್ರಸ್ತುತವಾಗಿಸುವುದು ಹೇಗೆ ಎಂಬುದು ತಿಳಿಯಲಿಲ್ಲ. ಶೇಕ್ಸ್‌ಪಿಯರ್ ನಮಗೆ ಪ್ರಸ್ತುತನಾದಂತೆ ಕಾಳಿದಾಸ, ಭಾಸ, ಭಾರವಿಗಳು ಆಗಲಿಲ್ಲ. ಇಂಗ್ಲೀಷಿನ ಬದಲು ಹಠಕ್ಕಾದರೂ ಸಂಸ್ಕೃತ ಕಲಿಯಬೇಕು ಎಂದು ಹೊರಟು ಆ ಕವಿಗಳನ್ನೆಲ್ಲ ಓದಿಕೊಳ್ಳಬೇಕಾಗಿತ್ತೇ ಹೊರತು ಉದ್ಯೋಗದ ಭದ್ರತೆ ಒದಗಿಸಲು ಅಥವಾ ಧೈರ್ಯದಿಂದ ಇಂಗ್ಲೀಷ್‌ನಲ್ಲಿ ವ್ಯವಹರಿಸಲು ಶೇಕ್ಸ್‌ಪಿಯರ್ ಸಹಾಯ ಮಾಡಿದಂತೆ ನಮಗೆ ನಮ್ಮ ಸಂಸ್ಕೃತ ಕವಿಗಳು ಉಪಯೋಗಕ್ಕೆ ಬರಲಿಲ್ಲ.

CC-0. Nepal Sanskrit Academy, Kathmandu Collection

ಮೆಕಾಲೆಯ ಸರಪಳಿಯಲ್ಲಿ ಬಂಧಿತರಾಗಿದ್ದೇವೆ ಎಂದು ಗೊತ್ತಾದರೂ ನಮಗೆ ಆ ಬಂಧನದಿಂದ ಹೊರಬಂದು ಸ್ವತಂತ್ರರಾಗುವ ಬಗೆ ತಿಳಿಯಲಿಲ್ಲ.

ಆಗ ನಾವು ಎರಡನೇ ಮಾರ್ಗಕ್ಕೆ ನಿಧಾನವಾಗಿ ಹೊರಳಿಕೊಂಡೆವು. ಅದೇನೆಂದರೆ, ಸಂಸ್ಕೃತ ಅಥವಾ ಭಾರತೀಯವಾದ ಯಾವುದೇ ಸಾಹಿತ್ಯ ಮತ್ತು ಜ್ಞಾನ, ನಮ್ಮ ಈಗಿನ ದಿನಗಳಿಗೂ ಪ್ರಸ್ತುತವಾಗಿವೆ ಎಂದು ತೋರಿಸಿಕೊಳ್ಳುವ ಹಠ, ಹಠಕ್ಕಿಂತಲೂ ಹೆಚ್ಚು ತೆವಲು ಹುಟ್ಟಿದ್ದು ಆಗ. ಭಾರತದಲ್ಲಿ ಎಲ್ಲವೂ ಇದೆ ಎಂಬ ಅತಿಯಿಂದ ಹೊರಟ ಈ ಮಾದರಿಯಲ್ಲಿ ಇದ್ದ ಅಪಾಯಗಳು ಒಂದೆರಡಲ್ಲ. ಭಾರತದಲ್ಲಿ ಲೋಹಶಾಸ್ತ್ರ ಇತ್ತು, ಯುದ್ಧಗಳಲ್ಲಿ ಬಾಂಬು ತಯಾರಿಸುವುದು ಗೊತ್ತಿತ್ತು, ಭಾರತೀಯರು ಪರಮಾಣು ವಿಜ್ಞಾನ ತಿಳಿದಿದ್ದರು, ವೈದ್ಯಶಾಸ್ತ್ರದ ಎಲ್ಲವೂ ನಮ್ಮಲ್ಲಿತ್ತು, ಪ್ಲಾಸ್ಟಿಕ್ ಸರ್ಜರಿ ಮಾಡುತ್ತಿದ್ದರು. ಹೀಗೆ ಪ್ರಪಂಚದಲ್ಲಿ ಈಗ ಕಾಣುವ ಎಲ್ಲ ಆಧುನಿಕ ಸಂಗತಿಗಳೂ ಆ ಕಾಲದಲ್ಲಿ ಭಾರತದಲ್ಲಿ ಇದ್ದವು ಎಂದು ಹೇಳಲು ಪ್ರಾರಂಭಿಸಿಬಿಟ್ಟೆವು. ಭಾರತದಲ್ಲಿ ಏನೇನೂ ಇರಲಿಲ್ಲ; ಇದೊಂದು ಕಾಡುಜನರ ಬೀಡಾಗಿತ್ತು; ಇಲ್ಲಿಗೆ ಸಂಸ್ಕೃತಿಯನ್ನು ಪರಿಚಯಿಸಿದ್ದೇ ಹೊರಗಿನವರು ಎಂದು ಹೇಳುವ ಎಡಪಂಥದ ಚಿಂತನೆಗೆ ಟಾಂಗು ಕೊಡಲು ನಾವು ಇಂಥದೊಂದು ಅತಿಯಿಂದ ಹೊರಡಬೇಕಾದ್ದು ಅನಿವಾರ್ಯವಾಗಿತ್ತೋ, ಅಥವಾ ಅದು ನಮ್ಮ ಅಜ್ಞಾನವೇ ಆಗಿತ್ತೋ – ಅದು ಮತ್ತೊಂದು ದೊಡ್ಡ ಚರ್ಚೆಯ ವಿಷಯ. ಆದರೆ ಸದ್ಯಕ್ಕೆ, ನಾವು, ಪಾಶ್ಚಾತ್ಯ ಚಿಂತನಕ್ರಮದಿಂದ ನಮ್ಮನ್ನು ಬಿಡುಗಡೆಗೊಳಿಸಿಕೊಳ್ಳಲು ಮಾಡಿದ ಒಂದು ಯತ್ನ ಎಂಬಷ್ಟಕ್ಕೇ ಅದನ್ನೆಲ್ಲ ನೋಡಬೇಕಾಗಿದೆ.

ಪಾಶ್ಚಾತ್ಯ ಶಿಕ್ಷಣ ಕ್ರಮದಲ್ಲಿ ದೋಷವಿದೆ ಎಂದು ನಾವು ಗುರುತಿಸಿದ್ದೇ ನಮ್ಮ ಮೊತ್ತಮೊದಲ ಬಹು ದೊಡ್ಡ ಸಾಧನೆ. ಕೆರೆಯಲ್ಲಿದ್ದ ಕಪ್ಪೆಯನ್ನು ತಂದು ಬಾವಿಯೊಳಗೆ ಬಿಟ್ಟಾಗ, ಅದು ಬಾವಿಯಿಂದ ಹೊರಬಂದು ಮತ್ತೆ ಕೆರೆಗೆ ಹೋಗುವ ಕೆಲಸವನ್ನೇನೋ ಮಾಡಬೇಕೆನ್ನಿ. ಆದರೆ ಮೊದಲು ಅದಕ್ಕೆ ತಾನು ಕೆರೆಯಲ್ಲಿಲ್ಲ, ನಾಲ್ಕು ಸುತ್ತ ಗೋಡೆ ಕಟ್ಟಿರುವ ಕೂಪದೊಳಗಿದ್ದೇನೆ ಎಂಬ ಜ್ಞಾನ ಹುಟ್ಟಬೇಕಲ್ಲ? ಹಾಗೆ, ಪಾಶ್ಚಾತ್ಯ ಚಿಂತನಕ್ರಮದ ಬಂಧನದಿಂದ ಬಿಡಿಸಿಕೊಂಡು ಭಾರತೀಯ ಚಿಂತನಕ್ರಮ ರೂಪಿಸಿಕೊಳ್ಳುವುದಕ್ಕೂ ಮೊದಲು ನಮಗೆ ನಾವು ಪಶ್ಚಿಮಬುದ್ಧಿಗಳಾಗಿದ್ದೇವೆ ಎಂಬ ತಿಳಿವಳಿಕೆಯಾದರೂ ಮೂಡಬೇಕಲ್ಲ? ಅಂಥದೊಂದು ತಿಳಿವಳಿಕೆ ಹುಟ್ಟಲು ನಮಗೆ ಸಹಾಯ ಮಾಡಿದ್ದು ಧರ್ಮಪಾಲ್, ರಾಮ್‌ಸ್ವರೂಪ್, ಸೀತಾರಾಮ ಗೋಯಲ್, ರಾಜೀವ್ ಮಲ್ಹೋತ್ರಾ ಮುಂತಾದವರ ಬರಹಗಳು. ಅವು ನಮ್ಮ ಸುತ್ತ ಕಟ್ಟಿದ್ದ ಗೋಡೆಯ ಪರಿಚಯ ಮಾಡಿಕೊಟ್ಟವು. ಆ ಗೋಡೆಯ ನಡುವೆ ಎಲ್ಲೋ

CC-0. Nepal Sanskrit Academy, Kathmandu Collection

ಸಂದಿಯಲ್ಲಿ ದಾರಿ ಹುಡುಕಿ ಹೊರಬರಬೇಕಾದ ಜವಾಬ್ದಾರಿ ಮಾತ್ರ ಪೂರ್ತಿ ನಮ್ಮದೇ ಆಗಿತ್ತು, ಆಗಿದೆ.

ಪಾಶ್ಚಾತ್ಯ ಚಿಂತನೆಯನ್ನು ವಿರೋಧಿಸುವ ಕೆಲಸ ಪ್ರಾರಂಭಿಸಿದಾಗ ನಾವು ತುಳಿದ ಕೆಲವು ಹೆಜ್ಜೆಗಳನ್ನು ಗಮನಿಸಬೇಕು. ಅವು:

(1) ಪಾಶ್ಚಾತ್ಯ ಜಗತ್ತಿನಲ್ಲಿ ಏನೇನು ಸಾಧನೆಗಳಾಗಿವೆಯೋ ಆ ಎಲ್ಲದರ ಪಡಿಯಚ್ಚು ಎನ್ನಬಹುದಾದ ಕೆಲಸಗಳು ನಮ್ಮ ದೇಶದಲ್ಲಿ ಹಿಂದೆ ಆಗಿದ್ದವು – ಎಂದು ವಾದಿಸುವುದು.

(2) ನಮ್ಮ ಎಲ್ಲ ಜ್ಞಾನವೂ ವೇದಗಳಲ್ಲಿದೆ ಎಂದು ನಂಬುವುದು. ಕೆಲವು ಶಬ್ದಗಳು ವೇದಗಳಲ್ಲಿ ಬಂದಿವೆ ಎಂದ ಮಾತ್ರಕ್ಕೆ ಆ ಶಬ್ದಗಳಿಗೆ ಈಗ ನಾವು ಕೊಟ್ಟಿರುವ ಅರ್ಥಗಳೇ ಆಗಲೂ ಇದ್ದವು ಎಂದು ಭಾವಿಸುವುದು. ಮತ್ತು ಆ ಶಬ್ದಗಳ ಬಗ್ಗೆ ಸಂಪೂರ್ಣ ಜ್ಞಾನ ನಮಗಿತ್ತು ಎಂದುಕೊಳ್ಳುವುದು.

(3) ಪಾಶ್ಚಾತ್ಯ ದೇಶಗಳಿಂದ ಬಂದದ್ದೆಲ್ಲವನ್ನೂ ಸಂಶಯದಿಂದ ನೋಡಬೇಕು, ಧಿಕ್ಕರಿಸಬೇಕು ಎಂಬ ಮನಸ್ಥಿತಿ ಬೆಳೆಸಿಕೊಳ್ಳುವುದು.

(4) ಪಾಶ್ಚಾತ್ಯ ಜ್ಞಾನಕ್ಕೆ ಅದರದ್ದೇ ಭಾಷೆಯಲ್ಲಿ ಮತ್ತು ವಿಧಾನದಲ್ಲಿ ಪ್ರತ್ಯುತ್ತರ ಕೊಡಬೇಕು ಎಂದು ಭಾವಿಸುವುದು.

ಈ ಬಗೆಯ ಆಲೋಚನಾ ಕ್ರಮ ಬೆಳೆಸಿಕೊಂಡದ್ದರಿಂದ ನಾವು ನಮ್ಮದೆಲ್ಲವೂ ಶ್ರೇಷ್ಠ ಎಂದು ಬಿಂಬಿಸಿಕೊಳ್ಳಲು ಪ್ರಾರಂಭಿಸಿದೆವು. ಸಂಸ್ಕೃತವನ್ನು ಗಣಕಕ್ಕೆ ಅತ್ಯಂತ ಸುಲಭವಾಗಿ ಹೊಂದಿಸಬಹುದು ಎಂದೆವು. ಜಗತ್ತಿನಲ್ಲೇ ಅತಿ ಹೆಚ್ಚು ಕಂಪ್ಯೂಟರ್ ಇಂಜಿನಿಯರ್‌ಗಳನ್ನು ಪ್ರತಿ ವರ್ಷ ಉತ್ಪಾದಿಸುವ ರಾಷ್ಟ್ರವಾದ ನಮ್ಮಲ್ಲಿ ಇನ್ನೂ ನಾವೆಲ್ಲ ಮೈಕ್ರೋಸಾಫ್ಟ್ ವಿಂಡೋಸ್ ಹಾಕಿಕೊಂಡೇ ಕೆಲಸ ತೆಗೆಯುತ್ತಿದ್ದೇವೆ. ಆಯುರ್ವೇದದ ಬಗ್ಗೆ ಗರ್ವ ಪಡಬೇಕು ಎನ್ನುವ ಈ ದೇಶದಲ್ಲಿ ಆಯುರ್ವೇದದಲ್ಲಿ ಡಿಗ್ರಿ ಪಡೆದು ನಂತರ ಆಲೋಪತಿ ಪ್ರಾಕ್ಟೀಸ್ ಮಾಡುವ ವೈದ್ಯರ ಸಂಖ್ಯೆ ಲಕ್ಷಗಳಲ್ಲಿದೆ. ನಮ್ಮ ಇತಿಹಾಸ ಪ್ರಜ್ಞೆಯ ಬಗ್ಗೆ ಹೆಮ್ಮೆ ಪಡುವ ನಮಗೆ ನಮ್ಮ ದೇಶದಲ್ಲಿ ನಶಿಸಿಹೋದ ನಳಂದದಂಥ ವಿಶ್ವವಿದ್ಯಾಲಯಗಳನ್ನು ಪುನರುತ್ಥಾನ ಮಾಡಲು ಸಾಧ್ಯವಾಗಲಿಲ್ಲ. ನಮ್ಮ ಸಾವಿರಾರು ದೇವಸ್ಥಾನಗಳು ಜರಾಜೀರ್ಣ ಸ್ಥಿತಿಯಲ್ಲಿವೆ. ಆಧುನಿಕ ಎನ್ನುವ ಯಾವ ಕಟ್ಟಡಗಳಲ್ಲೂ ನಾವು ಭಾರತೀಯ ಎನ್ನಬಹುದಾದ ತಂತ್ರಜ್ಞಾನವನ್ನಾಗಲೀ ವಾಸ್ತು ಸೌಂದರ್ಯವನ್ನಾಗಲೀ ಬಳಸಿಲ್ಲ. 4000 ವರ್ಷಗಳ ಹಿಂದೆಯೇ ನಮಗೆ ಲೋಹಶಾಸ್ತ್ರ ತಿಳಿದಿತ್ತು; ಡಮಾಸ್ಕಸ್ ಕತ್ತಿಗೆ ಬೇಕಾದ ಲೋಹ ಕೊಡುತ್ತಿದ್ದವರು ನಾವೇ ಎನ್ನುವ ನಮಗೆ ಯಾವ ಕಾಲೇಜಿನಲ್ಲೂ ಭಾರತೀಯ ಲೋಹಶಾಸ್ತ್ರ (ಮೆಟಲರ್ಜಿ) ಹೇಗಿತ್ತು ಎಂಬುದನ್ನು ಕಲಿಸುವುದಿಲ್ಲ. ನಮ್ಮ ಎಲ್ಲ ಆಧುನಿಕ

CC-0. Nepal Sanskrit Academy, Kathmandu Collection

ಉಪಕರಣಗಳು, ಯಂತ್ರಗಳು ಬರುತ್ತಿರುವುದು ಜರ್ಮನಿ, ಇಂಗ್ಲೆಂಡ್, ಜಪಾನ್, ಅಮೆರಿಕಗಳಿಂದ. ಭಾರತದಲ್ಲಿ ಅರ್ಥಶಾಸ್ತ್ರ ಹುಟ್ಟಿತು ಎನ್ನುತ್ತೇವೆ; ನಮ್ಮವರು ಒಬ್ಬರೂ ಅರ್ಥಶಾಸ್ತ್ರದ ನೊಬೆಲ್ ಪಡೆಯಲಿಲ್ಲ. ಅಮರ್ತ್ಯ ಸೇನ್ ಕೂಡ ಭಾರತದ ಅರ್ಥಶಾಸ್ತ್ರಕ್ಕೆ ಕೊಟ್ಟ ಕೊಡುಗೆಗೆ ಪ್ರಶಸ್ತಿ ಪಡೆದವರಲ್ಲ. ಹಾಗಾದರೆ ಸಮಸ್ಯೆ ಎಲ್ಲಿದೆ? ನಾವು ಗಂಭೀರವಾಗಿ ಯೋಚಿಸಬೇಕು ತಾನೆ?

ವಿವಿಧ ಕ್ಷೇತ್ರಗಳ ಜನರಲ್ಲಿ ಭಾರತದ ಬಗ್ಗೆ ಹೆಮ್ಮೆ ಮೂಡಿಸುವುದು ಹೇಗೆ ಎಂಬ ದೊಡ್ಡ ಚರ್ಚೆಯನ್ನು ಪಕ್ಕಕ್ಕಿಟ್ಟು ಶಿಕ್ಷಣ ವ್ಯವಸ್ಥೆಯಲ್ಲಿ ಬರಬೇಕಾದ, ತರಬೇಕಾದ ಬದಲಾವಣೆಗಳ ಕುರಿತಷ್ಟೇ ನಮ್ಮ ಚರ್ಚೆಯನ್ನು ಸೀಮಿತಗೊಳಿಸೋಣ. ಎಲ್ಲ ಸಮಸ್ಯೆಗಳ ತಾಯಿಬೇರು ಶಿಕ್ಷಣ ಕ್ಷೇತ್ರದಲ್ಲಿದೆ ಎಂಬ ಹೇಳಿಕೆ ತುಂಬ ಜನರಲೈಸ್ಡ್ (ಸಾಮಾನ್ಯೀಕರಿಸಿದ ಹೇಳಿಕೆ) ಅನ್ನಿಸಿದರೂ ಪೂರ್ಣ ತಪ್ಪು ಹೇಳಿಕೆ ಏನೂ ಅಲ್ಲ. ಪಶ್ಚಿಮಬುದ್ಧಿಗಳಾಗಿರುವ ನಾವು ನಮ್ಮ ದೇಶದೊಳಗನ್ನೂ ಸ್ವಲ್ಪ ನೋಡಬೇಕು ಎಂದಾದರೆ ಆ ಶಿಕ್ಷಣ ಶಾಲೆಗಳಲ್ಲೇ ಆಗಬೇಕು. ಈಗಿನ ಶಿಕ್ಷಣ ಪದ್ಧತಿಯನ್ನು ಬದಲಿಸಿ ಭಾರತಕೇಂದ್ರಿತ ಶಿಕ್ಷಣ ಕೊಡಬೇಕಾದರೆ, ಅದನ್ನು ಮೂರು ರೀತಿಯಲ್ಲಿ ಮಾಡಬಹುದು. ಮೊದಲನೆಯದು: ಈಗಿರುವ ಪಠ್ಯಕ್ರಮದಲ್ಲೇ ಅಲ್ಲಲ್ಲಿ ಭಾರತಕ್ಕೆ ಸಂಬಂಧಿಸಿದ ಮಾಹಿತಿ, ಚಿತ್ರ ಕೊಡುವುದು. ಭಾರತೀಯ ವಿಜ್ಞಾನಿಗಳ, ಸಾಧಕರ, ಗಣಿತಜ್ಞರ ಮಾಹಿತಿ ತುಂಬುವುದು. ನಮ್ಮ ದೇಶದಲ್ಲೂ ಹೀಗೆಲ್ಲ ಇತ್ತು ಎಂಬುದನ್ನು ತಿಳಿಹೇಳುವ ಮಾಹಿತಿಯ ಬಾಕ್ಸ್‌ಗಳನ್ನು ಪಠ್ಯದಲ್ಲಿ ಸೇರಿಸುವುದು. ಎರಡನೆಯದು: ಪಠ್ಯದೊಳಗೆ ಭಾರತೀಯವೆನ್ನಬಹುದಾದ ಸಂಗತಿಗಳ ಬಗ್ಗೆ ವಿಸ್ತೃತ ಮಾಹಿತಿ ಕೊಡುವುದು. ವಿವರಣೆ, ಉದಾಹರಣೆ ಮುಂತಾದ ಕಡೆಗಳಲ್ಲಿ ಭಾರತಕ್ಕೆ ಸಂಬಂಧಿಸಿದ ವಿಷಯಗಳು ಬರುವಂತೆ ನೋಡಿಕೊಳ್ಳುವುದು. ಪಠ್ಯದ ಮುಖ್ಯಭಾಗದಲ್ಲಿ ವಿಇಂಡಿಯನ್ ಫ್ಲೇವರ್ಹಿ ಕಾಣಿಸುವಂತೆ ಅಧ್ಯಾಯಗಳನ್ನು ತಿದ್ದಿ ಬರೆಯುವುದು. ಮೂರನೆಯದು: ಸಂಪೂರ್ಣ ಭಾರತೀಯವೇ ಆದ ಪಠ್ಯಕ್ರಮ ಬೋಧಿಸುವುದು. ಅಂದರೆ ಈಗಾಗಲೇ ನಾವು ಹಾಕಿಕೊಂಡಿರುವ ಫಿಸಿಕ್ಸ್, ಕೆಮಿಸ್ಟ್ರಿ, ಸಿವಿಕ್ಸ್, ಜಿಯಾಲಜಿ ಮುಂತಾದ ಸಿದ್ಧಸೂತ್ರಗಳು ಅಲ್ಲಿ ಇರುವುದಿಲ್ಲ. ಪ್ರಾಚೀನ ಕಾಲದಲ್ಲಿ, ಗುರುಕುಲ ಪದ್ಧತಿಯಲ್ಲಿ ವಿದ್ಯಾರ್ಥಿಗಳು ಹೇಗೆ ಕಲಿಯುತ್ತಿದ್ದರೋ, ಯಾವ ವಿಷಯಗಳನ್ನು ಅಧ್ಯಯನ ಮಾಡುತ್ತಿದ್ದರೋ ಅವುಗಳಲ್ಲಿ, ಪ್ರಸ್ತುತ ಕಾಲಕ್ಕೆ ಹೊಂದುವ ವಿಷಯಗಳನ್ನು ಎತ್ತಿಕೊಂಡು ಮಕ್ಕಳಿಗೆ ಕಲಿಸುವುದು.

ಈ ಮೂರು ವಿಧಾನಗಳಲ್ಲಿ ಮೊದಲನೆಯದ್ದು ಅಷ್ಟೇನೂ ಪ್ರಯೋಜನಕಾರಿಯಲ್ಲ. ನಾವು ಕಳೆದ ಮೂರ್ನಾಲ್ಕು ದಶಕಗಳಿಂದ ಮಾಡಿಕೊಂಡು ಬಂದಿರುವ, ಯಾವ ಗಟ್ಟಿ ಪ್ರತಿಫಲವನ್ನೂ ಕೊಡದ ಗೊಡ್ಡು

CC-0. Nepal Sanskrit Academy, Kathmandu Collection

ವಿಧಾನ ಇದು. ಈ ವಿಧಾನ ಯಾಕೆ ನಿರರ್ಥಕ ಎನ್ನುವುದನ್ನು ಒಂದು ಉದಾಹರಣೆ ಮೂಲಕ ವಿವರಿಸಿದರೆ ಅರ್ಥವಾದೀತು. ನಮ್ಮಲ್ಲಿ ಇತ್ತೀಚೆಗೆ ಪಠ್ಯಪುಸ್ತಕಗಳನ್ನು ಬರೆಯುವಾಗ, ಭಾರತೀಯತೆಯನ್ನು ಕೂಡ "ಟಚ್" ಮಾಡಿ ಎಂದು ರಾಷ್ಟ್ರೀಯ ಪಠ್ಯಕ್ರಮ ಚೌಕಟ್ಟಿನಲ್ಲಿ ಹೇಳಿದ್ದಾರೆ. ಅಂದರೆ ಪಠ್ಯದಲ್ಲಿ ಯಾವುದಾದರೂ ವಿಷಯ ಹೇಳುವಾಗ, ಭಾರತೀಯರಾದ ನಾವು ಹೆಮ್ಮೆ ಪಡುವಂಥ ಸಂಗತಿಗಳನ್ನು ಸಹ ಅಲ್ಲಲ್ಲಿ ಕೊಡಬೇಕು – ಎಂದು ಅರ್ಥ. ಅದನ್ನು ಪಠ್ಯ ಬರೆಯುವವರು ಅತ್ಯಂತ ಶಿಸ್ತುಬದ್ಧವಾಗಿ ಆಚರಣೆ ಮಾಡಿಕೊಂಡು ಬಂದಿದ್ದಾರೆ. ಯಾವುದೇ ಪಠ್ಯದಲ್ಲಿ ನಡುವೆ ಭಾರತಕ್ಕೆ ಸಂಬಂಧಿಸಿದ ವಿಚಾರ ಹೇಳಬೇಕಾದಲ್ಲೆಲ್ಲ ಆ ವಿಚಾರಗಳನ್ನು ಬಾಕ್ಸ್ ಮಾಡಿ ಕೊಟ್ಟುಬಿಡುತ್ತಾರೆ. ಇದು ಅವರಿಗೆ ಬಹಳ ಅನುಕೂಲವಾಗುವ ಸಂಗತಿ. ಭಾರತದ ಬಗ್ಗೆ ಹೇಳಿದ್ದೀರೋ? ಹೇಳಿದ್ದೇವೆ! ಹೇಗೆ ಹೇಳಿದ್ದೀರಿ? ಬಾಕ್ಸ್ ಐಟಮ್ ಮಾಡಿ ಹೇಳಿದ್ದೇವೆ! ಅಲ್ಲಿಗೆ ಹೇಳಿದಂತೆಯೂ ಆಯಿತು, ನಿಯಮ ಪಾಲನೆಯೂ ಆಯಿತು, ಪಾಠದ ಮೂಲ ಓಘಕ್ಕೆ ತಡೆ ಬರದಂತೆಯೂ ಆಯಿತು! ದುರಂತವೆಂದರೆ ನಮ್ಮ ಪಠ್ಯಪುಸ್ತಕಗಳಲ್ಲಿ ಪಾಠಗಳ ಮೂಲ ಭಾಗಗಳೆಲ್ಲವೂ ಇನ್ನೂ 20–30 ವರ್ಷಗಳ ಹಿಂದೆ ಹೇಗೆ ಬರೆಯಲ್ಪಟ್ಟಿದ್ದವೋ ಹಾಗೆಯೇ ಇವೆ. ಪಾಠಗಳಲ್ಲಿ ಅಲ್ಲಲ್ಲಿ ಬಾಕ್ಸ್ ಐಟಮ್‌ಗಳಾಗಿ ಭಾರತಕ್ಕೆ ಸಂಬಂಧಿಸಿದ ವಿಷಯಗಳನ್ನು ತುರುಕಿರುವುದರಿಂದ, ಅದು ಭಾರತೀಯತೆಯನ್ನು ಪ್ರತಿನಿಧಿಸಿದೆ ಎಂದು ಪಠ್ಯ ಬರೆದವರೂ, ಪಠ್ಯಕ್ರಮ ಚೌಕಟ್ಟು ರೂಪಿಸಿದ ಪಂಡಿತರೂ, ಪಾಠ ಮಾಡುವ ಶಿಕ್ಷಕರೂ, ಪಾಠ ಕಲಿಯುವ ವಿದ್ಯಾರ್ಥಿಗಳೂ, ಎಲ್ಲಕ್ಕಿಂತ ಮುಖ್ಯವಾಗಿ – ಪಠ್ಯ ಪುಸ್ತಕಗಳಲ್ಲಿ ಭಾರತೀಯತೆ ಬರಬೇಕೆಂದು ಪ್ರತಿಪಾದಿಸುವ ಕೆಲ ರಾಷ್ಟ್ರೀಯ ಸಂಘಟನೆಗಳವರೂ ಭಾವಿಸಿದ್ದಾರೆ. ಮತ್ತು ಈ ಭಾರತೀಯತೆಯನ್ನು ತುರುಕುವುದು ಎಂದರೆ ಏನು ಎಂದು ಇವರೆಲ್ಲ ಭಾವಿಸಿದ್ದಾರೋ ಅದು ಕೂಡ ಹಾಸ್ಯಾಸ್ಪದವಾಗಿದೆ. ರಾಷ್ಟ್ರೀಯತೆ, ಭಾರತೀಯತೆ ಕಾಣಿಸಿಕೊಳ್ಳುವಂತೆ ಪಠ್ಯ ರಚಿಸಬೇಕು ಎಂದು ಹೇಳುತ್ತಿರುವವರಲ್ಲಿ, "ಹಾಗೆಂದರೆ ಏನು, ಸ್ವಲ್ಪ ವಿವರಿಸಿ" ಎಂದರೆ ನಮಗೆ ಸಿಗುವ ಉತ್ತರ ಇದು: "ವಿಜ್ಞಾನ, ಗಣಿತ, ಇತಿಹಾಸ, ಭೂಗೋಳ.. ಹೀಗೆ ಯಾವುದೇ ವಿಷಯ ಇರಲಿ; ಅಲ್ಲೆಲ್ಲ ಬೇರೆ ದೇಶಗಳವರು ಏನು ಸಾಧನೆ ಮಾಡಿದ್ದಾರೋ ಅಂಥ ಎಲ್ಲ ಸಾಧನೆಗಳನ್ನು ನಮ್ಮವರು ಕೂಡ ಮಾಡಿದ್ದಾರೆ. ಉದಾಹರಣೆಗೆ ಭೂಮಿ ದುಂಡಗಿದೆ ಎಂದು ಆರ್ಯಭಟ ಹೇಳಿದ್ದಾನೆ. ಪರಮಾಣುಗಳ ಪರಿಕಲ್ಪನೆಯನ್ನು ನಮ್ಮಲ್ಲಿ ಕಣಾದ ಮಹರ್ಷಿಗಳೇ ಕೊಟ್ಟಿದ್ದಾರೆ. ಇಂಥ ವಿಷಯಗಳನ್ನು ನಮ್ಮ ಮಕ್ಕಳಿಗೆ ತಿಳಿಸಬೇಕು. ಎಲ್ಲೆಲ್ಲಿ ಸಾಧ್ಯವೋ ಅಲ್ಲೆಲ್ಲ ಭಾರತದ ಸಾಧನೆಗಳ ಬಗ್ಗೆ ನಮ್ಮ ಮಕ್ಕಳಿಗೆ ತಿಳಿಸಲು

CC-0. Nepal Sanskrit Academy, Kathmandu Collection

ಪ್ರಯತ್ನಿಸುವುದೇ ಪಠ್ಯಪುಸ್ತಕಗಳ ಪರಿಷ್ಕರಣೆಯ ಮುಖ್ಯ ಉದ್ದೇಶ". ವಿಷಯ ಸ್ಪಷ್ಟ. ಭಾರತದ ಪ್ರಾಚೀನ ವೇದ-ಉಪನಿಷತ್ತುಗಳ, ಭಾರತದ ಋಷಿಮುನಿಗಳ ಉಲ್ಲೇಖವನ್ನು ಪಠ್ಯಪುಸ್ತಕದಲ್ಲಿ ಎಲ್ಲೆಲ್ಲಿ ಸಾಧ್ಯವೋ ಅಲ್ಲೆಲ್ಲ ತುರುಕುವುದೇ ಪಠ್ಯಗಳನ್ನು ಭಾರತೀಯಗೊಳಿಸುವ ಸಾಹಸದ ಒಂದಂಶದ ಕಾರ್ಯಕ್ರಮ.

ಪಠ್ಯವನ್ನು ಭಾರತೀಯಗೊಳಿಸುವುದು ಎಂದರೆ ಇದಲ್ಲ (ಮತ್ತು ಇದಷ್ಟೇ ಅಲ್ಲ) ಯಾಕೆ ಎಂಬುದನ್ನು ಮುಂದಿನ ಭಾಗದಲ್ಲಿ ವಿವರಿಸುವ ಯತ್ನ ಮಾಡುತ್ತೇನೆ. ಸದ್ಯಕ್ಕೆ, ಭಾರತದ ಋಷಿಮುನಿಗಳ ಉಲ್ಲೇಖ ಕೊಡುವುದಕ್ಕಷ್ಟೇ ಸೀಮಿತವಾಗಿಯಾದರೂ ನಮ್ಮ ಪಠ್ಯಪುಸ್ತಕ ರಚನಕಾರರು ಸಮರ್ಪಕ ಕೆಲಸ ಮಾಡಿದ್ದಾರೋ ಎಂಬುದನ್ನು ನೋಡೋಣ. ಕರ್ನಾಟಕ ಸರಕಾರದ ಶಿಕ್ಷಣ ಇಲಾಖೆ ಹೊರತಂದಿರುವ ಒಂಬತ್ತನೇ ತರಗತಿಯ ವಿಜ್ಞಾನ (ಭಾಗ - 1) ಪಠ್ಯದ ಮೊದಲ ಅಧ್ಯಾಯ: ನಮ್ಮ ಸುತ್ತಮುತ್ತಲಿನ ದ್ರವ್ಯಗಳು - ಇದರ ಮೊದಲ ಪುಟದಲ್ಲಿ ಬರುವ ಒಂದು ವಾಕ್ಯವೃಂದವನ್ನು ಗಮನಿಸಿ:

ಮೊದಲಿನಿಂದಲೂ, ಮನುಷ್ಯನು ತನ್ನ ಸುತ್ತಮುತ್ತಲಿನ ಪ್ರದೇಶವನ್ನು ಅರ್ಥೈಸಲು ಪ್ರಯತ್ನಿಸುತ್ತಿದ್ದಾನೆ. ಭಾರತದ ಪ್ರಾಚೀನ ತತ್ತ್ವಜ್ಞಾನಿಗಳು ದ್ರವ್ಯವು ಐದು ಮೂಲ ಧಾತುಗಳ ರೂಪದಲ್ಲಿ ಮಾಡಲ್ಪಟ್ಟಿದೆ ಎಂದು ವರ್ಗೀಕರಿಸಿದ್ದಾರೆ. ಅವುಗಳೇ ಪಂಚತತ್ತ್ವಗಳು. ಅವುಗಳೆಂದರೆ ಗಾಳಿ, ಭೂಮಿ, ಅಗ್ನಿ, ಆಕಾಶ ಮತ್ತು ನೀರು. ಅವರುಗಳ ಪ್ರಕಾರ ಎಲ್ಲಾ ಜೀವಿಗಳು ಅಥವಾ ನಿರ್ಜೀವಿಗಳು ಈ ಐದು ಮೂಲಧಾತುಗಳಿಂದ ಮಾಡಲ್ಪಟ್ಟಿವೆ ಎಂದು ತಿಳಿಸಿದ್ದಾರೆ. ಪ್ರಾಚೀನ ಗ್ರೀಕ್‌ನ ತತ್ತ್ವಜ್ಞಾನಿಗಳೂ ಸಹ ವಿದ್ರವ್ಯಹಿವನ್ನು ಈ ರೀತಿಯಾಗಿಯೇ ವರ್ಗೀಕರಿಸಿದ್ದಾರೆ. ಆಧುನಿಕ ವಿಜ್ಞಾನಿಗಳು ಭೌತಗುಣಗಳು ಮತ್ತು ರಾಸಾಯನಿಕ ಸ್ವರೂಪದ ಆಧಾರದ ಮೇಲೆ ದ್ರವ್ಯವನ್ನು ಎರಡು ವಿಧಗಳಾಗಿ ವರ್ಗೀಕರಿಸಿದ್ದಾರೆ.

ಈ ವಾಕ್ಯವೃಂದದಲ್ಲಿರುವ ದೋಷಗಳನ್ನು ಗಮನಿಸಿ:

(1) ಮನುಷ್ಯತನ್ನಸುತ್ತಮುತ್ತಲಿನಪ್ರದೇಶವನ್ನುಅರ್ಥೈಸಲುಪ್ರಯತ್ನಿಸುತ್ತಿದ್ದಾನೆ. ಭಾರತದ ಪ್ರಾಚೀನ ತತ್ತ್ವಜ್ಞಾನಿಗಳು ದ್ರವ್ಯವು ಐದು ಧಾತುಗಳಿಂದ ಮಾಡಲ್ಪಟ್ಟಿವೆ ಎಂದು ಹೇಳಿದ್ದಾರೆ. - ಈ ಎರಡು ವಾಕ್ಯಗಳಿಗಿರುವ ಸಂಬಂಧ ಏನು? ದ್ರವ್ಯ, ಧಾತು, ವರ್ಗೀಕರಣ ಎಂಬ ಪದಗಳು, ಎಲ್ಲಿಂದಲೋ ಧುತ್ತನೆ ಭೂಮಿಗೆ ಬಿದ್ದ ಉಲ್ಕೆಗಳಂತೆ, ಈ ವಾಕ್ಯದಲ್ಲಿ ಕಾಣಿಸಿಕೊಂಡಿವೆ. ದ್ರವ್ಯ ಮತ್ತು ಧಾತು ಎಂಬ ಹೊಸ ಪರಿಕಲ್ಪನೆಗಳನ್ನು ಮೊದಲ ಬಾರಿಗೆ ವಿದ್ಯಾರ್ಥಿಗಳಿಗೆ ಹೇಳುವಾಗ ಪೂರ್ವರಂಗ ಒಂದಷ್ಟು ಬೇಕಲ್ಲ? ಅದು ಇಲ್ಲಿಲ್ಲ.

CC-0. Nepal Sanskrit Academy, Kathmandu Collection

(2) ಭಾರತದ ಪ್ರಾಚೀನ ತತ್ತ್ವಜ್ಞಾನಿಗಳು ದ್ರವ್ಯವು ಐದು ಮೂಲ ಧಾತುಗಳಿಂದ ಮಾಡಲ್ಪಟ್ಟಿವೆ ಎಂದು ಹೇಳಿದ್ದಾರಂತೆ. ಯಾವ ತತ್ತ್ವಜ್ಞಾನಿಗಳು ಅವರು? ಹಾಗೆ ಹೇಳಿದ್ದು ಎಲ್ಲಿ? ವಾಕ್ಯದಲ್ಲಿ ಬೇಡ, ಅಡಿಟಿಪ್ಪಣಿಯ ಮಾಹಿತಿ ಕೂಡ ಇಲ್ಲ.

(3) ದ್ರವ್ಯವು ಐದು ಮೂಲ ಧಾತುಗಳಿಂದ ಮಾಡಲ್ಪಟ್ಟಿವೆ ಎಂದು ಭಾರತೀಯರು ಹೇಳಿದರು ಎಂಬುದೇ ಶುದ್ಧಾಂಗ ತಪ್ಪು. ಅಂಥ ಯಾವ ಮಾತೂ ತತ್ತ್ವಶಾಸ್ತ್ರದ ಯಾವ ಮೂಲೆಯಲ್ಲೂ ಬಂದಿಲ್ಲ. ಮಾತ್ರವಲ್ಲ, ವಿಜ್ಞಾನ ಪಠ್ಯಗಳಲ್ಲಿ ಇಂಗ್ಲೀಷ್‌ನ "ಎಲಿಮೆಂಟ್" ಎಂಬ ಶಬ್ದಕ್ಕೆ ಸಂವಾದಿಯಾಗಿ ಕನ್ನಡದಲ್ಲಿ "ಧಾತು" ಎಂಬ ಪದ ಬಳಸುವುದು ಸಾಮಾನ್ಯ. ಉದಾಹರಣೆಗೆ ಹೈಡ್ರೋಜನ್, ಹೀಲಿಯಂ, ಕಾರ್ಬನ್ ಮುಂತಾದವು ಧಾತುಗಳು. ಆದರೆ ಈ ಮೇಲೆ ಬಳಸಿಕೊಂಡ ವಾಕ್ಯವೃಂದದಲ್ಲಿ "ಧಾತು" ಎಂಬ ಶಬ್ದವನ್ನು ಈ ಅರ್ಥದಲ್ಲಿ ಬಳಸಿಲ್ಲ ಎಂಬುದನ್ನು ಗಮನಿಸಿ.

(4) ಪಠ್ಯ ಬರೆದವರು ಆ ಐದು "ಧಾತು"ಗಳನ್ನು ಪಂಚತತ್ತ್ವಗಳು ಎಂದು ಕರೆದಿದ್ದಾರೆ. ಧಾತು ಬೇರೆ, ತತ್ತ್ವ ಬೇರೆ. ಶಬ್ದಗಳನ್ನು ಬೇಕಾಬಿಟ್ಟಿಯಾಗಿ ಬರೆದು ಎಸೆದದ್ದಕ್ಕೆ ಇದೊಂದು ನಿದರ್ಶನ.

(5) ಪಂಚತತ್ತ್ವಗಳು ಗಾಳಿ, ಭೂಮಿ, ಅಗ್ನಿ, ಆಕಾಶ ಮತ್ತು ನೀರು – ಅಂತೆ. ಈ ಐದರ ಪೈಕಿ ಅಗ್ನಿ ಮೂರನೇ ಸ್ಥಾನದಲ್ಲಿ ಸರಿಯಾಗಿ ಕೂತಿದೆ ಅನ್ನುವುದು ಬಿಟ್ಟರೆ ಮಿಕ್ಕ ಯಾವುದನ್ನೂ ಕ್ರಮದಲ್ಲಿ ಬರೆದಿಲ್ಲ. ಪೃಥ್ವಿ, ಜಲ, ಅಗ್ನಿ, ವಾಯು, ಆಕಾಶ – ಇದು ಪಂಚತತ್ತ್ವ ಅಥವಾ ಪಂಚಭೂತಗಳ ಸರಿಯಾದ ಕ್ರಮ.

(6) ಪ್ರಪಂಚದ ಜೀವಿಗಳು ಹಾಗೂ ನಿರ್ಜೀವಿಗಳು ಈ ಐದು "ಮೂಲಧಾತು"ಗಳಿಂದ ಮಾಡಲ್ಪಟ್ಟಿವೆ ಎಂದು ತತ್ತ್ವಜ್ಞಾನಿಗಳು ಹೇಳಿದ್ದಾರೆ – ಎಂದು ಪಠ್ಯ ಹೇಳುತ್ತದೆ. ಅಂಥ ಯಾವ ಮಾತುಗಳನ್ನೂ ಭಾರತೀಯ ತತ್ತ್ವಜ್ಞಾನಿಗಳು ಹೇಳಿಲ್ಲ.

(7) ಗ್ರೀಕ್‌ನ ತತ್ತ್ವಜ್ಞಾನಿಗಳು ಸಹ ದ್ರವ್ಯವನ್ನು ಈ ರೀತಿಯಾಗಿಯೇ ವರ್ಗೀಕರಿಸಿದ್ದಾರೆ – ಎಂದು ಪಠ್ಯದಲ್ಲಿ ಹೇಳಲಾಗಿದೆ. ಗ್ರೀಸ್ (ಗ್ರೀಕ್‌ನ ಅಲ್ಲ) ದೇಶದ ತತ್ತ್ವಜ್ಞಾನಿಗಳು ಹೇಳಿದ್ದು ನಾಲ್ಕು "ಎಲಿಮೆಂಟ್ಸ್" ಬಗ್ಗೆಯೇ ಹೊರತು ಪಂಚತತ್ತ್ವಗಳ ಬಗ್ಗೆ ಅಲ್ಲ. ಮಾತ್ರವಲ್ಲ, ಭಾರತೀಯರು ಹೇಳುವ ಪಂಚತತ್ತ್ವಗಳಿಗೂ ಗ್ರೀಸ್‌ನ ಪ್ರಾಚೀನರು ಹೇಳಿದ ನಾಲ್ಕು ಎಲಿಮೆಂಟ್ಸ್‌ಗಳಿಗೂ ಮೂಲಭೂತ ವ್ಯತ್ಯಾಸವಿದೆ. ಅವೆರಡನ್ನು ಸಮೀಕರಿಸುವುದು ಸರಿಯಲ್ಲ.

CC-0. Nepal Sanskrit Academy, Kathmandu Collection

(8) ವಾಕ್ಯವೃಂದದ ಕೊನೆಗೆ, ಆಧುನಿಕ ವಿಜ್ಞಾನಿಗಳು ದ್ರವ್ಯವನ್ನು ಎರಡು ವಿಧಗಳಾಗಿ ವರ್ಗೀಕರಿಸಿದ್ದಾರೆ – ಎಂಬ ಮಾತು ಬಂದಿದೆ. ಆದರೆ, ಪಠ್ಯದ ಮುಂದುವರಿದ ಭಾಗದಲ್ಲಿ, ಅಧ್ಯಾಯದ ಕೊನೆಯವರೆಗೂ, ಆ ಎರಡು ವಿಧಗಳು ಯಾವುದು ಎಂಬುದನ್ನು ಪಠ್ಯ ಬರೆದವರು ಹೇಳುವುದೇ ಇಲ್ಲ! ಮೇಲಾಗಿ ಪ್ರಾಚೀನರು ಹೇಳಿದ ಪಂಚತತ್ತ್ವಕ್ಕೂ ಆಧುನಿಕ ವಿಜ್ಞಾನಿಗಳು ಮಾಡಿದ ಎರಡು ವಿಧಗಳ ವರ್ಗೀಕರಣಕ್ಕೂ ಏನು ಸಾಮ್ಯ, ಏನು ವ್ಯತ್ಯಾಸ ಎಂಬುದನ್ನು ಪಠ್ಯ ವಿವರಿಸುವುದಿಲ್ಲ.

ಇಲ್ಲಿ ನಾವು ಕೊಡಬಹುದಾದ ನಿರ್ಣಯಗಳು ಇವು :

(1) ಭಾರತೀಯ ಎನ್ನಿಸುವ ಸಂಗತಿಗಳನ್ನು ಪಠ್ಯದಲ್ಲಿ ಸೇರಿಸಿ – ಎಂಬ ಸೂಚನೆಯನ್ನು ಪಾಲಿಸುವುದಷ್ಟೇ ಪಠ್ಯ ಬರೆಯುತ್ತಿರುವವರ ಉದ್ದೇಶವಾಗಿದೆ. ತಾವು ಬರೆಯುವ ಸಂಗತಿಗಳಿಂದ ವಿದ್ಯಾರ್ಥಿಗಳಿಗೆ ಏನಾದರೂ ಲಾಭ ಆಗಬೇಕು ಎಂಬ ದೂರದೃಷ್ಟಿ ಅವರಿಗೆ ಇಲ್ಲ. ಹಾಗಾಗಿ, ಭಾರತೀಯ ಅಂಶಗಳನ್ನು ಪಠ್ಯಗಳಲ್ಲಿ ಕಾಟಾಚಾರಕ್ಕೆಂಬಂತೆ ತುರುಕುವ ಕೆಲಸ ಅಷ್ಟೇ ಆಗುತ್ತಿದೆ. ಮೇಲಾಗಿ, ಪಠ್ಯ ಬರೆಯುವವರಿಗೆ ಭಾರತೀಯ ವಿಷಯಗಳಲ್ಲಿ ಪ್ರವೇಶ (ಪ್ರಾಥಮಿಕ ತಿಳಿವಳಿಕೆ) ಇಲ್ಲ.

(2) ಪಠ್ಯದಲ್ಲಿ ಕೊಡುತ್ತಿರುವ (ಅರ್ಥಾತ್ ತುರುಕುತ್ತಿರುವ) ಭಾರತೀಯ ಅಂಶಗಳಿಗೂ ಪಠ್ಯದ ಮುಖ್ಯಭಾಗದ ಓಘಕ್ಕೂ ಸಂಬಂಧವಿಲ್ಲ. ಇನ್ನೊಂದು ರೀತಿಯಲ್ಲಿ ಹೇಳುವುದಾದರೆ, ಭಾರತೀಯ ಎಂದು ಏನನ್ನು ಪಠ್ಯದಲ್ಲಿ ಹೇಳಲಾಗಿದೆಯೋ ಅದನ್ನು ತೆಗೆದುಹಾಕಿದರೂ ಪಠ್ಯದ ಮೂಲ ರಚನೆಗಾಗಲೀ, ಆಶಯಕ್ಕಾಗಲೀ ಯಾವ ಭಂಗವೂ ಆಗುವುದಿಲ್ಲ. ಪಠ್ಯದಲ್ಲಿ ಅಧ್ಯಾಯದ ವಿಷಯ ಮತ್ತು ಭಾರತೀಯ ಎಂಬ ಮಾಹಿತಿ ಎರಡೂ ಎಣ್ಣೆ – ನೀರಿನಂತೆ ಪ್ರತ್ಯೇಕವಾಗಿ ನಿಲ್ಲುತ್ತವೆ.

(3) ಭಾರತೀಯ ಎಂದು ಕೊಟ್ಟಿರುವ ಮಾಹಿತಿಗಳಲ್ಲಿ ಬಹುಪಾಲು ಅಸಂಗತ. ಮಿಕ್ಕವು ತಪ್ಪು, ದೋಷಪೂರಿತ.

(4) ಎಲ್ಲಕ್ಕಿಂತ ಮುಖ್ಯವಾಗಿ, ಪಠ್ಯದಲ್ಲಿ "ಭಾರತೀಯ" ಎಂಬ ನೆಲೆಯಲ್ಲಿ ಕೊಡುತ್ತಿರುವ ವಿಷಯಗಳನ್ನು ಓದಿ ನಮಗೆ ಹೆಮ್ಮೆ ಅನ್ನಿಸುವ ಬದಲು ಮತ್ತಷ್ಟು ಅಜ್ಞಾನ ಇಲ್ಲವೇ ಕೀಳರಿಮೆ ಬೆಳೆಯುವ ಸಾಧ್ಯತೆಯೇ ಹೆಚ್ಚುತ್ತಿದೆ!

ಈ ನಾಲ್ಕನೇ ಅಂಶವನ್ನು ಸ್ಪಷ್ಟಪಡಿಸಲು ಈ ಭಾಗವನ್ನು ನಾವು ಗಮನಿಸೋಣ:

ಪ್ರಾಚೀನ ಭಾರತೀಯ ಮತ್ತು ಗ್ರೀಕ್ ತತ್ತ್ವಶಾಸ್ತ್ರಜ್ಞರು ಯಾವತ್ತೂ ಅಪರಿಚಿತ

CC-0. Nepal Sanskrit Academy, Kathmandu Collection

ಮತ್ತು ಅಗೋಚರ ದ್ರವ್ಯದ ಕುರಿತು ತೀವ್ರ ಕುತೂಹಲಿಗಳಾಗಿದ್ದರು. ದ್ರವ್ಯದ ವಿಭಜನೀಯತೆಯ ಕಲ್ಪನೆಯು ಬಹಳಷ್ಟು ಹಿಂದೆಯೇ ಅಂದರೆ ಸುಮಾರು ಕ್ರಿಸ್ತಪೂರ್ವ 500ರಲ್ಲಿಯೇ ಭಾರತದಲ್ಲಿ ಪರಿಗಣಿತವಾಗಿತ್ತು. ಪ್ರಾಚೀನ ಭಾರತೀಯ ತತ್ತ್ವಶಾಸ್ತ್ರಜ್ಞರಾದ ಮಹರ್ಷಿ ಕಣಾದರ ಸಿದ್ಧಾಂತದ ಪ್ರಕಾರ ಒಂದು ವೇಳೆ ನಾವು ದ್ರವ್ಯವನ್ನು ವಿಭಜಿಸುತ್ತಾ ಹೋದರೆ ಕೊನೆಯಲ್ಲಿ ಚಿಕ್ಕ ಚಿಕ್ಕ ಕಣಗಳನ್ನು ಪಡೆಯುತ್ತೇವೆ. ಅಂತಿಮವಾಗಿ ಅತ್ಯಂತ ಚಿಕ್ಕ ಕಣವು ದೊರೆತು ಮುಂದೆ ವಿಭಜಿಸುವುದು ಅಸಾಧ್ಯವೆನ್ನುವ ಹಂತವನ್ನು ತಲುಪುತ್ತೇವೆ. ಅವರು ಈ ಕಣಗಳನ್ನು ಪರಮಾಣು ಎಂದು ಹೆಸರಿಸಿದರು. ಪಕುಧ ಕಾತ್ಯಾಯನ ಎಂಬ ಇನ್ನೋರ್ವ ಭಾರತೀಯ ತತ್ತ್ವಶಾಸ್ತ್ರಜ್ಞರು ಈ ಸಿದ್ಧಾಂತವನ್ನು ವಿವರಿಸುತ್ತಾ, ಈ ಕಣಗಳು ಸಾಮಾನ್ಯವಾಗಿ ಸಂಯೋಜಿತ ರೂಪದಲ್ಲಿದ್ದು ವಿವಿಧ ರೂಪದ ದ್ರವ್ಯಗಳನ್ನು ಉಂಟು ಮಾಡುತ್ತವೆ ಎಂದು ತಿಳಿಸಿದರು.

ಇದು ಒಂಬತ್ತನೇ ತರಗತಿಯ ವಿಜ್ಞಾನ ಪಠ್ಯದ ಮೂರನೇ ಅಧ್ಯಾಯವಾದ "ಪರಮಾಣುಗಳು ಮತ್ತು ಅಣುಗಳು" – ಇದರ ಪ್ರಾರಂಭ ಭಾಗ. ಅಧ್ಯಾಯದಲ್ಲಿ ಎಲ್ಲೆಲ್ಲಿ ಸಾಧ್ಯವೋ ಅಲ್ಲಿ ಭಾರತೀಯವಾದ ಅಂಶವನ್ನು ತುರುಕಿ ಎಂದ ಸೂಚನೆಯನ್ನು ಅತ್ಯಂತ ಶಿಸ್ತಿನಿಂದ ಪಾಲಿಸಿದ ಪರಿಣಾಮವಾಗಿ ಬಂದಿರುವ ಸಾಲುಗಳಿವು. ಮೊದಲ ಐದಾರು ಸಾಲುಗಳಲ್ಲಿ ಕಣಾದರ ಪ್ರಸ್ತಾಪ ಬಂದಿದೆ ಎನ್ನುವುದು ಬಿಟ್ಟರೆ 25 ಪುಟಗಳಿರುವ ಈ ದೀರ್ಘ ಅಧ್ಯಾಯದಲ್ಲಿ ಮತ್ತೆಲ್ಲೂ ಭಾರತೀಯತೆಯ ಪ್ರಸ್ತಾಪ ಇಲ್ಲ! ಇರಲಿ, ಕೊಟ್ಟಿರುವ ಮಾಹಿತಿ ಸರಿಯಾಗಿದೆಯೆ? ಕಣಾದರ ಕುರಿತು ಅಂತರ್ಜಾಲದಲ್ಲಿ ಸಿಗುವ ಮೇಲುಮೇಲಿನ ತೇಲುಮಾಹಿತಿಯನ್ನಷ್ಟೇ ತೆಗೆದು ಪಠ್ಯದಲ್ಲಿ ತುಂಬಿಸಲಾಗಿದೆ ಎಂಬುದು ಭಾರತೀಯ ನ್ಯಾಯಶಾಸ್ತ್ರಗಳಲ್ಲಿ ಪ್ರವೇಶ ಇರುವ ಯಾರಿಗಾದರೂ ಗೊತ್ತಾಗುವ ಸಂಗತಿ. ಕಣಾದ ಮಹರ್ಷಿಗಳ ಕುರಿತು ಪಠ್ಯದಲ್ಲಿ ಬಂದಿರುವ ಎರಡು–ಮೂರು ವಾಕ್ಯಗಳನ್ನಷ್ಟೇ ಓದುವವರಿಗೆ ಮನಸ್ಸಿನಲ್ಲಿ ಬರುವ ಯೋಚನೆ ಏನು? ಒಂದು ವಸ್ತುವನ್ನು ವಿಭಜಿಸುತ್ತಾ ಹೋದರೆ ಕೊನೆಗೆ ಪರಮಾಣು ಸಿಗುತ್ತದೆ ಎಂಬುದನ್ನು ಕಣಾದರು ಹೇಳಿದ್ದಾರೆ. ಇದನ್ನು ಕಣಾದರೇ ಯಾಕೆ ಹೇಳಬೇಕು? ಸ್ವಲ್ಪ ಬುದ್ಧಿ ಉಪಯೋಗಿಸಿ ಯೋಚಿಸುವ ಯಾರಿಗೇ ಆದರೂ ಅತ್ಯಂತ ಸಹಜವಾಗಿ ಹೊಳೆಯುವ ಅಂಶ ಅಲ್ಲವೇ ಇದು! ಇದರಲ್ಲಿ ಕಣಾದರ ಹೆಚ್ಚುಗಾರಿಕೆ ಏನಿದೆ – ಎನ್ನಿಸಬಹುದು. ಯಾಕೆಂದರೆ, ಇಂಥ ಯೋಚನೆ ಬರುವಂತೆ ನಮ್ಮ ಪಠ್ಯದಲ್ಲಿ ಕಣಾದರನ್ನು ಚಿತ್ರಿಸಲಾಗಿದೆ. ವಸ್ತುವಿನ ಅತ್ಯಂತ ಸಣ್ಣ ಕಣವನ್ನು ಪರಮಾಣು ಎಂದು ಕಣಾದರು ಕರೆದರು ಎಂಬ ಮಾಹಿತಿಗಿಂತ ಹೆಚ್ಚಿನದೇನನ್ನೂ ನಮ್ಮ ಪಠ್ಯಗಳು ನಮಗೆ ಕೊಡವು! ಆದರೆ, ವಾಸ್ತವದಲ್ಲಿ, ಕಣಾದರು ವೈಶೇಷಿಕ ಎಂಬ

CC-0. Nepal Sanskrit Academy, Kathmandu Collection

ದರ್ಶನದ ಪ್ರವರ್ತಕರು. ವೈಶೇಷಿಕವು ಪ್ರಪಂಚದ ಇರವು ಯಾವುದರಿಂದ? ಮನುಷ್ಯನನ್ನೂ ಒಳಗೊಂಡು ಸಕಲ ಚರಾಚರ ವಸ್ತುಗಳು ಅವು ಕಾಣುವ ಸ್ಥಿತಿಯಲ್ಲಿ ಯಾಕಿವೆ? ಎಲ್ಲವೂ ಯಾವುದರಿಂದ ಆಗಿದೆ? ಒಂದು ವಸ್ತು ನಷ್ಟವಾದಾಗ ಅದರಲ್ಲಿದ್ದ ದ್ರವ್ಯ ಮತ್ತೇನಾಗುತ್ತದೆ? ಮುಂತಾದ ಹಲವು ಪ್ರಶ್ನೆಗಳನ್ನು ಎದುರಿಟ್ಟುಕೊಂಡು ಉತ್ತರ ತೆಗೆಯಲು ಯತ್ನಿಸುತ್ತದೆ. ವೈಶೇಷಿಕ ದರ್ಶನದಲ್ಲಿ ಕಣಾದರು ಪದಾರ್ಥದ ಆರು ಬಗೆಗಳನ್ನು ಹೇಳುತ್ತಾರೆ. ಅವು: ದ್ರವ್ಯ, ಗುಣ, ಕರ್ಮ, ಸಾಮಾನ್ಯ, ವಿಶೇಷ ಮತ್ತು ಸಮವಾಯ. ಕಣಾದರ ನಂತರದ ತಾತ್ತ್ವಿಕರು ಅಭಾವ ಎಂಬ ಏಳನೆಯ ಬಗೆಯನ್ನೂ ಆ ಪಟ್ಟಿಗೆ ಸೇರಿಸಿದರು. ಕಣಾದರ ತತ್ತ್ವಶಾಸ್ತ್ರ ಕೇವಲ ಪರಮಾಣುವಿನ ಕಲ್ಪನೆಯನ್ನಷ್ಟೇ ಅಲ್ಲದೆ ಗುರುತ್ವದ ಅಸ್ತಿತ್ವವನ್ನು ಕೂಡ (ಸಂಯೋಗಾಭಾವೇ ಗುರುತ್ವಾತ್ ಪತನಮ್) ಹೇಳುತ್ತದೆ. ನ್ಯೂಟನ್‌ನ ಮೊದಲ ನಿಯಮವನ್ನು ಕಣಾದರು ವಿವರಿಸುತ್ತಾರೆ. ವಸ್ತುವಿನಲ್ಲಿ ಚಲನೆಯ ಕಾರಣದಿಂದ ಶಕ್ತಿ ಸಂಚಯವಾಗುತ್ತದೆ ಎಂದು ಚಲನಶಕ್ತಿಯನ್ನು ವಿವರಿಸುವ ಭಾಗ ಕೂಡ ವೈಶೇಷಿಕ ದರ್ಶನದಲ್ಲಿದೆ. ಆದರೆ ಈ ಯಾವ ಅಂಶಗಳನ್ನು ಕೂಡ ಇವತ್ತಿನ ನಮ್ಮ ವಿಜ್ಞಾನ ಪಠ್ಯಗಳು ತಿಳಿಸುವುದಿಲ್ಲ.

ಪಠ್ಯಪುಸ್ತಕಗಳನ್ನು ಪಾಶ್ಚಾತ್ಯ ಚಿಂತನೆಯಿಂದ ಹೊರತಂದು ಭಾರತೀಯಗೊಳಿಸುವುದು ಎಂದರೆ ಪ್ರಾಚೀನ ಋಷಿಮುನಿಗಳ ಉಲ್ಲೇಖ ಮಾಡುವುದು ಮಾತ್ರವಲ್ಲ; ಆ ಪಠ್ಯಗಳು ನಮ್ಮ ಸುತ್ತಮುತ್ತಲಿನ ಸಂಗತಿಗಳನ್ನು ನಮಗೆ ಹೆಚ್ಚು ಸ್ಪಷ್ಟವಾಗಿಸುವಂತೆ ಅವನ್ನು ಆಮೂಲಾಗ್ರವಾಗಿ ತಿದ್ದಿ ಬರೆಯುವುದು. ಉದಾಹರಣೆಗೆ, ಒಂಬತ್ತನೇ ತರಗತಿಯ ವಿಜ್ಞಾನ ಪಠ್ಯದ ಮೊದಲ ಪಾಠ: ವಿನಮ್ಮ ಸುತ್ತಮುತ್ತಲಿನ ದ್ರವ್ಯಗಳುಹಿ, ದ್ರವನ, ಬಾಷ್ಪೀಕರಣ, ಘನೀಕರಣ, ಸಾಂದ್ರೀಕರಣ, ಆವೀಕರಣ (?), ಉತ್ಪತನ ಮುಂತಾದ ಹಲವು ಪ್ರಕ್ರಿಯೆಗಳನ್ನು ವಿವರಿಸುತ್ತದೆ. ಆದರೆ ಕೊಟ್ಟಿರುವ ಯಾವ ವಿವರಣೆ, ಪ್ರಶ್ನೆ, ಚಟುವಟಿಕೆಯಲ್ಲೂ ಭಾರತೀಯತೆಯ ಅಂಶ ಇಲ್ಲ. ನಮ್ಮವರು ಸಮುದ್ರದ ನೀರಿಂದ ಉಪ್ಪು ಮಾಡುತ್ತಿದ್ದದ್ದು ಹೇಗೆ? ಆಲೆಮನೆಯಲ್ಲಿ ಬೆಲ್ಲ ತಯಾರಿಸುವುದು ಹೇಗೆ? ಗಾಣದಿಂದ ಎಣ್ಣೆ ತೆಗೆಯುವುದು ಹೇಗೆ? ಉಪ್ಪಿನಕಾಯಿ ಹಾಕುವಾಗ ನೀರು ಸೋಕದಂತೆ ಜಾಗ್ರತೆ ವಹಿಸುವುದು ಏಕೆ? ದೇವಸ್ಥಾನಗಳಲ್ಲಿ ಮೂರ್ತಿ ಪ್ರತಿಷ್ಠಾಪನೆಯ ಸಂದರ್ಭದಲ್ಲಿ ಅಷ್ಟಬಂಧ ಮಿಶ್ರಣ ಯಾವುದರಿಂದ ಮಾಡುತ್ತಾರೆ? ಮಾಡಲು ಆ ಎಂಟು ಪದಾರ್ಥಗಳನ್ನೇ ಯಾಕೆ ಆಯ್ದುಕೊಳ್ಳುತ್ತಾರೆ? ಇಡ್ಲಿಯು ಸ್ನಿಗ್ಧರೂಪದಿಂದ ಘನರೂಪಕ್ಕೆ ಬದಲಾಗಬೇಕಾದರೆ ಯಾವ ಪ್ರಕ್ರಿಯೆ ಸಹಾಯ ಮಾಡುತ್ತದೆ? ಇಂಥ

CC-0. Nepal Sanskrit Academy, Kathmandu Collection

ಅಪ್ಪಟ ಭಾರತೀಯ ಸಂಗತಿಗಳನ್ನು ವಿವರಿಸುತ್ತ ಹೋಗಿದ್ದರೆ ಆ ಪಾಠದಲ್ಲಿ ಬಂದಿರುವ ವಿಷಯಗಳನ್ನು ಎಷ್ಟೊಂದು ಚೆನ್ನಾಗಿ ಮಕ್ಕಳಿಗೆ ಮನದಟ್ಟಾಗುವಂತೆ ವಿವರಿಸಬಹುದಿತ್ತು! ಪಠ್ಯಗಳನ್ನು ಭಾರತೀಯಗೊಳಿಸವುದು ಎಂದರೆ ಪ್ರಾಚೀನ ಋಷಿಮುನಿಗಳ ಮೇಲೆ ಒಂದೆರಡು ವಾಕ್ಯಗಳನ್ನು ಬಾಕ್ಸ್ ಐಟಮ್ ಮಾಡಿ ಕೊಡುವುದಲ್ಲ; ಇದೂ ಕೂಡ.

ನಮ್ಮ ದೇಶದಲ್ಲಿ ನಾವು ಮಕ್ಕಳಿಗೆ ಕೊಡುವ ವಿಭಾರತೀಯ ಶಿಕ್ಷಣಹಿ ಹೇಗಿರಬೇಕು ಎಂಬ ಚರ್ಚೆಯನ್ನು ಮುಂದುವರೆಸುವ ಮುನ್ನ ಈಗ ಚಲಾವಣೆಯಲ್ಲಿರುವ ಪಠ್ಯಕ್ರಮದ ಬಗ್ಗೆ ಎನ್.ಸಿ.ಇ.ಆರ್.ಟಿ.ಯ ಅಭಿಪ್ರಾಯ ಏನಿದೆ ಎಂಬುದನ್ನು ಸ್ವಲ್ಪ ನೋಡೋಣ. ಎನ್.ಸಿ.ಇ.ಆರ್.ಟಿ. ದೇಶದ ಕೋಟ್ಯಂತರ ಮಕ್ಕಳು ಓದುವ ಪಠ್ಯಕ್ರಮವನ್ನು ರೂಪಿಸುವ ಶಿಕ್ಷಣ ಸಂಸ್ಥೆ. ಸ್ವಾತಂತ್ರ್ಯ ಬಂದಾಗಿನಿಂದಲೂ ಶಿಕ್ಷಣಕ್ಷೇತ್ರದಲ್ಲೇ ಪೂರ್ತಿಯಾಗಿ ತನ್ನನ್ನು ಮುಳುಗಿಸಿಕೊಂಡಿರುವ ಈ ಸಂಸ್ಥೆ ಇಂದಿನ ಪಠ್ಯಕ್ರಮದ ಕುರಿತು ಕೊಡುವ ಅಭಿಪ್ರಾಯಗಳು ಅತ್ಯಂತ ಮುಖ್ಯವಾಗುತ್ತವೆ ಎಂಬುದರಲ್ಲಿ ಎರಡು ಮಾತಿಲ್ಲ. ಕಳೆದ ವರ್ಷ (2017ರಲ್ಲಿ) ಕರ್ನಾಟಕ ಸರಕಾರ ರೂಪಿಸಿದ್ದ/ಪರಿಷ್ಕರಿಸಿದ್ದ ಪಠ್ಯಪುಸ್ತಕಗಳನ್ನು (1ರಿಂದ 10ನೆಯ ತರಗತಿವರೆಗಿನವು) ವಿಷಯತಜ್ಞರಿಂದ ಓದಿಸಿ ಪರಾಮರ್ಶನ ನಡೆಸಿ ಒಂದು ದೀರ್ಘ ಟಿಪ್ಪಣಿಯನ್ನು ಎನ್.ಸಿ.ಇ.ಆರ್.ಟಿ. ಬರೆಯಿತು. ಅದು ಕೊಟ್ಟ ವರದಿಯಲ್ಲಿರುವ ಕೆಲವು ಅಂಶಗಳು ಇಲ್ಲಿವೆ:

ಇಂಗ್ಲೀಷ್ ಪಠ್ಯ: ಹೂರಣದ ದೃಷ್ಟಿಯಿಂದ ನೋಡುವುದಾದರೆ, ಪ್ರತಿ ತರಗತಿಯ ಪಠ್ಯವೂ ನೀರಸವಾಗಿದೆ. ಅನಗತ್ಯ ವಿವರಗಳನ್ನು ತುರುಕಲಾಗಿದೆ. ಬಳಸಿರುವ ಪಾಠಗಳಲ್ಲಿ ಹೆಚ್ಚಿನವು ವಿದ್ಯಾರ್ಥಿಗಳ ವಯೋಮಿತಿಯನ್ನು ದಾಟಿಹೋಗುವ ಸಂಕೀರ್ಣ ವಿಷಯಗಳನ್ನೇ ಒಳಗೊಂಡಿವೆ. ಪಠ್ಯ ರಚನಕಾರರು ಮಕ್ಕಳಿಗೆ ಭಾಷೆ ಕಲಿಸಬೇಕು ಎಂಬ ಉದ್ದೇಶಕ್ಕಿಂತ ತಮ್ಮ ಪಾಂಡಿತ್ಯ ಪ್ರದರ್ಶನ ಮಾಡಬೇಕೆಂದು ಇವನ್ನೆಲ್ಲ ಬರೆದಿದ್ದಾರೇನೋ ಅನ್ನಿಸುವಂತಿದೆ. ಭಾಷಾ ಪಠ್ಯದಲ್ಲಿ ಗುಂಪು ಚಟುವಟಿಕೆಗಳು ಇಲ್ಲ. ಅಭ್ಯಾಸ ಎಂಬ ಭಾಗದಲ್ಲಿ ಕೊಟ್ಟಿರುವ ಪ್ರಶ್ನೆಗಳೆಲ್ಲ ಯಾರು? ಏನು? ಹೇಗೆ? ಏಕೆ? ಎಂಬಂಥ ಪ್ರಶ್ನೆಗಳೇ. ಇವನ್ನು ಇಂಗ್ಲೀಷ್‌ನಲ್ಲಿ "ಡಬ್ಲ್ಯೂ ಎಚ್ ಪ್ರಶ್ನೆಗಳು" ಎನ್ನುತ್ತಾರೆ. ಈ ಪ್ರಶ್ನೆಗಳು ವಿದ್ಯಾರ್ಥಿ ಓದಿದ್ದರಲ್ಲಿ ಎಷ್ಟು ನೆನಪಿಟ್ಟಿದ್ದಾನೆ ಎಂಬುದನ್ನು ಪರೀಕ್ಷಿಸುತ್ತವೆಯೇ ಹೊರತು, ಹೊಸದಾಗಿ ಏನು ಕಲಿತಿದ್ದಾನೆ? ಕಲಿತದ್ದನ್ನು ತನ್ನ ಸ್ವಂತ ಬಳಕೆಯಲ್ಲಿ ಹೇಗೆ ತರುತ್ತಾನೆ? ಎಂಬುದನ್ನು ಪರೀಕ್ಷಿಸುವುದೇ ಇಲ್ಲ. ಒಂದು ವಿಷಯವನ್ನು ಚೆನ್ನಾಗಿ ಕಲಿಯುವುದು ಮಾತ್ರವಲ್ಲ, ಅದನ್ನು ತನ್ನ ದಿನನಿತ್ಯದ ವ್ಯವಹಾರದಲ್ಲಿ ಸಮರ್ಥವಾಗಿ ಬಳಸಲು ವಿದ್ಯಾರ್ಥಿ ಹೇಗೆ ತಯಾರಾಗಿದ್ದಾನೆ ಎಂಬುದು ಕೂಡ

CC-0. Nepal Sanskrit Academy, Kathmandu Collection

ಭಾಷಾಪಠ್ಯದ ಮುಖ್ಯ ಆದ್ಯತೆಯಾಗಬೇಕು. ಅಂಥ ವಿಷಯಗಳ ಬಗ್ಗೆ ಪಠ್ಯ ಬರೆದವರು ಯೋಚಿಸಿದಂತೆ ಕಾಣುವುದಿಲ್ಲ. ಈ ಇಂಗ್ಲೀಷ್ ಪಠ್ಯವನ್ನು ಓದಿದರೆ ಓರ್ವ ಉತ್ತಮ ಓದುಗನಾಗಬಹುದು; ಆದರೆ ಆತ ಇಂಗ್ಲೀಷ್‌ನಲ್ಲಿ ಉತ್ತಮವಾಗಿ ಮಾತಾಡಬಲ್ಲ, ಬರೆಯಬಲ್ಲ ಎಂದು ಹೇಳುವಂತಿಲ್ಲ. ಯಾಕೆಂದರೆ ಮಾತಿನ, ಶ್ರವಣದ, ಬರವಣಿಗೆಯ ಅಭ್ಯಾಸಪ್ರಶ್ನೆಗಳೇ ಯಾವ ಪಠ್ಯದಲ್ಲೂ ಇಲ್ಲ. ನಾವು ಪ್ರಶ್ನೆ ಕೇಳುತ್ತಿದ್ದೇವೆ, ನೀವು ಓದಿದ್ದನ್ನು ನೆನಪಿಸಿಕೊಂಡು ಉತ್ತರ ಬರೆಯಿರಿ ಎಂಬಷ್ಟಕ್ಕೇ ಎಲ್ಲ ಅಭ್ಯಾಸಪ್ರಶ್ನೆಗಳೂ ನಿಂತಿವೆ. ಬೇರೆ ಯಾವ ಚಟುವಟಿಕೆಯ ಸಾಧ್ಯತೆಯನ್ನೂ ಈ ಪಠ್ಯಗಳು ಪರಿಶೀಲಿಸುವುದಿಲ್ಲ.

ಇತಿಹಾಸ/ಸಮಾಜ ವಿಜ್ಞಾನ: ಇತಿಹಾಸ ಪಠ್ಯದಲ್ಲಿ ಯಾವ ವಿಷಯಕ್ಕೆ ಎಷ್ಟು ಪುಟಗಳನ್ನು ಮೀಸಲಿಡಬೇಕು ಎಂಬ ವಿಷಯದಲ್ಲಿ ಯಾವುದೇ ಚರ್ಚೆ ನಡೆದಂತೆ ಕಾಣುವುದಿಲ್ಲ. ಒಬ್ಬರೇ ಲೇಖಕರು ಇಡೀ ಪುಸ್ತಕ ಬರೆದಿದ್ದರೆ, ತನಗೆ ಇಷ್ಟಬಂದ ವಿಷಯವನ್ನು ಲಂಬಿಸಿ, ಇಷ್ಟವಿಲ್ಲದ್ದನ್ನು ಕುಗ್ಗಿಸಿದ್ದಾರೆ ಎನ್ನಬೇಕಾಗುತ್ತದೆ. ಬೇರೆ ಬೇರೆಯವರಿಂದ ಅಧ್ಯಾಯಗಳನ್ನು ಬರೆಸಲಾಗಿದೆ ಎಂದಾದರೆ, ಅವರು ಎಷ್ಟೆಷ್ಟು ಬರೆದುಕೊಟ್ಟಿದ್ದಾರೋ ಅವೆಲ್ಲವನ್ನೂ ಒಟ್ಟುಸೇರಿಸಿ ಕಟ್ಟುಹಾಕಲಾಗಿದೆ ಎಂದು ಭಾವಿಸಬೇಕಾಗುತ್ತದೆ. ಉದಾಹರಣೆಗೆ, 7ನೇ ತರಗತಿಯಲ್ಲಿ, 90 ವರ್ಷಗಳ ಸ್ವಾತಂತ್ರ್ಯ ಸಂಗ್ರಾಮಕ್ಕೆ 39 ಪುಟಗಳನ್ನು ಮೀಸಲಿಡಲಾಗಿದೆ. ಆದರೆ, 144 ವರ್ಷಗಳ ಇತಿಹಾಸವಿರುವ ಮರಾಠರ ಸಾಮ್ರಾಜ್ಯದ ಇತಿಹಾಸಕ್ಕೆ ಕೊಟ್ಟಿರುವುದು 4 ಪುಟಗಳನ್ನು! ಸ್ವಾತಂತ್ರ್ಯ ಸಂಗ್ರಾಮದ ಕತೆಯಾದರೂ ಸರಿ ಇದೆಯೇ? ಅದನ್ನು ರಾಷ್ಟ್ರೀಯತೆಯ ಉದಯ, ಇಂಡಿಯನ್ ನ್ಯಾಷನಲ್ ಕಾಂಗ್ರೆಸ್ ಮತ್ತು ಗಾಂಧೀಯುಗ ಎಂದು ಮೂರು ಭಾಗ ಮಾಡಿ, ಒಟ್ಟು 30ಕ್ಕೂ ಹೆಚ್ಚು ಘಟನೆಗಳನ್ನು ಅಕ್ಷರಶಃ ತುರುಕಿದ್ದಾರೆ. ಪ್ರತಿ ಪುಟದಲ್ಲೂ ಹತ್ತಾರು ಹೊಸ ಹೆಸರುಗಳು, ಹತ್ತಾರು ಇಸವಿಗಳು! ಇಡೀ ಪುಸ್ತಕವೇ ನೂರಾರು ಘಟನೆಗಳ ವಿವರಗಳು ತುಂಬಿರುವ ಗೊಂಡಾರಣ್ಯ! ಇಲ್ಲಿ ಒಂದು ಘಟನೆಯಿಂದ ಮತ್ತೊಂದಕ್ಕೆ ಹಾರುವಾಗ, ಅವುಗಳ ನಡುವಿನ ಬಂಧ ಏನು? ಯಾವುದು ಯಾವುದನ್ನು ಪ್ರಭಾವಿಸಿತು? ಎಂಬುದೇನೂ ಸ್ಪಷ್ಟವಾಗುವುದಿಲ್ಲ. ಇಡೀ ಪಠ್ಯ ಹಲವು ಘಟನೆಗಳನ್ನು ವರದಿಮಾಡುತ್ತ ಹೋದ ಒಂದು ವಾರ್ಷಿಕವರದಿಯಂತಿದೆ. ಇತಿಹಾಸವೆಂದರೆ ಘಟನೆ, ಇಸವಿ, ಹೆಸರುಗಳ ಸರಮಾಲೆಯೇ?

ವಿಜ್ಞಾನ ಮತ್ತು ಗಣಿತ: ಎರಡರಲ್ಲೂ ಪ್ರಾಯೋಗಿಕ ಪಾಠಕ್ಕೆ ಅವಕಾಶವಿಲ್ಲ. ವ್ಯಾಖ್ಯೆಯಿಂದ ಶುರುವಾಗುವ ಪಾಠಗಳು, ಸ್ಮರಣಶಕ್ತಿಯ ಪರೀಕ್ಷೆಯೊಂದಿಗೆ ಮುಗಿಯುತ್ತವೆ. ಎಲ್ಲೂ ಮಕ್ಕಳ ಕೈಯಲ್ಲೇ ಚಟುವಟಿಕೆ ಮಾಡಿಸಿ, ವಿಷಯವನ್ನು ಅರ್ಥ ಮಾಡಿಸುವ ಪ್ರಯತ್ನ ಕಾಣುವುದಿಲ್ಲ. ವಿಷಯಗಳ ಓವರ್‌ಲೋಡ್

CC-0. Nepal Sanskrit Academy, Kathmandu Collection

ಎದ್ದುಕಾಣುವ ಸಂಗತಿ. ಓದು, ಉರುಹೊಡೆ, ನೆನಪಿಸಿಕೊಂಡು ಬರೆ – ಇವಿಷ್ಟೇ ಗಣಿತ ಮತ್ತು ವಿಜ್ಞಾನ ಪಠ್ಯಗಳ ಉದ್ದೇಶವಾದಂತಿದೆ. ವಿಜ್ಞಾನದಲ್ಲಿ ಸಣ್ಣ ತರಗತಿಯ ವಿದ್ಯಾರ್ಥಿಗಳಿಗೆ ಕ್ಲೋರಿನ್, ಸಲ್ಫರ್ ಡಯಾಕ್ಸೈಡ್‌ನಂಥ ವಿಷಾನಿಲಗಳ ತಯಾರಿ ನಡೆಸುವುದು ಹೇಗೆ ಎಂಬುದನ್ನು ವಿವರಿಸಲಾಗಿದೆ! ವಿದ್ಯಾರ್ಥಿಗಳ ವಯೋಮಾನಕ್ಕೆ ಮೀರಿದ; ಅಧ್ಯಾಪಕರು ತರಗತಿಯಲ್ಲಿ ಅಥವಾ ಪ್ರಯೋಗಶಾಲೆಯಲ್ಲಿ ಮಾಡಿತೋರಿಸಲಾಗದ ಇಂಥ ವಿಷಯಗಳನ್ನು ಕಲಿಸಿ ಪ್ರಯೋಜನ ಏನು?

ಇವಿಷ್ಟು, ಎನ್.ಸಿ.ಇ.ಆರ್.ಟಿ. ಕೊಟ್ಟಿರುವ 80ಕ್ಕೂ ಹೆಚ್ಚು ಪುಟಗಳ ವರದಿಯ ಕೆಲವೇ ಕೆಲವು ಸಾಲುಗಳು ಮಾತ್ರ ಎಂಬುದನ್ನು ಗಮನಿಸಬೇಕು. ತನ್ನ ಟಿಪ್ಪಣಿಗಳಲ್ಲಿ ಎನ್. ಸಿ. ಇ .ಆರ್. ಟಿ., ಕರ್ನಾಟಕ ರಾಜ್ಯ ಸರಕಾರದ ಶಿಕ್ಷಣ ಇಲಾಖೆ ರೂಪಿಸಿದ ಪಠ್ಯಪುಸ್ತಕಗಳು ಹೇಗಿವೆ ಎಂಬುದನ್ನು ವಿಮರ್ಶಿಸುವ ಜೊತೆಜೊತೆಗೇ ಪಠ್ಯಪುಸ್ತಕಗಳು ಹೇಗಿರಬಾರದು ಮತ್ತು ಹೇಗಿರಬೇಕು ಎಂಬ ಮಾತುಗಳನ್ನೂ ಹೇಳಿರುವುದರಿಂದ ಮೇಲಿನ ಸಾಲುಗಳು ಮುಖ್ಯವಾಗುತ್ತವೆ. ಈ ಟಿಪ್ಪಣಿಗಳನ್ನು ಓದಿದ ಮೇಲೆ ನಮ್ಮ ಪ್ರಸ್ತುತ ಪಠ್ಯಗಳ ಬಗ್ಗೆ ಸ್ಥೂಲವಾಗಿ ಹೀಗೆ ಹೇಳಬಹುದು:

(1) ನಮ್ಮ ಪಠ್ಯಗಳಲ್ಲಿ ಪ್ರಾಕ್ಟಿಕಲ್ ಆಗಿರುವ, ಜೀವನಾನುಭವ ಹೆಚ್ಚಿಸುವ ವಿಷಯಗಳಿಗೆ ಪ್ರಾಧಾನ್ಯ ಇಲ್ಲ. ಸ್ಮರಣಶಕ್ತಿಯನ್ನು ಪರೀಕ್ಷಿಸುವುದೇ ಪಠ್ಯದ ಕರ್ತವ್ಯ ಎಂಬ ಭಾವನೆಯೇ ಗಟ್ಟಿಯಾಗಿದೆ.

(2) ಹೆಚ್ಚಿನ ಪಾಠಗಳು ವ್ಯಾಖ್ಯೆ, ಹೇಳಿಕೆ, ಸೂತ್ರ, ಸಾಧನೆ (ಪ್ರೂಫ್), ಪ್ರಶ್ನೆ ಎಂಬ ಸಿದ್ಧಮಾದರಿಯನ್ನೇ ಅನುಸರಿಸುತ್ತವೆ. ವೈವಿಧ್ಯಕ್ಕೆ ಅವಕಾಶವಿಲ್ಲ.

(3) ಮಗುವಿಗೆ ಏನು ಬೇಕು ಎಂಬುದಕ್ಕಿಂತ ಹೆಚ್ಚಾಗಿ ಪಠ್ಯಗಳೆಂದರೆ ಲೇಖಕರ ಜ್ಞಾನಪ್ರದರ್ಶನದ ವೇದಿಕೆಗಳು ಅಷ್ಟೆ. ಆ ಕಾರಣದಿಂದ ಪಠ್ಯವೆಂದರೆ ಮಕ್ಕಳಿಗೆ ಬಲವಂತದ ಮಾಘಸ್ನಾನ.

(4) ನಮ್ಮಲ್ಲಿ ಕೆಲವು ಪೂರ್ವಗ್ರಹಗಳಿವೆ. ಭಾಷಾಪಠ್ಯ ಎಂದರೆ ಅಲ್ಲಿ ಕೆಲವು ಕತೆ/ಕವಿತೆಗಳಿರಬೇಕು. ಇತಿಹಾಸದ ಪಠ್ಯವೆಂದರೆ ಘಟನೆಗಳ, ಇಸವಿಗಳ ಸರಮಾಲೆ. ವಿಜ್ಞಾನಪಠ್ಯದಲ್ಲಿ ಮಕ್ಕಳಿಗೆ ಬೇಕೋ ಬೇಡವೋ ಒಟ್ಟಲ್ಲಿ ಕೆಲವು ಪ್ರಯೋಗಗಳನ್ನು ಕಡ್ಡಾಯವಾಗಿ ವಿವರಿಸಬೇಕು. ಮತ್ತು ಗಣಿತಪಠ್ಯವೆಂದರೆ ಲೆಕ್ಕ ಲೆಕ್ಕ ಲೆಕ್ಕ! ಇವನ್ನೆಲ್ಲ ವಿದ್ಯಾರ್ಥಿ ಯಾಕೆ ಓದಬೇಕು? ಅಧ್ಯಯನದ ಉದ್ದೇಶ/ಆಶಯ ಏನು? ಎಂಬ ಪ್ರಶ್ನೆಯನ್ನು ಪಠ್ಯರಚನಕಾರರು ಎಂದೂ ಹಾಕಿಕೊಂಡಿಲ್ಲ.

ಹೀಗಾಗಲು ಕಾರಣ ಏನು ಎಂಬುದನ್ನು ನಾವು ಯೋಚಿಸಿದ್ದೇವೆಯೇ?

CC-0. Nepal Sanskrit Academy, Kathmandu Collection

ಈ ದುರಂತಕ್ಕೆ ಕಾರಣ ಏನು ಎಂಬುದನ್ನು ಹುಡುಕುತ್ತ ಹೋದರೆ ನಾವು ಸೀದಾ ಬ್ರಿಟಿಷ್ ಆಡಳಿತದ ಮೆಕಾಲೆ ಯುಗಕ್ಕೆ ಹೋಗಿ ನಿಲ್ಲುತ್ತೇವೆ.

ಲಾರ್ಡ್ ಮೆಕಾಲೆ ಬ್ರಿಟನ್ ಸಂಸತ್ತಿಗೆ ತನ್ನ ವರದಿಯನ್ನು ಸಲ್ಲಿಸುವವರೆಗೆ ಬ್ರಿಟಿಷರು ಭಾರತದ ಶಿಕ್ಷಣಪದ್ಧತಿಯಲ್ಲಿ ತಮ್ಮ ಹಸ್ತಕ್ಷೇಪ ಮಾಡಿರಲಿಲ್ಲ. ಅಸಲಿಗೆ, ಭಾರತದಲ್ಲಿ ಶಿಕ್ಷಣಪದ್ಧತಿ ಯಾವ ರೂಪದಲ್ಲಿದೆ ಎಂಬುದರ ಕುರಿತು ಅವರು ಹೆಚ್ಚು ತಲೆಕೆಡಿಸಿಕೊಂಡಿರಲೇ ಇಲ್ಲ. ಮೆಕಾಲೆಗಿಂತ ಹಿಂದೆ ಭಾರತದಲ್ಲಿದ್ದ ಅನೇಕ ಪರಂಗಿ ಅಧಿಕಾರಿಗಳು ಭಾರತದಲ್ಲಿ ಶಿಕ್ಷಣ/ಶಿಕ್ಷಣಪದ್ಧತಿ ಇಲ್ಲ, ಶಾಲೆ-ಕಾಲೇಜುಗಳ ವ್ಯವಸ್ಥೆ ಇಲ್ಲ, ಎಲ್ಲೋ ಅಲ್ಲಿಲ್ಲಿ ಪಂಡಿತರು/ಬ್ರಾಹ್ಮಣರು ಅಕ್ಷರಾಭ್ಯಾಸ ಮಾಡಿದ್ದಾರೆ ಅಷ್ಟೆ – ಎಂಬ ವರದಿಗಳನ್ನು ತಮ್ಮ ಮೇಲಧಿಕಾರಿಗಳಿಗೆ ಕಳಿಸಿದ್ದರು. ಆದರೆ ಭಾರತದಲ್ಲಿ ಗುರುಕುಲ ಮಾದರಿಯಲ್ಲಿ ಶಿಕ್ಷಣ ನಡೆಯುತ್ತಿದೆ ಎಂಬುದನ್ನು ಮೆಕಾಲೆ ಗುರುತಿಸಿದ. ಆತ ತನ್ನ ಶಿಕ್ಷಣನೀತಿಯನ್ನು ತಯಾರಿಸಿ ಬ್ರಿಟನ್ನಿನ ಸಂಸತ್ತಿನ ಎದುರು ಇಡುವ ಕಾಲಕ್ಕೆ ಭಾರತದಲ್ಲಿ ಕನಿಷ್ಠ 15,000ದಷ್ಟು ಮಧ್ಯಮ ಮತ್ತು ದೊಡ್ಡ ಮಟ್ಟದ ಗುರುಕುಲಗಳು ಕಾರ್ಯನಿರ್ವಹಿಸುತ್ತಿದ್ದವು. ಇಲ್ಲಿ "ಗುರುಕುಲ" ಎಂದೊಡನೆ ಕಾಡಿನ ಮಧ್ಯದಲ್ಲಿ ಆಶ್ರಮ ಕಟ್ಟಿಕೊಂಡ ಋಷಿಮುನಿಗಳು ವಿದ್ಯಾರ್ಥಿಗಳಿಗೆ ವೇದೋಪನಿಷತ್ತುಗಳನ್ನು ಹೇಳಿಕೊಡುತ್ತಿದ್ದ ವ್ಯವಸ್ಥೆ ಎಂದು ಭಾವಿಸಬೇಕಿಲ್ಲ. ಕಮ್ಮಾರವಿದ್ಯೆಯನ್ನು ಕಲಿಸುವ ಶಾಲೆಗಳಿದ್ದವು. ಕುಂಭಕಲೆಯನ್ನು ಹೇಳಿಕೊಡುವ ಸಂಸ್ಥೆಗಳಿದ್ದವು. ಶಿಲ್ಪಕಲೆಯಲ್ಲೇ ಪ್ರಾವೀಣ್ಯ ಗಳಿಸುವಂತೆ ಮಾಡುವ ತರಬೇತಿ ಕೇಂದ್ರಗಳಿದ್ದವು. ವ್ಯಾಕರಣ, ಛಂದಸ್ಸು, ಅಲಂಕಾರಶಾಸ್ತ್ರಗಳನ್ನು ಹೇಳಿಕೊಡುವ ಪಾಠಶಾಲೆಗಳಿದ್ದವು. ನಾಟಕಕಲೆಯನ್ನು ಕಲಿಸಿಕೊಡುವ ನಾಟ್ಯತರಬೇತಿಯ ಕೇಂದ್ರಗಳಿದ್ದವು. ವಿದ್ಯಾರ್ಥಿಗಳು ತಮ್ಮ ಅಭಿರುಚಿ, ಪ್ರತಿಭೆಗೆ ಅನುಗುಣವಾಗಿ ಈ ಶಾಲೆಗಳನ್ನು ಸೇರಬಹುದಾಗಿತ್ತು. ಶಾಲೆ ಸೇರಿದ ಪ್ರತಿ ವಿದ್ಯಾರ್ಥಿಗೂ ಒಂದಷ್ಟು ಸಾಮಾನ್ಯ ಪಠ್ಯ ಬೋಧಿಸಿ ನಂತರ ಆಯಾಕ್ಷೇತ್ರದ ವಿಶೇಷ ತರಗತಿಗಳನ್ನು ಪ್ರಾರಂಭಿಸಲಾಗುತ್ತಿತ್ತು. ಇಂಥ ಹತ್ತುಹಲವು ಕಲೆ/ವಿದ್ಯೆ/ಜ್ಞಾನಶಾಖೆಗಳನ್ನು ಒಂದೇ ಕ್ಯಾಂಪಸ್‌ನಲ್ಲಿ ಕಲಿಸುತ್ತಿದ್ದ ಕೊನೆಯ ಉದಾಹರಣೆ ನಳಂದ ವಿಶ್ವವಿದ್ಯಾಲಯ. ಅದನ್ನು ಇಸ್ಲಾಮಿಕ್ ಮೂಲಭೂತವಾದಿಗಳು ಸುಟ್ಟು ಬೂದಿ ಮಾಡಿದ ಮೇಲೆ, ಅಂಥದೊಂದು ಸಂಘಟಿತ ವಿದ್ಯಾಕೇಂದ್ರ ಭಾರತದಲ್ಲಿ ಕಾರ್ಯನಿರ್ವಹಿಸಲಿಲ್ಲ. ಜ್ಞಾನಶಾಖೆಗಳು ಭಾರತಾದ್ಯಂತ ಚದುರಿಹೋದವು. ಬ್ರಿಟಿಷರು "ಭಾರತದಲ್ಲಿ ಶಿಕ್ಷಣಪದ್ಧತಿ ಎಂಬುದೇ ಇಲ್ಲ" ಎಂದು ಹೇಳುವುದಕ್ಕೆ ಶಿಕ್ಷಣದ ಈ ಬಗೆಯ ವಿಕೇಂದ್ರೀಕರಣವೂ ಒಂದು ಕಾರಣ.

ಭಾರತದಲ್ಲಿ ಗುರು-ಶಿಷ್ಯ ಪರಂಪರೆ ಇತ್ತು. ಗುರುವು ತನ್ನ ಶಿಷ್ಯರನ್ನು

CC-0. Nepal Sanskrit Academy, Kathmandu Collection

ವರ್ಷಕ್ಕೆ ಮೂರು ವಿಎಕ್ಸಾಮ್‌ಹಿಗಳಲ್ಲಿ ಪರೀಕ್ಷೆ ಮಾಡಿ ಅಂಕ ಕೊಡುವ ಪದ್ಧತಿ ಇರಲಿಲ್ಲವಾದರೂ, ಪ್ರತಿದಿನವೂ ಶಿಷ್ಯರ ಅಭಿವೃದ್ಧಿಯನ್ನು ಗುರು ಗಮನಿಸುತ್ತಿದ್ದ. ಶಿಷ್ಯ ಮುಂದಿನ ಅಧ್ಯಾಯಕ್ಕೆ, ಮುಂದಿನ ಹಂತಕ್ಕೆ ತಯಾರಾಗಿದ್ದಾನೆ ಎಂಬುದು ಖಚಿತವಾದರಷ್ಟೇ ಗುರು ಮುಂದಿನ ಪಾಠಕ್ಕೆ ಹೋಗುತ್ತಿದ್ದ. ಎಲ್ಲರಿಗೂ ಒಂದೇ ಬಗೆಯ ಪಾಠಕ್ರಮ ಎಂಬುದು ಇರಲಿಲ್ಲ. ಭಾರತದಲ್ಲಿ ಈ ಕ್ರಮ ಹೇಗೆ ನಡೆಯುತ್ತಿತ್ತು ಎಂಬುದನ್ನು ಅರ್ಥ ಮಾಡಿಕೊಳ್ಳಲು ಇಂದಿಗೂ ಗುರು-ಶಿಷ್ಯ ಪರಂಪರೆಯ ಮಾರ್ಗದಲ್ಲೇ ನಡೆಯುವ ಸಂಗೀತ ಶಿಕ್ಷಣವನ್ನು ನೋಡಬಹುದು. ಅದರಲ್ಲೂ ಮುಖ್ಯವಾಗಿ ಹಿಂದೂಸ್ತಾನಿ ಸಂಗೀತದ ಪಾಠ ನಡೆಯುವ ಬಗೆಯನ್ನು ನೋಡಿ. ಶಿಷ್ಯನಿಗೆ ಗುರು ಒಂದು ರಾಗವನ್ನು ಕಲಿಸಬಹುದು. ಅದನ್ನು ಶಿಷ್ಯ ಹೇಗೆ ಅಭ್ಯಾಸ ಮಾಡುತ್ತಾನೆ, ಎಷ್ಟು ಕರಗತ ಮಾಡಿಕೊಳ್ಳುತ್ತಾನೆ ಎಂಬುದರ ಆಧಾರದ ಮೇಲೆ ಗುರು ಮುಂದಿನ ಕ್ರಮ ನಿರ್ಧರಿಸುತ್ತಾನೆ. ಈ ಬಗೆಯ ಶಿಕ್ಷಣ ಪದ್ಧತಿಯನ್ನು ಬ್ರಿಟಿಷರು ಅಸಾಂಪ್ರದಾಯಿಕ ಎಂದು ಕರೆದರು. ಯಾಕೆಂದರೆ ಅವರಲ್ಲಿ ಇದ್ದದ್ದು ಒಂದು ನಿರ್ದಿಷ್ಟ ಕಾಲಾವಧಿಯನ್ನು ಮೊದಲೇ ನಿರ್ಧರಿಸಿಕೊಂಡು, ಆ ಕಾಲಮಿತಿಯಲ್ಲಿ ಶಿಕ್ಷಣ ಕೊಟ್ಟು ವಿದ್ಯಾರ್ಥಿಗಳನ್ನು ತಯಾರು ಮಾಡುವ ಪದ್ಧತಿ. ಅಂದರೆ ಬ್ರಿಟಿಷರ ಶಿಕ್ಷಣ ಕಾಲಕೇಂದ್ರಿತವಾಗಿತ್ತೇ ಹೊರತು ವಿದ್ಯಾರ್ಥಿಕೇಂದ್ರಿತವಾಗಿರಲಿಲ್ಲ. ಒಂದು ನಿರ್ದಿಷ್ಟ ಕಾಲಾವಧಿಯ ಅಂತ್ಯದಲ್ಲಿ ಪರೀಕ್ಷೆಗಳಿರುತ್ತಿದ್ದವು. ಶಿಕ್ಷಣ ಕಾಲಮಿತಿಕೇಂದ್ರಿತ ಆದಾಗ, ಅವಧಿಯ ಕೊನೆಯಲ್ಲಿ ಪರೀಕ್ಷೆ ನಡೆಸಿದರೆ, ವಿದ್ಯಾರ್ಥಿಗಳು ಒಬ್ಬೊಬ್ಬರೂ ಒಂದೊಂದು ಅಂಕ ಪಡೆಯುವುದು ಸಹಜವೇ ತಾನೆ? ಯಾಕೆಂದರೆ ಅದು ಕಾಲಮಿತಿಯೊಳಗೆ ನಡೆಸುವ ಕುದುರೆ ರೇಸಿನಂತೆ. ತಂತಮ್ಮ ಸಾಮರ್ಥ್ಯಕ್ಕನುಗುಣವಾಗಿ ಕುದುರೆಗಳು ರೇಸ್ ಟ್ರ್ಯಾಕ್‌ನ ವಿವಿಧ ದೂರಗಳಲ್ಲಿರುವುದು ಸ್ವಾಭಾವಿಕ. ಹಾಗಾಗಿ, ಪರೀಕ್ಷೆಯ ಜೊತೆ ಉತ್ತೀರ್ಣ, ಅನುತ್ತೀರ್ಣ ಎಂಬ ಪರಿಕಲ್ಪನೆ ಬಂತು. ಉತ್ತೀರ್ಣನಾಗಲು ಬೇಕಾದ ಕನಿಷ್ಠ ಅಂಕಗಳ ಪದ್ಧತಿ ಬಂತು. 35 ಅಂಕ ಸಿಕ್ಕಿತೋ ಆ ವಿದ್ಯಾರ್ಥಿ ಉತ್ತೀರ್ಣ; ಆತ ಮುಂದಿನ ತರಗತಿಗೆ ಹೋಗಿ ಕೂರಬಹುದು ಎಂಬ ಕ್ರಮವನ್ನು ಬ್ರಿಟಿಷರು ಅಳವಡಿಸಿಕೊಂಡಿದ್ದರು. ಉತ್ತೀರ್ಣನಾಗಲು ಎಷ್ಟು ಬೇಕೋ ಅಷ್ಟನ್ನು ಮಾತ್ರ ಗಳಿಸಿದ ವಿದ್ಯಾರ್ಥಿ, ಉತ್ತೀರ್ಣನಾಗಿ ಮುಂದಿನ ತರಗತಿಗೆ ಹೋಗುತ್ತಿದ್ದ ನಿಜ; ಆದರೆ ಆತ ಗಳಿಸದ ಮಿಕ್ಕ ಅಂಕಗಳ ಕತೆ ಏನು? ಆ ಜ್ಞಾನ ಅವನಿಗೆ ಬೇಡವೇ? ಆತ ಕಲಿಯದೆ ಬಿಟ್ಟ ಸಂಗತಿಗಳನ್ನು ಮುಂದಿನ ಯಾವ ತರಗತಿಯಲ್ಲಾದರೂ ಆತನಿಗೆ ಕಲಿಸಲಾಗುತ್ತದೆಯೆ? ಒಂದು ಪಠ್ಯಕ್ರಮದ ಮೂರನೇ ಒಂದು ಭಾಗ ಕಲಿತು, ಮೂರನೇ ಎರಡು ಭಾಗ ಕಲಿಯದ್ದೇ ಉಳಿದವನು ಕೂಡ ಉತ್ತೀರ್ಣನಾಗಿ ಮುಂದಿನ ತರಗತಿಗೆ

CC-0. Nepal Sanskrit Academy, Kathmandu Collection

ಹೋಗುವುದು ಅವೈಜ್ಞಾನಿಕ ಅಲ್ಲವೆ? ಬ್ರಿಟಿಷ್ ವ್ಯವಸ್ಥೆ ಈ ಸಮಸ್ಯೆಗಳನ್ನೆಲ್ಲ ಪರಿಶೀಲಿಸಲಿಲ್ಲ.

ವಿಸ್ತರಿಸುತ್ತಿದ್ದ ಬ್ರಿಟಿಷ್ ಆಡಳಿತಶಾಹಿಯ ಕೆಲಸಕಾರ್ಯಗಳನ್ನು ನಡೆಸಿಕೊಂಡುಹೋಗಲು ಬ್ರಿಟಿಷರಿಗೆ ಬೇಕಿದ್ದುದು ನೌಕರರು. ತಮ್ಮ ಆಜ್ಞೆಗಳನ್ನು ಅರ್ಥ ಮಾಡಿಕೊಳ್ಳುವಷ್ಟು ಇಂಗ್ಲೀಷ್ ಬರುವ, ಸರಕಾರದ ದಫ್ತರಗಳಲ್ಲಿ ಸಂಖ್ಯೆಗಳನ್ನು ತುಂಬಿಸಲು ಗೊತ್ತಿರುವ, ಸರಕಾರವೆಂಬ ಯಂತ್ರದ ಬಿಡಿಭಾಗಗಳು ಸಮರ್ಪಕವಾಗಿ ಕೆಲಸ ಮಾಡಲು ಒದಗಿಬರುವ ನೌಕರರೆಂಬ ಮಾನವಯಂತ್ರಗಳು. ಇದನ್ನು ಮೆಕಾಲೆ ಅತ್ಯಂತ ಸ್ಪಷ್ಟವಾಗಿ ಅರ್ಥ ಮಾಡಿಕೊಂಡಿದ್ದ. ಮತ್ತು ತನ್ನ ಪ್ರಸ್ತಾವನೆಯಲ್ಲೂ ಅವನು ಅದನ್ನು ಸ್ಪಷ್ಟ ಶಬ್ದಗಳಲ್ಲಿ ಸೂಚಿಸಿದ. ಬ್ರಿಟನ್ ಸರಕಾರಕ್ಕೆ ಮೆಕಾಲೆ ಏನು ಹೇಳುತ್ತಿದ್ದಾನೆ ಎಂಬುದು ಅರ್ಥವಾಯಿತು. ಆದ್ದರಿಂದಲೇ ಅವನ ಪ್ರಸ್ತಾವನೆ ಯಾವ ಚರ್ವಿತ ಚರ್ವಣ ಚರ್ಚೆಗಳಿಲ್ಲದೆ ಊರ್ಜಿತವಾಯಿತು. ಮೆಕಾಲೆ ಹೇಳಿದ ರೀತಿಯಲ್ಲಿ ಶಿಕ್ಷಣಪದ್ಧತಿಯನ್ನು ಭಾರತದ ಮೇಲೆ ಹೇರಲು ಬ್ರಿಟನ್ ಸರಕಾರ ದೊಡ್ಡ ಬಂಡವಾಳವನ್ನು ಎತ್ತಿಟ್ಟಿತು. ಈ ಹೊಸ ಶಿಕ್ಷಣಕ್ರಾಂತಿಯ ಮೊದಲ ಅಂಗವಾಗಿ ಭಾರತದಲ್ಲಿ ಅದುವರೆಗೆ ಕಾರ್ಯನಿರ್ವಹಿಸುತ್ತಿದ್ದ ಎಲ್ಲ ಬಗೆಯ ಗುರುಕುಲಗಳನ್ನು ಬಲವಂತವಾಗಿ ಮುಚ್ಚಿಸಲಾಯಿತು. ಬ್ರಿಟಿಷ್ ಮಾದರಿಯ ಶಿಕ್ಷಣ ಕೊಡುವ ಬೃಹತ್ ಗಾತ್ರದ ಶಿಕ್ಷಣಸಂಸ್ಥೆಗಳನ್ನು ಕಟ್ಟಲಾಯಿತು. ಅದುವರೆಗೆ ಶಿಕ್ಷಣಮಾಧ್ಯಮವಾಗಿದ್ದ ಸಂಸ್ಕೃತ ಮತ್ತು ಎಲ್ಲ ಸ್ಥಳೀಯ ಭಾಷೆಗಳ ಬದಲಿಗೆ ಬ್ರಿಟಿಷರು ಭಾರತೀಯರ ದಿನನಿತ್ಯದ ಕೆಲಸಕಾರ್ಯಗಳಿಗೆ ಪರಕೀಯವಾಗಿದ್ದ ಇಂಗ್ಲೀಷ್ ಭಾಷೆಯನ್ನು ಆಮದುತಂದರು. ಇಂಗ್ಲೀಷ್‌ನಲ್ಲಿ ವ್ಯವಹರಿಸುವುದು ಆಧುನಿಕತೆಯ, ಸುಸಂಸ್ಕೃತಿಯ ಲಕ್ಷಣ ಎಂಬ ಭ್ರಮೆ ಹಬ್ಬಿಸಲಾಯಿತು. ಇಂಗ್ಲೀಷ್ ಮಾಧ್ಯಮದ ಶಿಕ್ಷಣದ ಮೇಲೆ ಇಂದಿಗೂ ನಮಗಿರುವ ವ್ಯಾಮೋಹ ಕಂಡರೆ ಆ ಕಾಲದಲ್ಲಿ ಅದು ಅದೆಂಥ ರಾಜಮರ್ಯಾದೆ ಪಡೆಯಿತೆಂಬುದನ್ನು ಊಹಿಸಬಹುದು!

ಆಗಲೇ ಹೇಳಿದಂತೆ ಪರಂಗಿಗಳಿಗೆ ಬೇಕಿದ್ದುದು ದೇಶದ ಉದ್ದಗಲದಲ್ಲಿ ಒಂದೇ ರೀತಿಯಲ್ಲಿ ಕಾರ್ಯನಿರ್ವಹಿಸಬಲ್ಲ ಕಾರಕೂನರು. ಒಬ್ಬ ಸರಕಾರೀ ನೌಕರ ಕಾಶ್ಮೀರದಿಂದ ಕನ್ಯಾಕುಮಾರಿಗೆ ವರ್ಗವಾಗಿ ಬಂದರೂ ಆತ ಮಾಡುವ ಕೆಲಸದಲ್ಲಿ ವ್ಯತ್ಯಾಸವಾಗಬಾರದು. ಪ್ರಾಂತ್ಯಗಳ ಭಿನ್ನತೆಯ ಹೊರತಾಗಿಯೂ ನೌಕರ ತನ್ನ ಕೆಲಸವನ್ನು ಎಂದಿನ ದಕ್ಷತೆಯಿಂದಲೇ ನಿರ್ವಹಿಸಲು ಸಾಧ್ಯವಾಗಬೇಕು. ಆ ಕಾರಣದಿಂದ ಬ್ರಿಟಿಷರು ಭಾರತದಲ್ಲಿ ಏಕರೂಪದ ಶಿಕ್ಷಣ ಜಾರಿಗೆ ತಂದರು. ಅದರ ಮೊದಲ ಹಂತವೇ ದೇಶಭಾಷೆಗಳ ಹರಣ,

CC-0. Nepal Sanskrit Academy, Kathmandu Collection

ಇಂಗ್ಲೀಷ್ ಭಾಷೆಯ ವಿಜೃಂಭಣ. ಎರಡನೆಯದಾಗಿ, ಶಾಲೆಗಳಲ್ಲಿ – ಮುಂದಿನ ಕಾರಕೂನಿಕೆಗೆ ಬೇಕಾದಂತೆ – ಸ್ವಲ್ಪ ಭಾಷೆ, ಸ್ವಲ್ಪ ವಿಜ್ಞಾನ, ಸ್ವಲ್ಪ ಇತಿಹಾಸ, ಸ್ವಲ್ಪ ಭೂಗೋಳ, ಸ್ವಲ್ಪ ಗಣಿತ ಎಂದು ಎಲ್ಲವನ್ನೂ ಅಲ್ಪಸ್ವಲ್ಪ ಪ್ರಮಾಣದಲ್ಲಿ ಕಲಿಸುವುದನ್ನು ಶುರುಮಾಡಿದರು. ದೇಶದಲ್ಲಿ ಬ್ರಿಟಿಷ್ ಸರಕಾರದಡಿ ನೌಕರಿ ಮಾಡುವವರ ಬೌದ್ಧಿಕಮಟ್ಟ ಹೆಚ್ಚುಕಡಿಮೆ ಒಂದೇ ರೀತಿಯಲ್ಲಿರಬೇಕು; ಅವರಿಗೆ ಭೂಗೋಳ, ಗಣಿತ, ವಿಜ್ಞಾನ ಮುಂತಾದ ವಿಷಯಗಳ ಒಂದು ಅಪೇಕ್ಷಣೀಯ ಮಟ್ಟದ ಪರಿಚಯ ಇರಬೇಕು; ಆದರೆ ಯಾವುದೇ ವಿಷಯದಲ್ಲಿ ಅವರು ಪರಿಣಿತಿಯ ಮಟ್ಟ ಸಾಧಿಸಬೇಕಿಲ್ಲ ("ಜ್ಯಾಕ್ ಆಫ್ ಆಲ್ ಟ್ರೇಡ್ಸ್, ಮಾಸ್ಟರ್ ಆಫ್ ನನ್") ಎಂಬುದು ಬ್ರಿಟಿಷ್ ಸರಕಾರದ ಆಶಯವಾಗಿತ್ತು.

ಮೆಕಾಲೆ ತನ್ನ ಶಿಕ್ಷಣಪದ್ಧತಿಯನ್ನು ಭಾರತದ ಮೇಲೆ ಹೇರುವ ಸಂದರ್ಭದಲ್ಲಿ ಬ್ರಿಟನ್ ಸರಕಾರಕ್ಕೆ ಒಂದು ಮಾತು ಹೇಳಿದ್ದ. ವಿಈ ದೇಶದಲ್ಲಿ ಒಬ್ಬ ವಿದ್ಯಾರ್ಥಿ ತನ್ನ ಇಡೀ ವಿದ್ಯಾರ್ಥಿಜೀವನದಲ್ಲಿ ಪಡೆಯುವ ಶಿಕ್ಷಣಕ್ಕಿಂತ ಇಂಗ್ಲೆಂಡಿನ ಪ್ರಾಥಮಿಕ ಶಾಲೆಯ ಪಾಠ ಹೆಚ್ಚು ಮೌಲ್ಯವುಳ್ಳದ್ದು.ಹಿ ಅನೇಕ ವರ್ಷಗಳ ನಂತರ ಆ ಮಾತು ನಿಜವಾಗುವಂತೆ ಮೆಕಾಲೆ ಮಾಡಿದ!

ಮೆಕಾಲೆ ನಿರ್ದೇಶಿಸಿದ ಮತ್ತು ಬ್ರಿಟನ್ ಸರಕಾರ ಕೈಗೊಂಡ ಶೈಕ್ಷಣಿಕ ಕ್ರಾಂತಿಯಿಂದ ಸಿಕ್ಕ ಫಲಿತಾಂಶಗಳು ನಮ್ಮ ಕಣ್ಣ ಮುಂದಿವೆ. ಸಂಸ್ಕೃತ ದೇಶದ ಶಿಕ್ಷಣಕ್ಷೇತ್ರದಿಂದ ಮಾಯವಾಗಿದೆ; ಸಂಸ್ಕೃತಕಾಲೇಜುಗಳಲ್ಲಷ್ಟೇ ಕುಟುಕುಜೀವ ಹಿಡಿದು ಉಳಿದಿದೆ. ಸಂಸ್ಕೃತವನ್ನು ದೇಶದ ಶಿಕ್ಷಣ ರಂಗದಿಂದ ದೂರವಿಟ್ಟೊಡನೆ ದೇಶದಲ್ಲಿ ಹಲವು ಶತಮಾನಗಳಿಂದ ಬರೆಯಲ್ಪಟ್ಟ ಸಾವಿರಾರು ಗ್ರಂಥಗಳು ಮತ್ತವುಗಳ ಜ್ಞಾನದಿಂದ ನಾವು ಕೂಡಲೇ ಬೇರ್ಪಟ್ಟೆವು. ಬೇರು ಕತ್ತರಿಸಿದ ಮರಗಳಾದೆವು. ಸ್ವಲ್ಪದರಲ್ಲೇ ಆ ಮರ ಒಣಗಿ ಕೊರಡಾಗುವುದೆಂಬುದು ಮೆಕಾಲೆಗೆ ಬಹಳ ಚೆನ್ನಾಗಿ ಗೊತ್ತಿದ್ದ ಸತ್ಯ. ದುರಂತ, ಹಾಗೇ ಆಯಿತು!

ಇಂದಿನ ನಮ್ಮ ಶಿಕ್ಷಣದಿಂದ ಆಗಿರುವುದೇನು?

(1) ಭಾರತೀಯ ಎಂಬ ಎಲ್ಲದರ ಬಗ್ಗೆ ನಮಗೆ ಅನಾದರ. ಶಿಕ್ಷಣ ಎಂದರೆ ವಿಜ್ಞಾನ, ಗಣಿತ, ಚರಿತ್ರೆ, ಭೂಗೋಳ, ಭಾಷೆ – ಇಷ್ಟೇ ಎಂಬ ಭಾವ. ಇದರಾಚೆಗೆ ಭಾರತೀಯವಾದದ್ದು ಏನೇ ಪಠ್ಯದಲ್ಲಿ ಕಾಣಿಸಿಕೊಂಡರೂ ನಮಗದು ಅಗ್ರಾಹ್ಯ. ಚರಿತ್ರೆಯ ಅಥವಾ ವಿಜ್ಞಾನದ ಪಠ್ಯದಲ್ಲಿ ಎಲ್ಲಾದರೂ ಒಂದು ವೇದಮಂತ್ರ ಕಾಣಿಸಿಕೊಂಡರೆ ರಾಷ್ಟ್ರೀಯಮಟ್ಟದಲ್ಲಿ ಹುಯಿಲೇಳುತ್ತದೆ. ಪಠ್ಯದ ಸೆಕ್ಯುಲರ್‌ತನಕ್ಕೆ ಮೈಲಿಗೆಯಾಯಿತು! ರಾಷ್ಟ್ರೀಯವಾದಿಗಳು ತಮ್ಮ ಧೋರಣೆಗಳನ್ನು ಪಠ್ಯದಲ್ಲಿ ತೂರಿಸಿದ್ದಾರೆ!

CC-0. Nepal Sanskrit Academy, Kathmandu Collection

ಇದು ಕೋಮುವಾದ! ಘೋಷಣೆಗಳು ಮೊಳಗುತ್ತವೆ.

(2) ಪಠ್ಯ ಎಂಬುದು ನಿಜಜೀವನದಿಂದ ಬಹುದೂರದಲ್ಲಿರುವ ಒಂದು ಅವಾಸ್ತವಿಕ ಸಂಗತಿಯಾಗಿಬಿಟ್ಟಿದೆ. ದಿನನಿತ್ಯದ ಬದುಕಿಗೂ ಶಾಲೆಯಲ್ಲಿ ಕಲಿವ/ಉರುಹೊಡೆವ ಪಾಠಗಳಿಗೂ ಬಾದರಾಯಣ ಸಂಬಂಧ ಕೂಡ ಉಳಿದಿಲ್ಲ. ವಿದ್ಯಾರ್ಥಿ ತನ್ನ ಶಾಲಾ-ಕಾಲೇಜು ದಿನಗಳಲ್ಲಿ ಕಲಿತದ್ದರ ಶೇಕಡಾ 10ನ್ನು ಕೂಡ ಬದುಕಿನಲ್ಲಿ ಬಳಸುವ ಸಂದರ್ಭ ಇಲ್ಲ!

(3) ವಿದ್ಯಾರ್ಥಿಗೆ ಎಲ್ಲವೂ ಗೊತ್ತು; ಆದರೆ ಯಾವುದೂ ಸರಿಯಾಗಿ ಗೊತ್ತಿಲ್ಲ. ಭಾರತೀಯ ಪದ್ಧತಿಯಲ್ಲಿ 12 ವರ್ಷಗಳ ವಿದ್ಯಾಭ್ಯಾಸ ಮುಗಿಸಿದಾತ ಕನಿಷ್ಠ ಒಂದು ವಿಷಯದಲ್ಲಿ ಪ್ರಾವೀಣ್ಯ ಸಂಪಾದಿಸಿರುತ್ತಿದ್ದ. ಇಂದು ಆಧುನಿಕ ಶಿಕ್ಷಣದ 12 ವರ್ಷ (ಅರ್ಥಾತ್ ಪಿಯುಸಿ) ಮುಗಿಸಿ ಹೊರಬಂದಾತ ವಿಷಯತಜ್ಞನಾಗಲು ಬೇಕಾದ ಶಿಕ್ಷಣಕ್ಕೆ ಪ್ರವೇಶವನ್ನಷ್ಟೇ ಪಡೆಯಲು ಅರ್ಹನಾಗಿರುತ್ತಾನೆ!

(4) ಶಿಕ್ಷಣದಿಂದ ಪ್ರಾಯೋಗಿಕ ಅನುಭವವನ್ನು ಸಂಪೂರ್ಣವಾಗಿ ಹೊರಗಿಡಲಾಗಿದೆ. ಪಠ್ಯವು ಪರೀಕ್ಷಿಸುವುದು ವಿದ್ಯಾರ್ಥಿಯ ಸ್ಮರಣಶಕ್ತಿಯನ್ನು ಮಾತ್ರ, ಅದಕ್ಕೆಂದೇ ಪಠ್ಯಪುಸ್ತಕಗಳನ್ನು ಮಾಹಿತಿಗಳಿಂದ ತುಂಬಿತುಳುಕುವ ನೂರಾರು ಪುಟಗಳ ಡೈರೆಕ್ಟರಿಗಳಂತೆ ರಚಿಸಲಾಗುತ್ತಿದೆ. ಪಠ್ಯ ಎಂದರೆ ವಿದ್ಯಾರ್ಥಿಗೆ ಹೊಸದನ್ನು, ಉಪಯೋಗವಾಗುವಂಥ ಸಂಗತಿಗಳನ್ನು ಕಲಿಸಲು ಸಿಗುವ ಅವಕಾಶ ಎಂಬುದಕ್ಕಿಂತ ಹೆಚ್ಚಾಗಿ ಸ್ವಪಾಂಡಿತ್ಯದ ಪ್ರದರ್ಶನಕ್ಕೆ ಸಿಗುವ ವೇದಿಕೆ ಎಂಬುದೇ ತಜ್ಞರ ಧೋರಣೆ.

(5) ಪಠ್ಯವನ್ನು ಎಷ್ಟು ಸಾಧ್ಯವೋ ಅಷ್ಟು ಶುಷ್ಕವಾಗಿ, ಪಂಡಿತಭಾಷೆಯಲ್ಲಿ ಬರೆಯಬೇಕು ಎಂಬುದು ನಮ್ಮವರ ಇನ್ನೊಂದು ಪೂರ್ವಾಗ್ರಹ! ಉದಾಹರಣಾರ್ಥ ಈ ಕೆಳಗಿನ ಭಾಗ ನೋಡಿ:

ಘನಾಕೃತಿ ಅನುಲೇಪಕ ಅಂಗಾಂಶ ಮೂತ್ರಪಿಂಡದ ನಾಳಗಳಲ್ಲಿ ಮತ್ತು ಲಾಲಾರಸ ಗ್ರಂಥಿಯ ನಾಳಗಳ ಪದರಗಳಲ್ಲಿ ಕಂಡುಬರುತ್ತವೆ. ಅಲ್ಲಿ ಅವು ಯಾಂತ್ರಿಕ ಆಧಾರವನ್ನು ಒದಗಿಸುತ್ತವೆ. ಇವುಗಳಲ್ಲಿ ಕಂಡುಬರುವ ಅನುಲೇಪಕ ಅಂಗಾಂಶದ ಜೀವಕೋಶಗಳು ಹೆಚ್ಚುವರಿಯಾಗಿ ಸ್ರವಿಕೆಯ ಕಾರ್ಯ ನಿರ್ವಹಿಸಲು ಗ್ರಂಥಿಯಾಗಿ ವೈಶಿಷ್ಟ್ಯತೆಯನ್ನು ಪಡೆದಿವೆ. ಇವು ತಮ್ಮ ಹೊರಪದರದಲ್ಲಿ ಕೆಲವು ವಸ್ತುಗಳನ್ನು ಸ್ರವಿಸುತ್ತವೆ. ಕೆಲವೊಮ್ಮೆ ಅನುಲೇಪಕ ಅಂಗಾಂಶಗಳ ಒಂದು ಭಾಗವು ಒಳಮುಖವಾಗಿ ಮಡಚಿಕೊಂಡು ಒಂದು ಬಹುಕೋಶೀಯ ಗ್ರಂಥಿಯನ್ನು ಉಂಟುಮಾಡುತ್ತದೆ. ಇದು ಗ್ರಂಥಿ ಅನುಲೇಪಕ ಅಂಗಾಂಶ.

CC-0. Nepal Sanskrit Academy, Kathmandu Collection

ಇದು ಒಂಬತ್ತನೇ ತರಗತಿಯ ವಿಜ್ಞಾನ ಪಠ್ಯದಲ್ಲಿರುವ "ಅಂಗಾಂಶಗಳು" ಎಂಬ ಅಧ್ಯಾಯದಲ್ಲಿ ಬರುವ ಒಂದು ಭಾಗ. ನಾವು ಮಕ್ಕಳಿಗೆ ಬೋಧಿಸುತ್ತಿರುವ ಇಡೀ ಪಠ್ಯಕ್ರಮವೇ ಇಂಥ ವಾಕ್ಯವೃಂದಗಳಿಂದ ತುಂಬಿಹೋಗಿದೆ. ಪಠ್ಯಗಳಲ್ಲಿ ಹಾಡು, ಚಟುವಟಿಕೆ, ಹಾಸ್ಯ, ನಿತ್ಯಜೀವನದ ವಿವರಗಳು, ಅಡಗೂಲಜ್ಜಿ ಕತೆ, ಒಗಟು, ಪದಬಂಧ ಮುಂತಾದವೆಲ್ಲ ಇರಬಾರದು ಎಂದು ಕಟ್ಟಳೆ ಮಾಡಿದವರು ಯಾರು?

(6) ಭಾರತದ ಜೀವಾಳವೇ ಕಲೆ. ಆದರೆ ನಮ್ಮ ಪಠ್ಯಕ್ರಮದಿಂದ ಕಲೆಯನ್ನು ಸಂಪೂರ್ಣವಾಗಿ ಹೊರಗಿಡಲಾಗಿದೆ. ವಿದ್ಯಾರ್ಥಿಗಳು ಕಲಿಯಲೇಬೇಕೆಂದು ನಾವು ಕಡ್ಡಾಯಗೊಳಿಸಿರುವ ಕನಿಷ್ಠ ಸಾಮಾನ್ಯ ವಿಷಯಗಳಲ್ಲಿ ಕಲೆಗೆ ಸ್ಥಾನವಿಲ್ಲ. ಸಂಗೀತ, ನೃತ್ಯ, ಶಿಲ್ಪ, ವಾಸ್ತು, ಚಿತ್ರ ಮುಂತಾದ ಯಾವ ಕಲೆಯನ್ನೂ ನಮ್ಮ ಮಕ್ಕಳು ಶಿಕ್ಷಣದ ಭಾಗವಾಗಿ ಕಲಿಯುತ್ತಿಲ್ಲ. ಸರಕಾರೀ ಕಚೇರಿಗಳಲ್ಲಿ ಕೆಲಸ ಮಾಡಲು ಕಾರಕೂನರನ್ನು ತಯಾರು ಮಾಡಬೇಕಿದ್ದ ಬ್ರಿಟಿಷ್ ವ್ಯವಸ್ಥೆಯೇನೋ ಕಲೆಯನ್ನು ಶಿಕ್ಷಣದಿಂದ ಹೊರಗಿಟ್ಟಿತು; ಮನುಷ್ಯರನ್ನು ನಿರ್ಮಿಸುವ ಶಿಕ್ಷಣ ಕೊಡಬೇಕಾದ ನಾವು ಇನ್ನೂ ಯಾಕೆ ಕಲೆಯನ್ನು ಅಸ್ಪೃಶ್ಯ ಮಾಡಿದ್ದೇವೆ?

(7) ಬದುಕಿನ ಯಶಸ್ಸಿಗೆ ಬೇಕಾದ, ಮನಸ್ಸಿನ ದೃಢತೆಗೆ ಬೇಕಾದ, ವ್ಯಕ್ತಿತ್ವನಿರ್ಮಾಣಕ್ಕೆ ಅಗತ್ಯವಾದ ಯಾವ ಅಂಶಗಳನ್ನೂ ನಮ್ಮ ಪಠ್ಯಗಳು ಹೇಳಿಕೊಡುವುದಿಲ್ಲ. ದೇಹವನ್ನು ಸದೃಢವಾಗಿರಿಸಿಕೊಳ್ಳುವುದು ಹೇಗೆ, ಅಂದಂದಿನ ಕೆಲಸವನ್ನು ಅಂದಂದೇ ಮಾಡಿಮುಗಿಸುವ ಶ್ರದ್ಧೆ ಮೂಡಿಸಿಕೊಳ್ಳುವುದು ಹೇಗೆ, ಏಕಾಗ್ರತೆ ಸಾಧಿಸುವುದು ಹೇಗೆ ಮುಂತಾದ ಅತ್ಯವಶ್ಯಕ ಜೀವನಶಿಕ್ಷಣವನ್ನು ಪಠ್ಯ ಮುಟ್ಟುವುದೇ ಇಲ್ಲ! ನಮ್ಮ ಪಠ್ಯಕ್ರಮಕ್ಕೆ ಭಾರತೀಯ ಕುಟುಂಬವ್ಯವಸ್ಥೆ, ಭಾರತೀಯ ಹಬ್ಬ-ಹರಿದಿನಗಳು, ಸಂಪ್ರದಾಯಗಳು, ನಂಬಿಕೆಗಳು – ಈ ಯಾವುದರ ಮೇಲೂ ಗೌರವವಿಲ್ಲ. ವಿದೇಶದಿಂದ ಆಮದಾಗದ ಯಾವ ನಂಬಿಕೆಯಿದ್ದರೂ ಅದು ಮೌಢ್ಯ ಎಂಬ ಹಣೆಪಟ್ಟಿ ಹಚ್ಚುತ್ತದದು!

ಆಗಲೇ ಹೇಳಿದಂತೆ ಕಪ್ಪೆಗೆ ತಾನು ಕೆರೆಯಲ್ಲಿಲ್ಲ, ಬಾವಿಯೊಳಗೆ ಬಿದ್ದಿದ್ದೇನೆ ಎಂಬ ತಿಳಿವಳಿಕೆ ಮೂಡುವುದೇ ಶಿಕ್ಷಣದ ಪ್ರಾರಂಭ. ಆ ತಿಳಿವಳಿಕೆ ಹುಟ್ಟಿದ ಮೇಲೆ ಬಾವಿಯಿಂದ ಹೊರಜಿಗಿದು ಕೆರೆಗೋ ಸಾಗರಕ್ಕೋ ಹಾರುವ ದಾರಿ ಕಾಣುತ್ತದೆ; ಹಾರಬಲ್ಲೆ ಎಂಬ ಆತ್ಮವಿಶ್ವಾಸ ಮೂಡುತ್ತದೆ; ಹಾರಲು ಬೇಕಾದ ಚೈತನ್ಯವೂ ಸಂಚಯವಾಗುತ್ತದೆ. ನಾವು ಈಗ ನಮ್ಮ ಶಾಲೆ-ಕಾಲೇಜುಗಳಲ್ಲಿ ಪಡೆಯುತ್ತಿರುವ ಶಿಕ್ಷಣ ಭಾರತೀಯವಾದದ್ದಲ್ಲ; ಪಾಶ್ಚಾತ್ಯ ಜಗತ್ತು ತನ್ನ ಅನುಕೂಲಕ್ಕಾಗಿ ನಮ್ಮ ಮೇಲೆ ಹೇರಿದ್ದ ವ್ಯವಸ್ಥೆಯೊಂದರ ಕೆಟ್ಟ ಮುಂದುವರಿಕೆ ಮತ್ತು ಅನುಕರಣೆ

CC-0. Nepal Sanskrit Academy, Kathmandu Collection

ಅಷ್ಟೆ – ಎಂಬ ತಿಳಿವಳಿಕೆಯೇ ನಮಗೆ ಮೊದಲು ಮೂಡಬೇಕಾದ್ದು. ಇಂದಿನ ಶಿಕ್ಷಣದಿಂದ ಏನಾಗಿದೆ ಎಂಬುದರ ಅರಿವು ಹುಟ್ಟಿದರೆ ಏನಾಗಬೇಕಿದೆ ಎಂಬ ಪರಿಹಾರದ ದಾರಿ ತನ್ನಿಂತಾನೇ ನಮ್ಮೆದುರು ತೆರೆದುಕೊಳ್ಳಬಹುದು.

ಈ ಬರಹದ ಪ್ರಾರಂಭದಲ್ಲಿ ಶಿಕ್ಷಣ ಪದ್ಧತಿಯಲ್ಲಿ ಆಗಬೇಕಾದ ಬದಲಾವಣೆಯ ಮೂರು ಮಾದರಿಗಳನ್ನು ವಿವರಿಸಲಾಗಿದೆ. ಒಂದು – ಭಾರತೀಯ ಎಂಬ ಸಂಗತಿಗಳನ್ನು ಪಠ್ಯದ ನಡನಡುವೆ ಸೇರಿಸುವುದು; ಎರಡು – ಭಾರತೀಯವೆಂಬ ಅಂಶಗಳನ್ನು ಪಾಠಗಳಲ್ಲಿ ವಿಸ್ತೃತವಾಗಿ ತರುವುದು ಮತ್ತು ಮೂರು – ಸಂಪೂರ್ಣ ಭಾರತೀಯ ಎನ್ನಿಸುವ ಪಠ್ಯಕ್ರಮ ರಚಿಸುವುದು. ಈ ಮಾದರಿಗಳ ದಾರಿಯಲ್ಲಿ ನಾವಿನ್ನೂ ಮೊದಲ ಹಂತದಲ್ಲಿದ್ದೇವೆ. ಈ ಪ್ರಥಮ ಹಂತದಿಂದ ಯಾವೊಂದೂ ಪ್ರಯೋಜನವಿಲ್ಲ ಎಂಬುದು ಇದುವರೆಗಿನ ಎಲ್ಲ ಪ್ರಯೋಗಗಳಿಂದ ಸಿದ್ಧವಾಗಿದೆ. ಒಂದು ರೀತಿಯಲ್ಲಿ, ಈ ಇಡೀ ಲೇಖನವೇ ಈ ಮಾದರಿ ಹೇಗೆ ವಿಫಲವಾಗಿದೆ ಎಂಬುದನ್ನು ಬೇರೆ ಬೇರೆ ಉದಾಹರಣೆಗಳ ಮೂಲಕ ವಿವರಿಸುವ ಪ್ರಯತ್ನ ಎನ್ನಬಹುದು. ನಮ್ಮ ಪಠ್ಯದಲ್ಲಿ ಭಾರತೀಯ ಅಂಶಗಳನ್ನು ಬಾಕ್ಸ್ ಐಟಮ್ ಮಾಡಿ ಮಕ್ಕಳಿಗೆ ಉಣಬಡಿಸುವುದರಲ್ಲಿ ಯಾವ ಸಾರ್ಥಕತೆಯೂ ಇಲ್ಲ. ಆದ್ದರಿಂದ ಅದನ್ನು ಕೈಬಿಟ್ಟು ಉಳಿದೆರಡು ಮಾದರಿಗಳನ್ನು ನಾವು ಸದ್ಯಕ್ಕೆ ಕೈಗೆತ್ತಿಕೊಳ್ಳಬೇಕಿದೆ. ನಮ್ಮ ಅಂತಿಮ ಹಂತ ಮತ್ತು ಗುರಿ – ಮೂರನೇ ಮಾದರಿ. ಅಂದರೆ, ಸಂಪೂರ್ಣ ಭಾರತೀಯವಾಗಿರುವ ಶಿಕ್ಷಣಕ್ರಮವನ್ನು ಅಳವಡಿಸಿಕೊಳ್ಳುವುದು. ಅದರರ್ಥ, ನಾವು ಮತ್ತೆ ಗುರುಕುಲ ಪದ್ಧತಿಗೆ ಹಿಂದಿರುಗಿ ಬಿಲ್ವಿದ್ಯೆ, ಗಜಶಾಸ್ತ್ರಗಳನ್ನು ಕಲಿಯುವುದು ಎಂದಲ್ಲ. ಆಧುನಿಕತೆಯಲ್ಲಿ ಭಾರತೀಯತೆ ಮತ್ತು ಭಾರತೀಯತೆಯಲ್ಲಿ ಆಧುನಿಕತೆ ಮಿಳಿತವಾಗಿರುವ ಶಿಕ್ಷಣವನ್ನು ನಮ್ಮದೇ ವಿಧಾನಗಳ ಮೂಲಕ ದಕ್ಕಿಸಿಕೊಳ್ಳುವುದು ಮೂರನೇ ಮಾದರಿಯ ಆಶಯ.

ನಮ್ಮ ಪಠ್ಯಗಳನ್ನು ಇಷ್ಟು ದಶಕಗಳ ಕಾಲ ಎಡಪಂಥೀಯ ಮನಸ್ಥಿತಿಯ ನಿರಾಶಾವಾದಿ ಪಂಡಿತರು ಬರೆದರು. ಅವರ ಮನಸ್ಥಿತಿಗೆ ತಕ್ಕಂತೆ ನಮ್ಮ ಪಾಠಗಳೂ ವಿದೇಶೀ ಚಿಂತನಕ್ರಮದ ಪಡಿಯಚ್ಚಾಗಿದ್ದವು. ನೀರಸವಾಗಿದ್ದವು. ನಿರಾಶೆಯ ಮೂಟೆಯಂತಿದ್ದವು. ಭಾರತವನ್ನೂ ಭಾರತೀಯರನ್ನೂ ನಿರಂತರವಾಗಿ ಹೀಯಾಳಿಸಿ ಮೂದಲಿಸುವಂತಿದ್ದವು. ಭಾರತದಲ್ಲಿ ಏನೇನೂ ಇರಲಿಲ್ಲ; ಇಲ್ಲಿನವರು ಕಗ್ಗತ್ತಲಲ್ಲಿ ಕೂತಿದ್ದರು; ವಿದೇಶೀಯರು ಬಂದು ಬಲ್ಬ್ ಹಚ್ಚಿದರು ಎಂಬುದನ್ನೇ ಅವು ಸತ್ಯವೆಂದು ಇಷ್ಟು ವರ್ಷಗಳ ಕಾಲ ನಮ್ಮವರನ್ನು ನಂಬಿಸಿದವು. ಅಂಥ ನಿರಾಶೆಯ ಸ್ಥಿತಿಯನ್ನು ಪಠ್ಯಕ್ರಮದಿಂದಲೂ ಶಿಕ್ಷಣ ಪದ್ಧತಿಯಿಂದಲೂ ಅಳಿಸಿಹಾಕಿ ಲವಲವಿಕೆಯ ಸಂಗತಿಗಳನ್ನು ಮುಂದಿನ

CC-0. Nepal Sanskrit Academy, Kathmandu Collection

ತಲೆಮಾರಿಗೆ ಕಲಿಸಬೇಕಾಗಿದೆ. ರಕ್ತಹೀನತೆಯಿಂದ ಬಳಲುತ್ತಿರುವಂಥ ಭಾರತೀಯ ಶಿಕ್ಷಣಕ್ರಮಕ್ಕೆ ಭಾರತೀಯತೆಯ ರಕ್ತಪೂರಣ ಮಾಡಬೇಕಾಗಿದೆ. ದಾರಿಯೇನೋ ದೂರವಿದೆ. ಪುಟ್ಟ ಹೆಜ್ಜೆಗಳೊಂದಿಗೆ ಪಯಣ ಪ್ರಾರಂಭವಾಗಬೇಕಿದೆ.

❀ ❀ ❀

CC-0. Nepal Sanskrit Academy, Kathmandu Collection

प्राचीनाधिगमपद्धतिः

✍ डा. बी.जी. भाग्यलक्ष्मीः
प्रशासनिकसदस्या, तुमकूरु विश्वविद्यानिलयः

भारतस्य प्रथमसाहित्यं नाम वेदवाङ्मयम् । वेदाः चत्वारः । ऋग्यजुस्सामाथर्वाः इति । वेदकालतः भारते शिक्षणमासीत् ।

एतद्देशप्रसूतस्य सकाशादग्रजन्मनः ।
स्वं स्वं चरित्रं शिक्षेरन् पृथिव्यां सर्वमानवाः ॥ (म.स्मृ.)

यस्मिन् भारते जातस्य प्रत्येकस्य मानवस्य सच्चारित्रेण इतरदीशीयः सर्वे जनाः भवन्ति। देवपितृऋषिप्रभुतिभिः ऋणैः सह जाताः जनाः ऋषिऋणात् मुक्त्यर्थं प्राचीनकालादेव शिक्षणे प्रवृत्ताः आसन्। वेदकाले शिक्षणस्य अभ्यासः, आध्यात्मिकविचारं तथा नैतिकमोल्यानि आधृत्य जीवनस्य समग्रविषयेषु भवति स्म। व्यक्तेः मनः नश्वरजगतः विमुखीकृत्य शाश्वतसत्ये स्थापयितुं साहाय्यं करोति शिक्षणम् । (भा.शि. इ. पृ.सं.२०)

प्राचीनभारते शिक्षणाय महत्त्वं यच्छन्ति स्म। भारतीयऋषयः शिक्षणं जीवनस्य अनिवार्यमङ्गमिति अवदन्। शिक्षणात् मनुष्यस्य जीवनं परिष्कृतं समुन्नतं सुखदं च भवति। यः शिक्षणं प्राप्नोति सः आत्मनिर्भरः भवति। तथैव परिवारस्य समाजस्य च निर्माणे शिक्षणस्य योगदानं बहु वर्तते। शिक्षायाः उद्देशाः अपि उत्तमाः आसन्। शिक्षा तु अधिशीलम्, अधिचित्तम्, अधिप्रज्ञा इति २४ वर्षाणाम् आसीत्।

अधिगमपद्धतयः

पूर्वं गुरुकुलानि शिक्षणकेन्द्राणि आसन्। तत्रस्थाः आचार्याः एव बोधयन्ति स्म। तपः-स्वाध्यायः प्रवचनम् च इति पाठनाधिगमपद्धतिरासीत्। संवादः, प्रश्नविधिः, प्रयोगः, परिशीलनं इति सामान्यतन्त्राणि आसन् अधिगमे ।

अधिगमे प्रथमं तु श्रवणं मननं निदिध्यासनम् इति त्रीणि सोपानानि भवन्ति स्म। द्वादशवर्षाणि यावत् गुरुसेवया अध्ययनं भवति स्म। गुरुकुलशिक्षणे चरित्रनिर्माणं व्यक्तित्वनिर्माणं च भवति स्म। गुरुकुलानि प्रायः नदीतीरेषु विद्यन्ते स्म। अतः तत्र उत्तमे वातावरणे बोधः प्राकृतिकप्रयोगालयः उत्तमज्ञानभण्डारः प्राप्यते स्म। अध्येता गुरोः नैकट्यं प्राप्य ज्ञानं संपादयति स्म। परस्परसहवासः अनिवार्यमासीत् तदानीन्तनकालस्य शिक्षणे ।

CC-0. Nepal Sanskrit Academy, Kathmandu Collection

विद्या द्विविधा। परा अपरा च। मुण्डकोपनिषदि (१.१.४,५) अङ्गीरसः शौनकं वदति द्वे विद्ये वेदितव्ये इति ह स्म ब्रह्मविदो वदन्ति परा चैवापरा। तत्रापरा ऋग्वेदो यजुर्वेदः शिक्षा कल्पो व्याकरणं निरुक्तं छन्दो ज्योतिषमिति। अथ परा यया तदक्षरमधिगम्यते। अक्षरब्रह्मणः प्रतिपादनं करोति परा विद्या। अपरा विद्या तु जीविका विद्या इति कथ्यते। पूर्वं जिविकाविद्याः आसन् इति छान्दोग्योपनिषदि(७.२.१) उदाहरणं दृश्यते यः देवर्षिनारदः सनत्कुमारम् उपेत्य स्वाधीतानां विद्यानां विषये विवृणोति। यथा-ऋग्वेदं भगऽवोध्येमि यजुर्वेदं सामवेदमाथर्वणं चतुर्थमितिहासपुराणं पञ्चमं वेदानां वेदं पित्र्यं राशिं दैवं निधिं वाकोवाक्यमेकायनं देवविद्यां ब्रह्मविद्यां भूतविद्यां क्षत्रविद्यां नक्षत्रविद्यां सर्पदेवजनविद्यामेतद् भगवोऽध्येमि इति। एवं जिविकाविद्यायाः अपि प्रामुख्यता आसीत् इति ज्ञायते।

उपनिषत्काले शिक्षणस्य पूर्णपरिचयं प्राप्नुमः। तत्र गुरुशिष्यौ अध्ययनात् प्राक् भगवन्तं प्रार्थयेते स्म । तत् कठोपनिषदि एवमस्ति -

सहनाववतु सह नौ भुनक्तु। सहवीर्यं करवावहै ।
तेजस्विनावधीतमस्तु मा विद्विषावहै ॥

शिक्षणे तपः, ब्रह्मचर्यं, श्रद्धा च आसीत्। शिष्यः स्वयम् अन्वेषकः आसीत् गुरोः मार्गदर्शनेन। तथा गुरवः शिष्यान् व्यकसयन् प्राबोधयन् च। तदा शिक्षायां निर्भीतिः दृश्यते स्म। ज्ञानार्थं श्रवणं, मननं, निदिध्यासनम् इति घ-त्रयम्। शिष्यः स्वस्य कृते अपि च गुरोः कृते यशः प्रार्थयते स्म। तैत्तरीयोनिषदि (१.३) सह नौ यशः। सह नौ ब्रह्मवर्चसम् इति शिष्यः प्रार्थयते। एवं गुरुशिष्ययोः संबन्धः उत्तमतया आसीत्।

उपनिषदः अवलोकयामश्चेत् काचित् शिक्षापरम्परा आसीत् इति ज्ञायते। विद्या कथम् अधिगता भवति अथवा ज्ञानप्रदानाय शिक्षाव्यवस्था कथं स्यात् इति तैत्तरीयोपनिषदि शिक्षावल्ल्यामेव पञ्चमहासंहितासु अन्यतमायां संहितमायां दर्शिता अस्ति। अथाधिविद्यम्। आचार्यः पूर्वरूपम्। अन्तेवास्युत्तररूपम्। विद्या सन्धिः। प्रवचनं सन्धानम्। इत्यधिविद्यम्। (१.३.) अत्र विद्यायाः प्राप्तिविषये उच्यते- आचार्यः पूर्वरूपम्, इत्युक्ते सः ज्ञानी। शिष्यः उत्तररूपं नाम आचार्यात् विद्या एतमागच्छेत्। यथा जलं उपरिष्टात् अधः प्रवहति तथा। एतयोर्मध्ये अस्ति विद्या इति सन्धिः। प्रवचनम् अथवा उपदेशः एव सन्धानम्। यः जिज्ञासुः गुरुम् अन्विष्य गच्छति। गुरुः तस्मै स्वज्ञानधारां प्रददाति इति।

पूर्वं गुरुकुलेषु उत्तमशिक्षणमासीत् इति कारणतः, तत्र सरलजीवनम्, उच्चचिन्तनम् इति द्रष्टुं शक्यते स्म। तदा शिक्षणपद्धतौ चत्वारि सोपानानि आसन्।

1. अधीतिः (ज्ञानम्) 2. बोधः (विशेषज्ञानं सामर्थ्यं च)
3. आचरणम् 4. प्रचारणम्। इति

CC-0. Nepal Sanskrit Academy, Kathmandu Collection

प्रवचनम् :- पूर्वम् आचार्यः प्रवचनमाध्यमेनैव बोधयति स्म। प्रवचने शिक्षणपद्धतयः, शिक्षणव्यूहाः, शिक्षणयुक्तयः, शिक्षासूत्राणि, शिक्षणकौशलानि इत्यादीनि अन्तर्भवन्ति। अत्र बह्व्यः शिक्षणपद्धतयः दृश्यन्ते।

- ✦ सूत्रपद्धतिः
- ✦ प्रत्यक्षपद्धतिः
- ✦ प्रश्नोत्तरपद्धतिः
- ✦ व्याख्यापद्धतिः
- ✦ शास्त्रार्थपद्धतिः/वादविवादपद्धतिः
- ✦ प्रयोगपूर्वकाधिगमपद्धतिः
- ✦ कथाकथनप्रविधिः/आख्यायिकाप्रकारः
- ✦ अन्वेषणविधिः

एवं विभिन्नविधिभिरधिगमः आसीत्प्राचीनकाले। तेषां विधीनां विवरणमेवं भवति।

सूत्रपद्धतिः :- सङ्क्षेपेणाथवा अल्पाक्षरैः यदुच्यते सा पद्धतिः सूत्रपद्धतिः। अत्र सूत्ररूपेण विचारबोधनं विद्यते। यथा-छान्दोग्योपनिषदि मूलमन्विच्छ (६.८.४)। अत्र श्वेतकेतुः पितरम् आरुणिं शरीरस्य क्व मूलम् इति पृच्छति। तदा पुत्रम् एवं सूत्ररूपेण अवदत्। तथैव माण्डूक्योपनिषदि एवमस्ति। यथा-नान्तः प्रज्ञं न बहिः प्रज्ञं नोभयतः प्रज्ञं न प्रज्ञानधनं न प्रज्ञं नाप्रज्ञम्। अत्र आत्मा ज्ञातव्यः इति आचार्यस्य बोधनं वर्तते।

अन्वेषणविधिः :-प्राचीनकालस्य शिक्षणस्य अधिगमेषु अन्यतमः विधिः अयम्। अत्र मनुष्यः स्वप्रयासेन ज्ञानं प्राप्तुं शक्नोति। अन्येन प्रदत्तं ज्ञानं शाब्दिकरूपेण ग्रहीतुं शक्नोति, परन्तु तत् आत्मसात् कर्तुं न शक्नोति। शिक्षार्थी यदि स्वयं ज्ञानस्यानुभूतिं प्राप्नोति तर्हि आत्मसात् कर्तुं शक्नुयात्। अध्यापकः छात्राणां मार्गदर्शनं कर्तुं शक्नोति, परन्तु ज्ञानस्य आत्मीकरणं छात्रेण स्वयं करणीयं भवति। एवं जिज्ञासुः एव अन्वेषणद्वारा ज्ञानं प्राप्नुयात् शिक्षकस्य मार्गदर्शनेन इति।

प्रयोगप्रणाली :-अत्र छात्रेण ये विषयाः प्रयोगपूर्वकेण ज्ञायन्ते तान् तथैव ज्ञायते। आहत्य पुस्तकाधिगमस्य अपेक्षया प्रयोगपूर्वकाधिगमः सरलः रोचकः च भवति। गुरुः यदा छात्रं प्रयोगपूर्वकम् अधिगन्तुं प्रेरयति तदा छात्रः संपूर्णतया स्वयं निमग्नो भूत्वा गूढतत्त्वान्यपि सप्रयोगमधिगच्छति। भगवतः सर्वव्यापकत्त्वं दर्शयितुं गुरुः नीरप्रलीनलवणप्रयोगम् अध्यापयति। एतत छान्दोग्योपनिषदि दृश्यते, यत् आरुणिः पुत्रं बोधयति। लवणमेतदुदकेऽवधायाथ मा प्रातरुपसीदथा इति। स ह तथा चकार। होवाच यद्दोषा लवणमुदकेऽवाधा अङ्ग तदाहरेति। तद्धावमृश्य न विवेद। यथा विलीनमेवाङ्गस्यान्तादाचामेति, कथमिति। लवणमिति मध्यादाचामेति, कथमिति। लवणमिति। अन्तादाचामेति, कथमिति।

CC-0. Nepal Sanskrit Academy, Kathmandu Collection

लवणमिति। अभिप्रास्यैतत् अथ मोपसीदथा इति। तद्ध तथा चकार। तच्छश्वत् संवर्तते। इति। एवमेव अग्रे अन्यान्यप्रयोगैः दर्शयति गुरुः। विषयाणां बोधनक्रमः प्रयोगप्रणाली द्वारा भवति स्म।

प्रत्यक्षपद्धतिः :- शिक्षणपद्धतीषु इयं पद्धतिः बहु प्रभावशाली मनोवैज्ञानिकी, विशिष्टापद्धतिः च वर्तते। अत्र प्रत्यक्षप्रदर्शनं प्रयोगपुरस्सरं च बोध्यते आचार्येण। छान्दोग्योपनिषदि (६.१२.१) प्रत्यक्षपद्धतेः विचारः एवमस्ति - न्यग्रोधफलमाहरेतीदं भगव इति। भिन्धीति। भिन्नं भगव इति। किमत्रपश्यसि? इत्यण्व इयेमा धाना इति। आसाम् अङ्गैकां भिन्धीति। भिन्ना भगव इति। किमत्र पश्यसीति। न किञ्चन भगव इति। अत्र उच्यन्ते यत् स्थूलात् सूक्ष्मं प्रति, सरलात् कठिनं प्रति, ज्ञातात् अज्ञातं प्रति इत्यादीनि शिक्षासूत्राणि।

प्रश्नोत्तरपद्धतिः :- उपनिषत्सु इयं पद्धतिः बहुत्रानुसृता। प्रश्नोपनिषत् प्रश्नोत्तरपद्धत्या एवारभ्यते। सूक्ष्मतत्त्वस्य शिक्षणमनेन क्रमेण दीयते। महर्षिं पिप्पलादं केचन जिज्ञासवः उपसर्पन्ति। तान् उद्दिश्य पिप्पलादेनोक्तम्- तान् ह स ऋषिरुवाच। भूय एव तपसा ब्रह्मचर्येण श्रद्धया संवत्सरं संवत्स्यथ, यथाकामं प्रश्नान् पृच्छत, यदि विज्ञास्यामः सर्वं ह वो वक्ष्याम इति। तेषु अन्यतमः कबन्धी कात्यायनः उपेत्य अपृच्छत्, भगवन् कुतो ह वा इमाः प्रजाः प्रजायन्त इति। तस्मै स होवाच प्रजाकामो वै प्रजापतिः स तपोऽतप्यत, स तपस्तप्त्वा स मिथुनमुत्पादयते रयिं च प्राणं चेति, एतौ मे बहुधा प्रजाः करिष्यत इति। अत्र प्रजापतिः इत्युक्तेः परब्रह्मणः सगुणरूपः इति।

वादविवादपद्धतिः :- वादेवादे जायते तत्त्वबोधः इति यत् वचनं श्रूयते तत् तत्त्वनिर्णयाय संवादः, वादः, वादविवादः शास्त्रार्थः अपेक्षितः। केनापि किमपि कथितमिति तदेव प्रमाणं नानुमन्यते। तदर्थं हेतुप्रदनापुरस्सरं प्रमाणमावश्यकम्। इयं पद्धतिरेव शास्त्रार्थपद्धतिः अथवा वादविवादपद्धतिः इति। यथा- जनकस्य सभायां याज्ञवल्क्य-उषस्तचाक्रायणयोः शास्त्रार्थः दृश्यते। (बृ.उ.३.४.१)

व्याख्यापद्धतिः :- विषयस्य विस्तरशः स्पष्टीकरणम् अनया पद्धत्या क्रियते। छान्दोग्योपनिषदि (१.१.२) अस्ति - ओमित्येदक्षरमुद्गीथमुपासीत। ओमिति ह्युद्गायति तस्योपाख्यानम। अत्र उपव्याख्यानं पदेनैव ज्ञायते। एषां भूतानां पृथिवी रसः पृथिव्या आपो रसः। अपामोषधयो रस ओषधीनां पुरुषो रसः पुरुषस्य वाग्रसो वाच ऋग्रस ऋचः साम रसः साम्न उद्गीथो रसः।

कथाकथनविधिः/आख्यायिकाप्रकारः :- उपनिषत्सु कथारूपेण विचारः आरभ्यते। यथा कठोपनिषदि आरम्भे दृश्यते यत् वाजश्रवस-नचिकेतसोः उपाख्यानम्। तथैव केनोपनिषदि उमेन्द्रयोः कथा (२.३)। छान्दोग्योपनिषदि प्राणमहत्ववर्णनपरा रुचिरा

CC-0. Nepal Sanskrit Academy, Kathmandu Collection

काचित् कथा दृश्यते। अत्र तु यो ह वै ज्येष्ठं श्रेष्ठं च वेद ज्येष्ठश्च ह वै श्रेष्ठश्च भवति प्राणो वाव ज्येष्ठश्च श्रेष्ठश्च। इति कलहायमानानि इन्द्रियाणि न्यायनिर्णयार्थं प्रजापतेः समीपं गतानि। तेषां कलहकारणम् आकर्ण्य सः एवम् अवोचत्। यस्यानुपस्थितौ देहः सर्वथा कुरूपी सञ्जायते तदिन्द्रियमेव सर्वश्रेष्टम् इति आह। तदा क्रमशः एकैकमिन्द्रियमपि देहं त्यक्त्वा किञ्चित्कालानन्तरं पुनः देहं प्रविश्य स्व-स्व-अनुपस्थितौ देहस्यस्थितिम् अजानन्। अन्ते प्रत्येकं इन्द्रियोऽपि प्राणा नित्यम् इति प्राशंसन्। एवं कथाकथनद्वारा अपि अधिगमः भवति स्म प्राचीनकाले। तैत्तरीयोपनिषदि तपसः द्वारा भृगुः पञ्चकोशान् अभिजानाति। अस्याम् उपनिषदौ अन्नमयकोशस्य प्राणमयकोशस्य मनोमयकोशस्य विज्ञानमयकोशस्य आनन्दमयकोशस्य च विचारः वर्तते।(३.२...६)। अन्ते भृगुः तपसा आनन्दो ब्रह्मेति जानाति। आनन्दमयब्रह्मणः साक्षात्कारं प्राप्नोति। एषा पञ्चकोशविद्या इति कथ्यते। जीवने स्वाध्यायं प्रवचनं च न त्यक्तव्यम् इति तैत्तरीयोपनिषदि अधिगमस्य विचारः दृश्यते। आचार्येण छात्राः उपदिष्टाः भवन्ति। तत् तु एवमस्ति- ऋतं च स्वाध्याय प्रवचने च। सत्यं च स्वाध्याय प्रवचने च। तपश्च स्वाध्याय प्रवचने च। इति सत्ये निष्टः राथीतरः, अपि च स्वाध्यायप्रवचनयोः अनुष्ठानकर्ता मोद्गल्यस्य अभिप्रायः। प्राचीनकालस्य शिक्षणे श्रद्धा बहु प्रमुखा आसीत्। श्रद्धया सर्वं ज्ञातुं शक्यते इति कठोपनिषदि नचिकेतसः उदाहरणं दृश्यते।

उपसंहारः

एवं प्राचीनशिक्षणपद्धतौ सर्वविधाधिगमप्रकाराः आसन्। अत्र अधिगन्तॄन् उद्दिश्य अधिगमः आसीत्। अतः आचार्यः विविधदृष्टान्तानां द्वारा बोधयति स्म। पूर्वं भिन्नभिन्नप्रकारेण कौशलवर्धनार्थं, ज्ञानवर्धनार्थं, व्यवहारार्थं या विद्या अपेक्षिता अवर्तत तस्याः विद्यायाः अधिगमार्थं विविधोपायान् कुर्वन्तः आसन् इति एतैः उदाहरणैः ज्ञायते। एतादृशविचाराः शिक्षणस्य प्राचीनाधिगमपद्धतौ आसन् इति एतेन ज्ञायते। केषाञ्चनविचारणां मण्डनम् कृतम् ।

ग्रन्थाधमर्ण्यम्

1. छान्दोग्योपनिषत्, बृहदारण्यकोपनिषत् (सानुवादशाङ्करभाष्यसहितम्)
2. उपनिषच्छिक्षा (राष्ट्रिय संस्कृतसंस्थानम्)।
3. एन्शियण्ट् इन्डियन् एजुकेशन् (आर्.के.मुखजी, आङ्लम्)।
4. भारतीय शिक्षणद इतिहास (के.एन्.राजशेखरय्य, कन्नडम्)।

❀ ❀ ❀

CC-0. Nepal Sanskrit Academy, Kathmandu Collection

प्राचीनाधुनिकशिक्षणपद्धत्योः गुणदोषविवेचनम्

✍ डा. उदयन हेगडे
सहायक प्राध्यापकः, व्याकरणविभागः,
राष्ट्रियसंस्कृतविश्वविद्यालयः, तिरुपतिः

कश्चन लघुः परिवारः - माता, पिता षड्वर्षीयः पुत्रश्च। अथ कदाचित् पिता पुत्रेण सह सायङ्काले वायुविहारार्थं गतः। मार्गे महती वृष्टिः आरब्धा। अतः, तौ उभावपि पार्श्वे विद्यमानस्य वटवृक्षस्य अधस्तात् आश्रयं प्राप्तवन्तौ। समयस्य सदुपयोगार्थं दिशां विषये पिता पुत्रस्य बोधनम् आरब्धवान्। पुत्रेण सपदि सर्वम् अवगतम्। एतावता वृष्टिरपि विरता। तौ गृहं प्रत्यागतवन्तौ। गृहमागतः पिता सम्भ्रमेणैव पुत्रस्य शिक्षणविषये भार्याम् उक्तवान्। कुतूहलेन सा माता पृष्टवती – "पूर्वा दिक् क्व ? दर्शय" इति। अनुक्षणं पुत्रेणोक्तं – "वटवृक्षसमीपं याम" इति। इयमस्माकम् आधुनिकशिक्षणपद्धतेः रीतिः। अयं कश्चन दृष्टान्तः आधुनिकशिक्षायाः दिशां दर्शयति। शिक्षणस्य नाम्ना अधुनातने काले दीयमानं किम् ? केवलं विषयसङ्ग्रहमात्रम् (Information)। तेन जीवने महत् प्रयोजनं किमपि न वर्तते। कश्चन सरलः प्रश्नः इतोऽपि स्फुटः स्यात् – आधुनिके शिक्षणपद्धतौ अध्याप्यमानाः Calculus, Trigonometry इत्याद्याः विषयाः जीवने कुत्रोपयुक्ताः। तद्विषये एव येषां कर्म (वृत्तिः), तेषामेव साह्यं स्यात् तेन, नान्येषाम्। इदानीन्तनं शिक्षणं सज्जीकरोति छात्रान् प्रश्नगुच्छमात्रम् उत्तरयितुं, नान्यत् किमपि। परीक्षायां सम्पन्नायां सर्वमपि विस्मर्यते।

आधुनिकशिक्षणपद्धतौ -

- व्यक्तित्वविकासाय अपेक्षिताः उत्तमाः संस्काराः न प्राप्यन्ते (बोध्यन्ते)।
- प्राचीनभारतस्य योगदानम् अधिकृत्य न तावदुच्यते येन छात्रस्यापि मनसि तद्विषये निर्लक्ष्यभावः, अनास्था च भवति। अनेन कारणेन छात्राः एतं विषयम् अजानानाः भारतविषये अभिमानं गर्वं च न वहेयुः। अस्य प्रसिद्धम् उदाहरणं तु – योगः। पाश्चात्त्यानां द्वारा योगस्य सङ्कीर्तनारम्भानन्तरमेव भारते तद्विषये आस्था प्रवृद्धा।
- शिक्षणं धनकेद्रितं सम्पन्नम्। अतः, शिक्षणस्य उद्देशः धनार्जनमात्रमिति पर्यवसितं दृश्यते। अनेन धनकेन्द्रितशिक्षणेन स्वार्थपरता एव भवति। स्वगृहं स्वच्छं रक्षन्तः समाजस्य मालिन्ये कारणीभूताः भवन्ति।

CC-0. Nepal Sanskrit Academy, Kathmandu Collection

- कौशलस्य न तावान् अवसरः। पाठ्यपुस्तकमेव केन्द्रीकृत्य पठनपाठनादिकम्।

एवन्तर्हि का नाम शिक्षा ? शिक्षणं कीदृशं स्यात् इति चेत् तत्रोच्यते – विद्योपादानार्थकात् शिक्षधातो निष्पन्नः शिक्षाशब्दः – उपदेशः, शिक्षणम् इत्यादीनर्थान् प्रत्याययति। अस्यैव धातोः भावे ल्युट्-प्रत्यये सिद्ध्यति शिक्षणशब्दः – विद्यादानं, बोधनम् इत्यर्थान् गमयति। अस्यैव धातोः ण्वुल्-प्रत्यये शिक्षकशब्दः निष्पद्यते।

श्लिष्टा क्रिया कस्यचिदात्मसंस्था सङ्क्रान्तिरन्यस्य विशेषयुक्ता ।
यस्योभयं चास्ति स शिक्षकाणां धुरि प्रतिष्ठापयितव्य एव ॥

इति कालिदासोक्तिः अत्यन्तं प्रसिद्धैव ।

शिक्षणं मानवस्य मूलभूतावश्यकतासु प्रमुखम्। अशन-वसन-वसति-आरोग्यैः सह पञ्चमं शिक्षणमपि महत्त्वयुतम्। प्राचीने भारतीये समाजे शिक्षणविषयकं चिन्तनम् अतिविस्तृतम् आसीत्। शिक्षणस्य मूलोद्देशः, परिणामः इत्यादीनां विषये विस्तृतं प्रयोगं, संशोधनानि च विधाय शिशोः वयसः अनुगुणं क्रमशः कीदृशं शिक्षणं प्रदेयमिति विषये स्पष्टः निर्णयः स्वीकृतः आसीत्। अत एव भारतीये समाजे बाल्यकाले एव महान्तः ग्रन्थाः हृद्गताः भवन्ति स्म। ईदृशी परम्परा एव अनुवर्तमाना आसीत्।

किन्तु किं जातं कालान्तरे ??!!!

भारते जातेषु आक्रमणेषु अत्यन्तं दीर्घतमम् आक्रमणं यवनानाम्। तैः नैरन्तर्येण आक्रमणं कृतम्। शताधिकानि वर्षाणि तैः शासनं कृतम्। तेषां शासनमपि आक्रमणस्य कश्चन भागः एव। अस्मिन् आक्रमणकाले तैः देवालयाः, विश्वविद्यालयाश्च नाशिताः। मतमदमत्तानां तेषाम् ईदृशाक्रमणेषु सत्स्वपि अस्माकं भारतीयता, अस्माकं संस्कृतिश्च तैः नाशयितुं न शक्ता। अत एव ब्रिटिश्-शासनकालपर्यन्तं प्राचीना शिक्षणपद्धतिः प्रचालिता आसीत्। ते अस्य वातावरणस्य नाशाय प्रयत्नं विहितवन्तः। अस्य नेतृत्वम् ऊढं मेकाले इत्याख्येन। शासनस्य आनुकूल्यकल्पनाय, तादृशानां निर्माणार्थं तादृशी शिक्षणव्यवस्था तैः आरब्धा येन आभारतम् आङ्ग्लशालाः आरब्धाः। एवं गुरुकुलपद्धतेः पूर्णतया ह्रासः जातः।

एतादृशी अतिविशिष्टा गुरुकुलव्यवस्था कथम् अवर्तत ? के तत्रत्याः विशेषांशाः?

- संवादपूर्णं शिक्षणं, न तु एकमुखं बोधनम्।
- स्वाध्यायः, गृहपाठस्य भारः न वर्तते।
- पाठ्य-पाठ्यबिन्दुयोजना, पाठ्यपुस्तकसीमारहिता।
- स्वीयचिन्तनस्य अवसरः, प्रश्नोत्तरं न लेख्यते।

CC-0. Nepal Sanskrit Academy, Kathmandu Collection

- सामर्थ्यवर्धनार्थम् अवसरः, परीक्षार्थं पाठनं न।
- सिद्धिसाधनाय प्रयत्नः, प्रसिद्धिपराङ्मुखता।
- दार्शनिकपृष्ठभूमिसहिता अध्ययनपद्धतिः।
- अनुशासनं, न तु शासनम्।
- केवलः उपदेशः न, ज्येष्ठानाम् आदर्शः नेत्रयोः पुरतः।

यदि गुरुकुलपद्धतेः आधुनिकशिक्षणस्य च तुलना क्रियेत तर्हि इत्थं वक्तुं शक्यम् ।

गुरुकुलपद्धतिः आधुनिकशिक्षणम् -

१. ज्ञानाधारितं शिक्षणम् (प्रबोधः) आपाततः अवबोधमात्रम् (Just Information)

२. परीक्षार्थं (Exam oriented) अध्ययनं न भवति । परीक्षैव प्रधाना

३. चिन्तनस्य सीमा न भवति, स्वीयचिन्तनस्य अवसरः, पुस्तकसीमितं पठनं, चिन्तनस्य अवसरः अत्यल्पः

४. अनुशासनम् शासनम् (Imposed Discipline)

५. सामूहिकजीवनपरिचयः (सहवासः, सहयोगः, सहचिन्तनम्) जीवनपद्धतिज्ञानं शून्यम्

६. प्राकृतिकजीवनवशात् सर्जनात्मकतायाः सहजविकासः सर्जनात्मकतायाः अवसरः अल्पः

आधुनिकशिक्षणे आपाततः अवबोधमात्रं (Just Information) भवति इत्युक्तम् । तर्हि - को नाम अवबोधः ? (What is Information?) – इति पृष्टे सति इदमुत्तरं प्राप्यते – What, Who, When, Where, Why इत्येतानि पञ्च प्रश्नवाचकपदानि यदा प्रयुज्यन्ते तदा यत् उत्तरं प्राप्यते तदेव Information (अवबोधः) / ततः एव अवबोधः जायते इति कथ्यते। किन्तु, प्रबोध(ज्ञान)प्राप्त्यर्थम् एतावन्तः एव अंशाः न पर्याप्ताः। तन्निमित्तं संश्लेषणात्मकं (Analytical) विश्लेषणात्मकं (Synthetical) च ज्ञानम् अपेक्षितम्। तच्च भवति कथंभावाकाङ्क्षया (How ?)। एतैः प्रबोधः भवति।

मीमांसायां शाब्दीभावनायाः व्याख्यानावसरे - किं भावयेत् ? केन भावयेत् ? कथं भावयेत् ? इत्येव प्रश्नाः उत्थापिताः। (उत्तररूपेण साध्यं, साधनम्, इतिकर्तव्यता च उक्ताः)।

न्यायशास्त्रेऽपि उद्देशः, लक्षणं, परीक्षा इति त्रैविध्यमुक्तम्। तथैव प्रतिज्ञा, हेतुः, उदारहणम्, उपनयः, निगमनम् इति पञ्च अवयवाः व्याख्याताः।

अधीति-बोध-आचरण-प्रचारणैः दशश्चतस्रः प्रणयन्नुपाधिभिः।
चतुर्दशत्वं कृतवान् कुतस्स्वयं न वेद्मि विद्यासु चतुर्दशस्वयम् ॥

CC-0. Nepal Sanskrit Academy, Kathmandu Collection

- इति कथयति श्रीहर्षः नैषधीयचरिते।

श्लोकस्यास्य व्याख्यानं करोति मल्लिनाथः – अधीतिः = अध्ययनं, गुरुमुखात् श्रवणम् इत्यर्थः। बोधः = अर्थावगतिः। आचरणं = तदर्थानुष्टानम्। प्रचारणम् = अध्यापनं, शिष्येभ्यः प्रतिपादनम् इत्यर्थः। नलमहाराजस्य वर्णनपरमिदं वचनम्। किन्तु, अस्य तात्पर्यन्तु - अधीति-बोध-आचरण-प्रचारणैः प्रबोधः जायते इति।

- प्रश्नविधानं,
- प्रवचनविधानं,
- पर्यटनविधानं,
- प्रतिवचनविधानम्,

इत्येतानि विष्यस्य तलस्पर्शिज्ञानाय (ज्ञानस्य आत्मसात्करणाय) उपयोगीनि भवन्ति।

1. प्रश्नविधानस्य इदं वैशिष्ट्यम् – स्वयं चिन्तनस्य अवसरः। यथेष्टं प्रश्नावसराः छात्राणाम्।
2. प्रवचनविधाने - अत्र विषयज्ञापनम् एकमुखं न भवति। गुरुशिष्योभयसंवादरूपेण विषयस्य ज्ञापनम्।
3. पर्यटनविधाने – ज्ञानग्रहणाभ्यासः तद्विद्यैः सह संवादः। यत्र उदात्तपङ्क्तिः तत्र सहजरूपेण सदाचारः।
4. प्रतिवचनविधाने -

यः पठति लिखति पश्यति परिपृच्छति पण्डितानुपाश्रयति।
तस्य दिवाकरकिरणैः नलिनीदलमिव विकास्यते बुद्धिः ॥

एवन्तर्हि अस्मिन् काले, आधुनिकशिक्षणे गुणांशाः एव न सन्ति किम्? आधुनिकपद्धतौ गुणाः एव न वर्तन्ते? इति चेत्, तत्रोच्यते।

- प्राचीनभारतीया आर्थिकव्यवस्था कृषिकेन्द्रिता (Agrerian Economy) आसीत्। जनसङ्ख्या अपि अल्पा अवर्तत। अतः, शिक्षणप्रदानं सरलमासीत्। गुरुकुलं नाम वनप्रदेशे एकान्तस्थले शान्त्या अध्ययनमिति तु जानीम एव। अधुनातनकाले तादृशानि स्थलान्येव नोपलभ्यन्ते। वनप्रदेशः द्रष्टव्यश्चेत् बहुदूरं क्रमणीयं भवति। अपि च इदानीन्तनी आर्थिकी व्यवस्था कृषिकेन्द्रिता न वर्तते।
- प्राचीनकाले गुरुकुलेषु जाति(कुल)भेदं विना अध्ययनाध्यापनादिकं प्रचलति स्म। किन्तु, कालान्तरे तत्रत्यं शिक्षणमपि वर्गसीमितं जातम्।
- प्राचीने काले अध्ययनार्थं विषयाः निर्दिष्टाः परिमिताश्च आसन् – वेदान्तादिशास्त्राणि। अस्मिन् आधुनिके काले Business Management, Aeronautical En-

CC-0. Nepal Sanskrit Academy, Kathmandu Collection

gineering, Astro-Physics, Nuclear Technology, इत्याद्याः बहवो हि आधुनिकाः विषयाः अध्ययनविषयाः सन्ति। किम् एते विषयाः गुरुकुले अध्यापयितुं शक्याः ? एतादृशानां विषयाणाम् अध्यापनार्थं Laboratory तन्नाम महत्याः प्रयोगशालायाः आवश्यकता भवति।

- अधुनातने काले ज्ञानस्य प्राप्तौ अध्यापकस्य सविधे गन्तव्यमित्येव नास्ति। तन्त्रज्ञानम् अद्य अस्माकं हस्ते एव विद्यते। अन्तर्जाले (Internet) यथेष्टं विषयाः उपलभ्यन्ते। न केवलं तावत्, शिक्षणसम्बद्धाः Gyandarshan इत्याद्याः वाहिन्यः आधुनिकं शिक्षणं प्राप्तुम् बहूपकुर्वन्ति।

एवञ्चेत्, तर्हि कालेऽस्मिन् "गुरुकुलम्" इत्येषा परिकल्पना पुनरानेतुं सर्वथा नैव शक्या किम्? इति चेन्न। तादृशाः समाजकेन्द्रिताः त्यागशीलाश्च अध्यापकाः सुदृढं समाजं निर्मातुम् समर्थाः सन्ति चेदेव गुरुकुलं सफलं भवति। गुरुकुलीयाः आचार्याः सामाजिकदृष्टिमन्तः, राष्ट्रदृष्टिमन्तश्च भवेयुः। तदा एव ते छात्रेषु तादृशीं दृष्टिं पूरयितुं प्रभवन्ति। सन्ति तादृशानि गुरुकुलानि यत्र आधुनिक-विज्ञानादिविषयाः अपि अध्याप्यन्ते। अस्ति वेदविज्ञानगुरुकुलं – बेङ्गलूरुनगरे। तत्र तैः ईदृशं प्रशिक्षणं दीयते येन तत्र अधीयानेषु छात्रेषु सामाजिकी दृष्टिः, राष्ट्रियदृष्टिश्च अवश्यं भवति।

एषु दिनेषु अन्या नवीना काचित् परिकल्पना प्रादुर्भूता वर्तते। इयं पद्धतिरपि गुरुकुलस्य किञ्चन रूपमिव परिलक्ष्यते। Home School इति सा परिकल्पना।

एतद्विषये कश्चन दृष्टान्तः प्रदीयते – विजया विश्वनाथन् इति काचित् महिला। तस्याः परिवारः आसीत् अमेरिकादेशे। सा पूर्वं सङ्गणकतन्त्रज्ञा आसीत्। Wallstreet Journal इत्यत्रापि तया कार्यं कृतम्। तस्याः पुत्रद्वयं जातम्। उभावपि तत्रैव अमेरिकादेशे विद्यालयं गन्तुम् आरब्धवन्तौ। किन्तु तया चिन्तितं यत् एतयोः बालयोः शिक्षणं समीचीनं जायमानं नास्ति इति। अतः, सा सपरिवारं भारतं प्रत्यागतवती तादृशम् उद्योगं परित्यज्य। सा निश्चितवती यत् अहं एतौ विद्यालयं न प्रेषयामि, स्वयमेव अध्यापयामि इति। तदनुगुणमेव सा स्वयमेव अध्यापनम् आरब्धवती।

तदनन्तरमेव तया अवगतं यत् एतादृशाः बहवः परिवाराः सन्ति यत्र मातरः स्वयमेव अपत्यानि अध्यापयन्ति इति। अस्याः वासः चेन्नैनगरे। Home Schooling इत्यत्र इयं पद्धतिः – प्रतिदिनं बालाः स्वगृहे एव पठन्ति सर्वान् विषयान्। सप्ताहे एकं दिनं अपरस्य बालकस्य गृहे सर्वे मिलन्ति। तदा तेषां बालानामपि स्वसमानवयस्कानाम् अन्येषां बालानां मेलनं, तैः सह संवादः, क्रीडा इत्यादिकं भवति। एवं प्रतिसप्ताहं पर्यायः। कश्चन पृष्टवान् विजया विश्वनाथन् वर्या – "अमेरिकादेशे भवती किमर्थं तादृशम् उद्योगं परित्यक्तवती

CC-0. Nepal Sanskrit Academy, Kathmandu Collection

? अथवा भारते अपि यदि भवती उद्योगं कर्तुमिच्छति तर्हि प्रतिमासं न्यूनातिन्यूनं लक्षाधिकरूप्यकाणाम् उद्योगः प्राप्येत एव। कुतः न क्रियते ?" इति। स्मितवदनया तया इत्थमुक्तं – "मम पुत्रयोः मुखे यः मन्दहासः परिलक्ष्यते, सः लक्षाधिकरूप्यकाणाम् उद्योगस्य अपेक्षया श्रेष्ठः" इति।

इत्थमत्र बहूनि मतानि यथामति प्रस्तुतानि, शिक्षाशास्त्रछात्राः अध्यापकाश्च सर्वं विवेचयितुं समर्थाः इति शम्।

ग्रन्थाधमर्ण्यम्

१. शिक्षायाः सामाजिकाधाराः, प्रो. ए.पि. सच्चिदानन्दः, गौरीशप्रकाशनम्, शृङ्गेरी।

२. शिक्षायाः दार्शनिकाधाराः, डा. सोमनाथ साहु, जगदीशसंस्कृतपुस्तकालयः, जयपुरम्।

३. भारतीयशिक्षादर्शनम्, डा. रमाकान्तमिश्रः, चौखम्बापब्लिकेशन्स्, नई दिल्ली।

४. शिक्षायां दार्शनिकवादाः, डा. रमाकान्तमिश्रः, चौखम्बापब्लिकेशन्स्, नई दिल्ली।

५. शिक्षादर्शनम्, डा. आर्.एस्.पाण्डेयः, विनोदपुस्तकमन्दिर्, आगरा।

६. संस्कृतशिक्षणं नवीनप्रविधयश्च, डा. लक्ष्मीनारायणशर्मा, आदित्यप्रकाशनं, जयपुरम्।

७. संस्कृतशिक्षणम्, डा. सन्तोषमित्तलः, नवचेतना पब्लिकेषन्स्, जयपुरम्।

८. साहित्यशिक्षणविधिः, डा. लोकमान्यमिश्रः,

९. साहित्यशिक्षणम्, डा. लता एन्, राष्ट्रियसंस्कृतविद्यापीठम्, तिरुपतिः।

१०. साहित्यशिक्षणविधिः, डा. वै.एस्. रमेशः, हंसाप्रकाशनम्, जयपुरम्।

CC-0. Nepal Sanskrit Academy, Kathmandu Collection

Organization of the State and Distribution of Power in Ancient India With special emphasis on King and Council of Ministers

✍ Hari Ravikumar
Author, Translator, Musician and an Engineer.
✍ Vikram Phadke
Advocate practicing in Bengaluru

The study of statecraft in ancient India is at once remarkable and elevating – remarkable, for our ancient thinkers, with a keen eye for detail, composed treatises at a time when the rest of the world was largely governed by barbaric and semi-barbaric institutions24 and elevating, since statecraft was rooted not in ideology but in philosophy, which was a result of minute observation of human nature. Spanning across thousands of years, hundreds of treatises were composed dealing with various aspects of governance. It will perhaps take more than a lifetime to read through all those texts but we are fortunate to have a secondary source par excellence like History of Dharmaśāstra with us. This veritable encyclopaedia of ancient

---

24 Among ancient civilizations of the world, it is only the management of the Greek City-States that comes somewhat close to ancient Indian thought, and even so, not in such detail. To learn more, one can refer to Will Durant's *The Life of Greece* (The Story of Civilization: Part II. New York: Simon and Schuster, 1966). In this beautiful volume, Durant talks about the semi-barbaric yet rigorous *Spartan Code* (*pp*. 81–87), the story of the establishment of *Democracy* (*pp*. 123–26), the individualism of the state (*pp*. 203–4), the contributions of Pericles and the socio-legal structure (*pp*. 245–67, 437–39), and the work of Sophocles (*pp*. 391–400).

CC-0. Nepal Sanskrit Academy, Kathmandu Collection

Indian law and customs in five volumes (and some six thousand printed pages) was written by the great savant, 'Bharat Ratna' 'Mahāmahopādhyāya' Dr. Pandurang Vaman Kane (1880–1972). In writing the present essay, the authors have largely relied on Volume 3 of this magnum opus.

Building Blocks of the Ancient Indian State

According to the Hindu tradition[25], a rājya (State) comprises seven constituents[26] –

Svāmī (king, ruler)
Amātya (minister, councillor)
Janapada or Rāṣṭra (territory of the State and its people)
Durga or Pura (fortified city, capital)
Kośa (royal treasury)
Daṇḍa or Bala (army)
Mitra or Suhṛt (friend, ally)

25 A few instances are listed below – स्वाम्यमात्यजनपददुर्गकोशदण्डमित्राणि प्रकृतयः ॥ – *Artha-śāstra* 6.1.1 All *Artha-śāstra* references are from R P Kangle's *Kauṭilīya Arthaśāstra*. Part II. Translation with Critical and Explanatory Notes (Delhi: Motilal Banarsidass Publishers, 1969). The translations have been mostly taken from P V Kane but also from R P Kangle and R Shama-shastry.
स्वाम्यमात्या जनो दुर्गं कोशो दण्डस्तथैव च।
मित्राण्येताः प्रकृतयो राज्यं सप्ताङ्गमुच्यते ॥ – *Yājñavalkya-smṛti* 1.353
All *Yājñavalkya-smṛti* references are from Srisa Chandra Vasu's *Yajnavalkya Smriti* (Book I: Achara Adhyaya) in the *The Sacred Books of the Hindus* series, Volume XXXI (Allahabad: The Panini Office, 1918)
स्वाम्यमात्यौ पुरं राष्ट्रं कोशदण्डौ सुहृत्तथा।
सप्त प्रकृतयो ह्येताः सप्ताङ्गं राज्यमुच्यते ॥ – *Manu-smṛti* 9.294
All *Manu-smṛti* references are from Tulsiram Swami's Hindi translation of the *Manu-smṛti* (Meerut: Swami Press, 1912)

26 Technically called 'saptāṅga' ('seven limbs') or 'sapta-prakṛti' ('seven elements').

CC-0. Nepal Sanskrit Academy, Kathmandu Collection

According to Manu[27] and Kauṭilya[28], under normal circumstances the aforelisted constituents are in order of priority – i.e. each constituent is more important than the one that comes after it. However, Manu goes on to say that each one of these seven elements is important and has its own place; therefore, one element cannot be said to excel the others.[29] Depending on the circumstances the particular element takes pre-eminence.30 Kauṭilya states this with greater clarity when he says – When the destruction of the rest of the constituents is likely to follow from the calamity of a certain constituent, irrespective of its order it becomes most important.[31]

This demonstrates the emphasis on the whole rather than on the parts. The ancient Indian thinkers and philosophers never championed a single entity over others. While dharma was the guiding principle, situations demanded

---

27 सप्तानां प्रकृतीनां तु राज्यस्यासां यथाक्रमम्।
पूर्वं पूर्वं गुरुतरं जानीयाद्व्यसनं महत्॥ – Manu-smṛti 9.295

28 Kauṭilya quotes the words of the previous ācāryas on this –
"स्वाम्यमात्यजनपददुर्गकोशदण्डमित्रव्यसनानां पूर्वं पूर्वं गरीयः" इत्याचार्याः॥ – Artha-śāstra 8.1.5 and spends a greater part of the chapter (8.1.6–60) discussing the views of various predecessors who disagree with the teaching along with his refutations. In sum, he concurs with the teachings of the ācāryas in this matter.

29 सप्ताङ्गस्येह राज्यस्य विष्टब्धस्य त्रिदण्डवत्।
अन्योन्यगुणवैशेष्यान् न किं चिदतिरिच्यते॥ – Manusmṛti 9.296

30 तेषु तेषु तु कृत्येषु तत् तदङ्गं विशिष्यते।
येन यत् साध्यते कार्यं तत् तस्मिञ्छ्रेष्ठमुच्यते॥ – Manusmṛti 9.297

31 शेषप्रकृतिनाशस्तु यत्रैकव्यसनाद्भवेत्।
व्यसनं तद्गरीयः स्यात्प्रधानस्यैतरस्य वा॥ – Artha-śāstra 8.1.63
We can compare this to the value of pieces in chess – that remarkable game of philosophers and kings, which is yet another product of the genius of India. Typically, the rook is stronger than a knight and a bishop is stronger than a pawn but to save the King, one may sacrifice even the queen.

CC-0. Nepal Sanskrit Academy, Kathmandu Collection

prominence to be given to a certain element at a certain time. This is a pragmatic approach; it is never divorced from reality. On the other hand, in a purely ideological system like communism, the labour class alone is given importance at the cost of all other aspects of the State. Such a system ignores the fundamental nature of humans as emotional beings and treats them merely as economic entities. The same is true of other systems where the ruler alone is given prominence at the cost of everything else (dictatorship) or when the people are completely free to do what they want without regard for authority of any kind (anarchy).[32]

---

32 That the ancient Indian approach was rooted in reality becomes amply clear when we look at the way even our present administration functions. Depending on the circumstance, the pre-eminence shifts from one constituent of the State to another. Here are a few illustrative examples:

i. When there is a weak ruler, the council of ministers become important. During 2004–14, India was ruled by the voiceless and frail Manmohan Singh, who lost his pre-eminence to a coterie of advisors – an extra-constitutional body called the National Advisory Council headed by the then Congress President, Sonia Gandhi.

ii. In the 2015 National Judicial Appointments Commission (NJAC) episode, the Supreme Court upheld the existing Collegium System (judges appointing other judges) and struck down as unconstitutional the very constitutional amendment that was approved by an overwhelming majority of the parliament cutting across party lines (and further ratified by more than two-thirds of the states, governed by different political parties). The judiciary overruled the legislature in this case.

iii. When it comes to implementing the Common Civil Code, the legislature gains pre-eminence because neither the executive nor the judiciary wish to take a unilateral decision on this matter; they want the parliament to take it up.

iv. Some years ago when the Rohingya refugees fled Myanmar and entered India, the executive said in no uncertain terms to the judiciary that the Rohingyas cannot be accepted into the country as a matter of national

CC-0. Nepal Sanskrit Academy, Kathmandu Collection

Commenting on the words of the Manu-smṛti, Dr. Kane says –

Manu here emphasizes the harmonious working or unity of the seven elements though they are diverse in their individual characters. The analysis of the elements and nature of the State led ancient Indian writers to hold that a mere conglomeration of people did not by itself constitute a State, but that for a State there must be people who live within certain definite geographical limits (rāṣṭra), they must be bound by the bond to render allegiance to a ruler (svāmi), have a certain system of government (amātya), must have a regulated economic system, a force for defence and international relationships. That is, the most essential elements of a state are (1) a sovereign, (2) a system of government, (3) a definite territory and (4) a population of some size."33

The King

While each of the seven constituents gained eminence depending on the situation, the Svāmī was pivotal to the State.34 If the ruler fulfilled his duties and responsibilities, this ensured

---

policy. This being an issue of national security, the executive took prominence.

v. During the Indo-Pakistan War of 1965 under the leadership of Lal Bahadur Shastri and the Kargil War of 1999 under the leadership of Atal Bihari Vajpayee, millions of civilians willingly sacrificed their food and gold in order to help the army, which was most important in that hour.

33 Kane, Pandurang Vaman. History of Dharmaśāstra. Volume III. Poona: Bhandarkar Oriental Research Institute, 1946. p. 19 (Henceforth called HDS)

34 See for instance,
कालो वा कारणं राज्ञो राजा वा कालकारणम्।
इति ते संशयो मा भूद्राजा कालस्य कारणम्॥ – Śānti-parva 7.6
All Mahābhārata references are from the Critical Edition (Poona: Bhandarkar Oriental Research Institute, 1966)

CC-0. Nepal Sanskrit Academy, Kathmandu Collection

stability in the state and order in society. Stability and order led to economic affluence, which in turn offered the luxury of leisure. This naturally propelled the development of culture and fine arts as well as an atmosphere of free thinking and celebration. The result was the happiness of the subjects. This is the reason why rāja-dharma[35] was held to be the most crucial among all dharmas. The Śānti-parva[36] of the Mahā-bhārata contains several verses in this regard.[37]

The ruler was the central figure in the working of the State but he was bound by dharma at all times. He was not supposed to be an autocrat or a dictator but merely the leader who held the kingdom in trust for the people. The king was never above the law; rather he was a guardian of it.[38] Indeed, Kauṭilya says that

---

35 The duties of a king, means of governance, principles of polity, etc.

36 A few examples –
...एवं धर्मान् राजधर्मेषु सर्वान्सर्वावस्थं सम्प्रलीनान्निबोध ॥ – Śānti-parva 63.25
सर्वे धर्मा राजधर्मप्रधानाः... (Ś. 63.27)
सर्वे योगा राजधर्मेषु चोक्ताः सर्वे लोका राजधर्मान्प्रविष्टाः... (Ś.63.29)
राजमूला महाराज योगक्षेमसुवृष्टयः ।
प्रजासु व्याधयश्चैव मरणं च भयानि च ॥ (Ś.139.9)
कृतं त्रेता द्वापरश्च कलिश्च भरतर्षभ ।
राजमूलानि सर्वाणि मम नास्त्यत्र संशयः ॥ (Ś.139.10)

37 See HDS, p. 3

38 Compare this with the notion of the 'divine right of kings' that was common in the Pagan world and subsequently under the Abrahamic religions. For example, see 1 Samuel (Old Testament) for the story of Prophet Samuel appointing Saul as the mashiach (messiah, king) of Israel.
In order to magnify the importance of the kingly office, in the later Saṃhitās and Brāhmaṇas as well as in the smṛtis we find the idea of 'divine origins of kingship' – e.g. Śatapatha-brāhmaṇa 5.3.3; Manu-smṛti 5.96, 7.4–8; Nārada-smṛti, Prakīrṇaka section, vv. 20–31; Matysa-purāṇa 226.1; Agni-purāṇa 226.17–20; etc. This notion, however, did not gain currency in practice since divinity was seen in all aspects of life in Sanātana-dharma; for example, the Rājanīti-ratnākara (p. 83) when

CC-0. Nepal Sanskrit Academy, Kathmandu Collection

the king is the State39, but this is really not the same doctrine as emphasized by Louis XIV of France when he said 'L'État, c'est moi' ('I am the State!')40 There were sufficient checks and balances to ensure that the ruler doesn't end up becoming a tyrant.

Manu declares that a rash king who harasses his subjects loses his life, his family, and his territory.41 We know from history that a despot was often overthrown either by another king or by the people42 – this is the practical reality. What is

---

speaking of the coronation of a prince by his abdicating royal father quotes a verse where the people themselves are called Viṣṇu. Further, we also have evidence for the *election* of kings (*Atharva-veda Saṃhitā* 1.9, 3.4, 4.22) and the emphasis given to the concord between the king and the people (*Atharva-veda Saṃhitā* 3.4). For more, see Chapter 21. *Political and Legal Institutions* by V M Apte in *The Vedic Age, pp.* 429–35 (Ed. Majumdar, R C. *History and Culture of Indian People*, Vol. 1. Mumbai: Bharatiya Vidya Bhavan, 2017). Another interpretation of the divine origin of kingship is that the king is merely a representative of the divine, governing the kingdom on behalf of the Supreme. Even as recently as the eighteenth century (January 1750 CE), King Marthanda Varma of Travancore proclaimed that he had donated his kingdom to Lord Anantapadmanābha (Viṣṇu) and thereafter govern the kingdom merely as the Deity's 'Vice-Regent.' For more, see *Sree Padmanabhaswamy Kshetram* by Aswathy Thirunal and Gauri Lakshmi Bai. Thiruvananthapuram: The State Institute of Languages, 1998.

39 राजा राज्यमिति प्रकृतिसंक्षेपः ॥ – Artha-śāstra 8.2.1 (Also see Artha-śāstra 1.19.34 where Kauṭilya clearly mentions that the welfare of the king truly lies in the welfare of the kingdom.)

40 See HDS, p. 18

41 मोहाद्राजा स्वराष्ट्रं यः कर्षयत्यनवेक्षया।
सोऽचिराद्भ्रश्यते राज्याज्जीविताच्च सबान्धवः ॥ – Manu-smṛti 7.111

42 In the not-so-distant past, we had the example of Indira Gandhi declaring Emergency (in 1975) and irrevocably destroying the democratic fabric of the nation, following which she faced a humiliating defeat (in 1977).

CC-0. Nepal Sanskrit Academy, Kathmandu Collection.

noteworthy is that such an act received theoretical sanction by the dharma-śāstra-kāras[43]. The texts themselves provide for the possibility of the deposition, and even death, of an evil king.[44] The dharma-śāstra-kāras were not handmaidens of the king. The ancient treatises were composed without fear of kingly wrath or desire for kingly wealth. Foremost on the minds of the dharma-

---

43 The thinkers and philosophers who composed the dharma-śāstras.

44 Works of both śāstra and kāvya cite many instances of kings who were deposed or killed because they were tyrants. Dr. Kane (HDS, pp. 26–27) alludes to the story of King Vena –

...Vena, who was jealous of the gods wanted sacrificial offerings to be made to himself (and not to the gods) and violated dharma, was killed by the brāhmaṇas (Śāntiparva 59.93–95, Bhāgavatapurāṇa IV.14). The Anuśāsanaparva (61.32–33) solemnly sanctions the killing of a king in certain circumstances. "The people should gird themselves up and kill a cruel king who does not protect his subjects, who extracts taxes and simply robs them of their wealth, who gives no lead. Such a king is Kali (evil and strife) incarnate. That king who after declaring 'I shall protect you' does not protect his subjects should be killed (by the people) after forming a confederacy, like a dog that is afflicted with madness". Manu (VII.27–28) states that the great principle of *daṇḍa* if properly wielded conduces to the advancement of the three *puruṣārtha*s, but if a voluptuous, mean and unjust king wields it, it recoils on his head and destroys the king together with his relations... Śāntiparva 92.19 recommends that a king who has false and very wicked ministers and who puts down dharma should be killed by the people. Even as early as the Taittirīya Saṃhitā II.3.1 it appears that kings were driven away, while the Śatapatha Brāhmaṇa (XII.9.3.1 and 3) mentions a king Duṣṭarītu Pauṃsāyana who had been expelled from the kingdom which had descended to him through ten ancestors... Śukranītisāra (II.274–75) states that a king, though of a noble pedigree, should be abandoned, if he violates dharma, if he hates good qualities (in others), lines of policy and the army and if his conduct would lead to the destruction of the kingdom and that the family priest with the consent of the principal officers of state should place on the throne another scion of the royal family who is possessed of the requisite virtues.

CC-0. Nepal Sanskrit Academy, Kathmandu Collection

śāstra-kāras was the well-being of all the people in the State. They envisaged a welfare state in its true sense.

The king was quite powerful but there was an exit strategy. A good king is pivotal to the smooth running of the State but the dharma-śāstra-kāras made allowances for contingency – i.e., when the ruler became uncontrollable and went against dharma. With the possibility of deposition and with the existence of literature with precedents, commoners too were educated about this. A State without a king was dangerous, so it was prescribed that another ruler should be immediately installed on the throne. It was not merely about throwing out an incompetent ruler but also finding a better alternative.[45]

Apart from the possibility of throwing out the ruler, there was also psychological pressure on him that if he fails to protect the people, he will get a share (or all) of the people's pāpas. Āpastamba says, "If the king does not punish a punishable offence, the guilt falls upon him."[46] Manu says, "A king who offers no protection, yet receives one-sixth of the produce, of him it is said that he takes upon the pāpa of all his people"47 Yājñavalkya says something similar – "When the king doesn't protect his subjects, of the pāpas committed because of that, half goes to the

---

45 When King Vena was deposed the first time, the State was without a king for a while and thus he was brought back, albeit with a warning. Vena continued to be callous and so he was killed and his son Prithu was made king, who turned out to be an able administrator.

46 प्राप्त निमित्ते दण्ड अकर्मणि राजानमेनः स्पृशति । – Āpastamba-dharma-sūtra 2.11.28.13 All Āpastamba-dharma-sūtra references from Āpastamba Dharma and Grihya Sutras translated by various scholars and edited by Rama Rāmānuja Ācāri (Srimatham)

47 अरक्षितारं राजानं बलिषड्भागहारिणम् ।
तमाहुः सर्वलोकस्य समग्रमलहारकम् ॥ – Manu-smṛti 8.308

CC-0. Nepal Sanskrit Academy, Kathmandu Collection

king, for he has levied taxes."[48]

Vasiṣṭha says that if the ruler of a kingdom fails to punish an offender who deserves to be punished and sets him free, the rule has to fast for a day and the purohita has to fast for three days.49 And if the ruler punishes someone who is innocent then he has to fast for three days and the purohita has to perform the heavy kṛcchra penance. Even from the most ancient times, our people believed that punishing the innocent was worse than acquitting the guilty.

The position of the ruler will further become clear in light of Dr. Kane's keen observation –

In fact in all works on polity we find comparatively little about the king's rights and special privileges, but on the other hand the greatest emphasis is laid on the king's duties and responsibilities.50

While the ruler had minor legislative power, he was bound by dharma as expounded in the dharma-śāstras extant in his time and territory. Through the centuries (particularly until the advent of Islamic invaders and subsequently, British domination) the various dharma-śāstras served as practical guides for governance; they were not relegated to the realm of academia. The injunctions of Āpastamba, Gautama, Parāśara, Manu, Yajñavalkya, Nārada, Kauṭilya, etc. were taken seriously by the ruler to the extent he felt was reasonable. Further, the king could not legislate according to his whims. Even minor legislations and royal writs had to confer

---

48 अरक्ष्यमाणाः कुर्वन्ति यत्किञ्चित् किल्बिषं प्रजाः।
तस्मात्तु नृपतेरर्धं यस्माद्गृह्णात्यसौ करान्॥ – Yājñavalkya-smṛti 1.337

49 See Vasiṣṭha-dharma-sūtra 19.40–43

50 HDS, p. 27.
In the dharma-śāstras, often enough the duties and responsibilities of social groups (based on gender, varṇa, or profession) are commensurate with their rights and privileges.

CC-0. Nepal Sanskrit Academy, Kathmandu Collection

with the dharma-śāstras and had to be prepared in consultation with the council of ministers. That said, the ruler still was the highest executive authority in the land and he was the supreme judge.[51]

Council of Ministers

The ruler of the State needed to work closely with a council of ministers. The necessity for such assistance is nicely explained by Manu –

Sometimes, an easy task itself is hard to accomplish by a single person. How must it be for a king ruling over a great kingdom, especially if he doesn't have help?[52]

While the king has the ultimate executive power, he has to be guided by the council of ministers. Kāmandaka says that it is the duty of the ministers to prevent the ruler from pursuing an evil path and that it is the duty of the ruler to follow the advice of his council of ministers. He should not consider the ministers and advisors as mere friends but as gurus.[53] Āpastamba even prescribes that the ruler should not live more luxuriously or in

---

51 In contrast, we find that in the Westminster Parliamentary Democracy, legislature is the source of executive and legislature also acts as a judicial forum in certain matters. There is no complete separation of these three powers. See Thomas Erskine May's A Treatise on the Law, Privileges, Proceedings and Usage of Parliament (London: Butterworths, 1883). The presidential system of the United States has a greater separation of the powers.

52 अपि यत्सुकरं कर्म तदप्येकेन दुष्करम्।
विशेषतोऽसहायेन किं तु राज्यं महोदयम् ॥ – Manu-smṛti 7.55

53 सज्जमानमकार्येषु निरुन्ध्युसमन्त्रिणो नृपम्।
गुरुणामिव चेतेषां शृणुयाद्वचनं नृपः ॥ – Kāmandakīya Nīti-sāra 4.41
नृपस्य ते हि सुहृदस्त एव गुरवो मताः।
य एनमुत्पथगतं वारयन्त्यनिवारिताः ॥ (K. 4.44)
सज्जमानमकार्येषु सुहृदो वारयन्ति ये।
सत्यं ते नैव सुहृदो गुरवो गुरवो हि ते ॥ (K. 4.45)

CC-0. Nepal Sanskrit Academy, Kathmandu Collection

better physical comforts than his ministers and gurus.[54]

Here is an overview of the qualities that Kauṭilya expects in ministers[55]–

He must be a native of the country[56], born of high family, influential, well-trained in arts, far-sighted, wise, of good memory, vigilant, eloquent, bold, intelligent, endowed with enthusiasm and dignity, capable of endurance, pure (in mind and actions), well-disposed, firmly devoted (to the king), endowed with character, strength, health, spiritedness, free from arrogance and fickleness, affectionate, who would not have recourse to hatred (even when offended by the king).[57]

Kauṭilya goes on to explain how the ministers are to be tested by means of upadhās, which are secret tests conducted on potential candidates by tempting them with regards to dharma (principles), artha (wealth), kāma (desires), and bhaya (fear). After having ascertained their integrity and loyalty by means of these upadhās, the ruler will appoint them as a minister.58

---

54 गुरून् अमात्यांश्च न अतिजीवेत्। – Āpastamba-dharma-sūtra 2.9.25.10

55 See Artha-śāstra 1.9.1

56 In 2004, when the United Progressive Alliance won a majority of seats in the Lok Sabha elections, the Congress President Sonia Gandhi was slated to become the Prime Minister but there was a huge backlash since she is not an Indian. In fact, in many countries including the United States, there is a law against a foreigner assuming the highest office. In 2008, when Barack Obama was running for President, there was a big debate about his place of origin.

57 HDS, p. 107.

58 See Artha-śāstra 1.10.

If a potential candidate was successful in all tests, he was appointed as a minister but if he failed one or more tests, he was appointed in administrative positions that were largely dependent on the aspects where he had proven to be trustworthy. If he failed in all tests, he was sent to work in mines or factories.

CC-0. Nepal Sanskrit Academy, Kathmandu Collection

The composition of the council of ministers varied to a certain extent. The Śukra-nīti-sāra gives59 a list of the ten members of the king's council: 1. purodhā (purohita, supporter of the king, officiator of rituals), 2. pratinidhi (representative), 3. pradhāna (president of the council), 4. saciva (commander), 5. mantrī (home minister, councillor), 6. prāḍvivāka (chief judge, minister of justice), 7. paṇḍita (head of religious matters and cultural affairs), 8. sumantra (finance minister), 9. amātya (revenue minister), and 10. dūta (minister for diplomatic relations, emissary). The yuva-rāja (crown prince) was also part of the deliberations of the council of ministers, which groomed him for the post of king.

Consultation with the Council

Manu lays out the topics that the ruler needs to consult with his ministers and how to go about it. He says –

Let the king discuss routine matters like peace and war with his ministers daily. Let him also discuss about the sthāna[60], sources of revenue, protection, and sharing what has been gained.[61]

He should listen to the opinion of each minister separately and then ask for their views together. Having done this, he should do what he thinks is most beneficial.[62]

Let the king discuss the highest of mantras (policies that have been discussed with the ministers) that pertains to the ṣāḍguṇya

59 Śukra-nīti-sāra 2.69–70.
All Śukra-nīti-sāra references are from the version edited by Gustav Oppert (Madras: E. Keys at the Government Press, 1882)

60 Sthāna refers to the status of Daṇḍa (army), Kośa (treasury), Pura (capital), and Rāṣṭra (country).

61 तैः सार्धं चिन्तयेन्नित्यं सामान्यं सन्धिविग्रहम्।
स्थानं समुदयं गुप्तिं लब्धप्रशमनानि च ॥ – Manu-smṛti 7.56

62 तेषां स्वं स्वमभिप्रायम् उपलभ्य पृथक् पृथक्।
समस्तानां च कार्येषु विदध्याद्धितमात्मनः ॥ – Manu-smṛti 7.57

CC-0. Nepal Sanskrit Academy, Kathmandu Collection

(six royal policies)[63] with the best among the ministers, he who is a wise brāhmaṇa.[64]

Let him entrust, with full faith, all affairs of the State to that best of ministers. Having taking his advice before arriving at the final resolution, let him then begin working.[65]

Kauṭilya says,

All administrative undertaking must be preceded by consultation with ministers. The place for consultation should be so secluded that the conversation going on inside will not be heard outside and that even birds cannot see it, for it is narrated that secret consultations were divulged by parrots, mainas, dogs and other lower animals.[66]

We see the emphasis laid on secrecy even from the earliest

---

63 The six royal policies are –

i. Sandhi (peace, alliance) is entering into a treat (with a stronger king).
ii. Vigraha (war) is doing injury (to a weaker king).
iii. Āsana (status quo, staying quiet) is staying indifferent.
iv. Yāna (marching up to, mobilizing forces to keep enemy in check) refers to the augmentation of power.
v. Saṃśraya (seeking shelter, seeking political asylum) is submitting to another.
vi. Dvaidhībhāva (dual policy, war and peace together) is the maintenance of peace with one king while waging a war with another.
(See Artha-śāstra 7.1)

64 सर्वेषां तु विशिष्टेन ब्राह्मणेन विपश्चिता।
मन्त्रयेत् परमं मन्त्रं राजा षाड्गुण्यसंयुतम्॥ – Manu-smṛti 7.58

65 नित्यं तस्मिन् समाश्वस्तः सर्वकार्याणि निःक्षिपेत्।
तेन सार्धं विनिश्चित्य ततः कर्म समारभेत्॥ – Manu-smṛti 7.59

66 मन्त्रपूर्वाः सर्वारम्भाः॥ – Artha-śāstra 1.15.2
तदुद्देशः संवृतः कथानामनिःश्रावी पक्षिभिरप्यनालोक्यः स्यात्॥ (A. 1.15.3)
श्रूयते हि शुकसारिकाभिर्मन्त्रो भिन्नः, श्वभिरप्यन्यैश्च तिर्यग्योनिभिरिति॥ (A. 1.15.4)
See HDS, pp. 108–9

CC-0. Nepal Sanskrit Academy, Kathmandu Collection

times.[67] The king should never enter into a deliberation with the council of ministers without ensuring sufficient safeguard against disclosure.[68] Outsiders should never know the king's secret policy that he desires to execute; only those who are to undertake it should know about it only when it is begun or even when it is actually accomplished.[69]

The following selection from the Artha-śāstra gives a wonderful picture into the thought process of our ancient savants –

[Kauṭilya says,] Concealment of a council-matter and vigilance over officers appointed shall be strictly observed till the time of completion of the undertaking. Prattle through negligence or while being intoxicated, talking in sleep, immoderation in love, and other evil habits of councillors are the causes of the betrayal of counsels. A person concealed or despised betrays secret counsels. Steps shall be taken to safeguard counsels against such dangers.

Bhāradvāja says, "Disclosure of counsels is fatal to national security and the well-being of the king and his officers. Therefore, a king has to deliberate alone over a confidential matter."[70]

---

67 Contrast this with Delhi Chief Minister Arvind Kejriwal's idea of holding his cabinet meeting in a public place and his recent goof up of publicly sharing a private meeting with the Prime Minister.

68 तस्मान्मन्त्रोद्देशमनायुक्तो नोपगच्छेत् ॥ – Artha-śāstra 1.15.5
उच्छिद्येत मन्त्रभेदी ॥ (A. 1.15.6)

69 तस्मान्नास्य परे विद्युः कर्म किञ्चिच्चिकीर्षितम् ।
आरब्धारस्तु जानीयुरारब्धं कृतमेव वा ॥ – Artha-śāstra 1.15.17

70 तस्य संवरणम्-आयुक्तपुरुषरक्षणमा कार्यकालादिति ॥ – Artha-śāstra 1.15.10
तेषां हि प्रमादमदसुप्तप्रलापाः, कामादिरुत्सेकः, प्रच्छन्नोऽवमतो वा मन्त्रं भिनत्ति ॥ (A. 1.15.11)
तस्माद्-रक्षेन्मन्त्रम् ॥ (A. 1.15.12)
"मन्त्रभेदो [illegible] ॥ (A. 1.15.13)

CC-0. Nepal Sanskrit Academy, Kathmandu Collection

"However, no deliberation," says Viśālākṣa, "made by a single person will be fruitful. The affairs of a king are threefold – directly perceived, unperceived, and inferred from the consideration of visible and invisible causes. Coming to known what is not known or seen, definite strengthening of what has become known, removal of doubts in case of two possible alternatives in a matter, and the inference of the whole when only a part is known—all this can be achieved only with the help of ministers. Therefore he shall sit at deliberation with persons of mature intellect. The king should despise none but listen to the opinions of all. A wise man should make use of the sensible utterance of even a child."[71]

[Kauṭilya says,] The means of starting undertakings, command of plenty of men and materials, suitable allotment of time and place, provision against failure, and accomplishment of the task successfully – are the five constituents of every council deliberation. The king should ask his ministers for their opinion both individually and collectively and should ascertain their ability by judging over the reasons they assign for their opinions. He should lose no time when the opportunity for deliberating a matter arrives. Nor shall he sit long at consultation with those whose parties he intends to hurt.[72]

तस्माद् गुह्यमेको मन्त्रयेत" इति भारद्वाजः ॥ (A. 1.15.14)

71 "नैकस्य मन्त्रसिद्धिरस्ति" इति विशालाक्षः ॥ – Artha-śāstra 1.15.18
"प्रत्यक्षपरोक्षानुमेया हि राजवृत्तिः ॥ (A. 1.15.19)
अनुपलब्धस्य ज्ञानमुपलब्धस्य निश्चितबलाधानमर्थद्वैधस्य संशयच्छेदनमेकदेशदृष्टस्य शेषोपलब्धिरिति मन्त्रिसाध्यमेतत् ॥ (A. 1.15.20)
तस्माद् बुद्धिवृद्धैः सार्धमासीत मन्त्रम् ॥ (A. 1.15.21)
न किंचिदवमन्येत सर्वस्य शृणुयान्मतम् ।
बालस्याप्यर्थवद्-वाक्यम्-उपयुञ्जीत पण्डितः ॥ (A. 1.15.22)

72 कर्मणामारम्भोपायः पुरुषद्रव्यसम्पद् देशकालविभागो विनिपातप्रतीकारः कार्यसिद्धिरिति पञ्चाङ्गो मन्त्रः ॥ – Artha-śāstra 1.15.42
तानेकैकशः पृच्छेत् समस्तांश्च ॥ (A. 1.15.43)

CC-0. Nepal Sanskrit Academy, Kathmandu Collection

Yājñavalkya says, "Since the State depends upon mantra (i.e. lines of policy arrived at after consultation with ministers), the king should keep his lines of policy secret in such a way that people should not know them till the results of his undertakings manifest themselves."[73] We find in both the Rāmāyaṇa and the Mahā-bhārata that mantra is the root of victory.[74]

While the core of the legislation had been carried out by the thinkers and philosophers who composed the dharma-śāstras, the ruler had certain legislative powers but even so, he had to consult with his ministers and issue orders in the presence of his principal ministers.

Means of Deliberation

The process for putting up a note and deliberating upon it has been brought out in a wonderful manner in the Śukra-nīti-sāra. Although this is a recent work[75], Dr. Kane opines that there are parts of it that are quite ancient. It is nevertheless an interesting treatise and it lays out the procedure in the following verses:

After perusing through the document and contemplating about it, the king must write on it wherever he feels appropriate.[76]

First, the mantrī (home minister, councillor), prāḍvivāka (chief judge, minister of justice), paṇḍita (head of religious

---

हेतुभिश्चैषां मतिप्रविवेकान् विद्यात् ॥ (A. 1.15.44)
अवाप्तार्थः कालं नातिक्रामयेत् ॥ (A. 1.15.45)
न दीर्घकालं मन्त्रयेत, न तेषां पक्षीयैर्येषामपकुर्यात् ॥ (A. 1.15.46)

73 मन्त्रमूलं यतो राज्यं तस्मान्मन्त्रं सुरक्षितम्।
कुर्याद्यथास्य न विदुः कर्मणामाफलोदयात् ॥ – Yājñavalkya-smṛti 1.344

74 मन्त्रो विजयमूलं हि राज्ञां भवति राघव। – Ayodhyā-kāṇḍa 100.16
विजयो मन्त्रमूलो हि राज्ञां भवति भारत। – Sabhā-parva 5.17

75 At any rate, it was composed before the present-day laws were formulated by the British.

76 राजा स्वलेख्यचिह्नं तु यथाभिलषितं तथा।
लेखानुपूर्वं कुर्याद्धि दृष्ट्वा लेख्यं विचार्य च ॥ – Śukra-nīti-sāra 2.365

CC-0. Nepal Sanskrit Academy, Kathmandu Collection

matters and cultural affairs) and dūta (minister for diplomatic relations, emissary) should write, "This document has been written with my consent." (lit. "Not opposed to me, has this writing been written")[77]

The amātya (minister) should then write: "This is well-written." Then the sumantra (finance minister) should write: "It is well considered."[78]

The pradhāna (president of the council) should write: "This is true." The pratinidhi (representative) should write: "It is worthy of being approved."[79]

The yuvarāja (crown-prince) should write: "It should be accepted." Then the purohita (supporter of the king, officiator of rituals) must write: "The document is approved by me."[80]

At the end of the document, they should put their seals and signatures. Then the king should write: "It is accepted," and sign the document.[81]

It is not possible for the king to get into all the details owing to the huge workload. Therefore the crown-prince and others should study the document carefully.[82]

After the council of ministers (and the crown-prince)

---

77 मन्त्री च प्राड्विवाकश्च पण्डितो दूतसंज्ञकः।
स्वाविरुद्धं लेख्यमिदं लिखेयुः प्रथमं त्विमे ॥ – Śukra-nīti-sāra 2.366

78 अमात्यस्साधु लिखनमस्त्येतत् प्राग्लिखेदयम्।
सम्यग्विचारितमिति सुमन्त्रो विलिखेत् ततः ॥ – Śukra-nīti-sāra 2.367

79 सत्यं यथार्थमिति च प्रधानश्च लिखेत् स्वयम्।
अङ्गीकर्तुं योग्यमिति ततः प्रतिनिधिर्लिखेत् ॥ – Śukra-nīti-sāra 2.368

80 अङ्गीकर्तव्यमिति च युवराजो लिखेत् स्वयम्।
लेख्यं स्वाभिमतं चैताद्विलिखेच्च पुरोहितः ॥ – Śukra-nīti-sāra 2.369

81 स्वस्वमुद्राचिह्नितं च लेख्यान्ते कुर्युरेव हि।
अङ्गीकृतामिति लिखेन्मुद्रयेच्च ततो नृपः ॥ – Śukra-nīti-sāra 2.370

82 कार्यान्तरस्याकुलत्वात् सम्यग्द्रष्टुं न शक्यते।
युवराजादिभिर्लेख्यं तदनेन च दर्शितम् ॥ – Śukra-nīti-sāra 2.371

CC-0. Nepal Sanskrit Academy, Kathmandu Collection

examines the document, they put their seals on it. After everyone has gone through it, the king at once writes, "Seen."[83]

This is remarkably close to the modern-day practice of putting up a note. This is how the paperwork moves in today's bureaucracy. All the modern elements of statecraft—including the election of a ruler, although under special circumstances—find their existence in ancient India. Masters such as Kauṭilya have envisaged the administration in such a wonderful manner that we find echoes of it even today. He had created officials to check the weights and measures, a well-developed espionage unit, a passport authority, and government officers who were in charge of liquor, prostitution, etc. Matters pertaining to jurisprudence, espionage, civil law, suppression of criminals, and so forth can become the subject of several detailed essays.

Conclusion -

When we look at the history of the dharma-śāstras, we see a continuous development of the tradition spread over millennia. It has been an unbroken tradition at least since the time of the Ṛgveda-saṃhitā, which is more than six thousand years old. When we observe the deep deliberations that have been conducted over several aspects of governance, we get the idea that statecraft was a serious business in ancient India. Needless to say, in practice there would have been variations from what we see in the treatises. Also, our ancient smṛti-kāras and dharma-śāstra-kāras had their own idiosyncrasies. But their compositions were not static. The existence of so many treatises, commentaries, and glosses—along with their manifold interpretations—itself show that our ancient thinkers were open-minded and critical in their approach.

---

83 समुद्रं विलिखेयुर्वै सर्वे मन्त्रिगणास्ततः ।
राजा दृष्टमिति लिखेद्द्राक् सम्यग्दर्शनाक्षमः ॥ – Śukra-nīti-sāra 2.372

CC-0. Nepal Sanskrit Academy, Kathmandu Collection

The ruler had immense power but we find sufficient checks and balances in place keeping in mind the welfare of the people; this discouraged dictatorship and despotism. The large territory and population with a fairly organized society and complex economic activity necessitated a large administrative establishment. The numerous specific terms pertaining to governance that we find in these treatises indicate the existence of a highly complex yet robust society, particularly during the regimes of great dynasties such as the Mauryas, Śātavāhanas, Guptas, Pallavas, Rāṣṭrakūṭas, Pāṇḍyas, Colas, Cālukyas, Gurjara-Pratihāras, Pālas, Senas, Hoysalas, Vijayanagara, and Marāṭhas.

It is also pertinent to note that the system of governance, its terminologies and its understanding remained fairly uniform over a long period of time and across various territories of India. This could be possible only because of a very good and continuous system of documentation, updation and systematic transmission of such knowledge. The Gurukula system of education, prevalent in all parts of India since time immemorial, played a great part in the systematic transmission of this knowledge of statecraft, as with other branches of knowledge. Our texts, including Ramayana and Mahabharatha, speak of children of kings, ministers, warriors and commoners i.e people from all walks of life living together in Gurukulas for the purpose of learning. We see from documented sources the existence of great thinkers, philosophers, statesmen, kings and administrators contributing to Statecraft in India. Knowledge does not happen in vacuum. Only a good and robust system of education would have produced such greats and that system, undoubtedly was the Gurukula system. Statecraft in ancient India owed a lot to this unique Gurukula system of education. It not only contributed to transmission of existing knowledge, but also produced great

CC-0. Nepal Sanskrit Academy, Kathmandu Collection

thinkers who could go beyond the existing texts and contribute their knowledge and experience to further the frontiers and also temper learning with wisdom.

In spite of having spent so many millennia writing treatises after treatises, the ancient thinkers realized the importance of going beyond the text. They realized the maxim that the law is not what the law says but what the law does. They knew that the spirit of the dharma-śāstras is far more important than the letter. Dr. Kane quotes the Artha-śāstra and writes84 –

In any matter where there is a conflict between dharma-śāstra and practices or between dharma-śāstra and any secular transaction, (the king) should decide that matter by relying on dharma. If śāstra comes in conflict with any rational and equitable rule then the latter shall be the deciding factor and the (strict) letter of the text will be nowhere.85

With such vision and magnanimity, our ancient thinkers were able to write about disciplines like polity and economics—which are so much bound by spatio-temporal constraints—in such a manner that we find its relevance even today.86 Even in future, any society or governance that has welfare of its people as the highest ideal will have similar or identical precepts and practices. The golden rule for statecraft as given by the ancient thinkers from India was simply this: the happiness of the ruler

---

84 HDS, p. 9

85 संस्था या धर्मशास्त्रेण शास्त्रं वा व्यावहारिकम्।
यस्मिन्नर्थे विरुध्येत धर्मेणार्थं विनिर्णयेत्॥ – Artha-śāstra 3.1.44
शास्त्रं विप्रतिपद्येत धर्मे न्यायेन केनचित्।
न्यायस्तत्र प्रमाणं स्यात्तत्र पाठो हि नश्यति॥ (A. 3.1.45)
धर्ममूलत्वात्कामफलत्वाच्चार्थस्य धर्मार्थकामानुबन्धा याऽर्थस्य सिद्धिः सा सर्वार्थसिद्धिः॥ (A. 9.7.81)

86 Particularly in the Artha-śāstra of Kauṭilya, the passages or chapters that are irrelevant are surprisingly few and far between compared to what is relevant and sensible (to even the modern eye).

CC-0. Nepal Sanskrit Academy, Kathmandu Collection

lies in the happiness of the people. In the words of Kauṭilya –

In the happiness of his subjects lies his happiness; in their welfare, his welfare; whatever pleases himself he shall not consider as good, but whatever pleases his subjects he shall consider as good.[87]

In the long and glorious history of India, all the failings and frailties we come across are merely the common failings of people and societies across time; can we expect Indians to somehow be free of human trappings and limitations! But on the other hand, the great pinnacles the ancient Indians scaled – be it in philosophy or art, science or society, linguistics or politics – has been unmatched by any society in history, let alone an ancient one.

The authors wish to thank 'Śatāvadhānī' Dr. R Ganesh and Vasuki H A for their valuable review of the essay.

References

Ācāri, Rama Rāmānuja (Ed.) Āpastamba Dharma and Grihya Sutras. Srimatham. <http://www.srimatham.com/uploads/5/5/4/9/5549439/apastamba__dharma_grihya_sutras.pdf>

Bühler, Georg. The Laws of Manu. The Sacred Books of the East, Volume XXV. Oxford: Clarendon Press, 1886 <http://sacred-texts.com/hin/manu.htm>

Kane, Pandurang Vaman. History of Dharmaśāstra. Volume I, Part 1. Second revised and enlarged edition. Poona: Bhandarkar Oriental Research Institute, 1990

Kane, Pandurang Vaman. History of Dharmaśāstra. Volume III. Poona: Bhandarkar Oriental Research Institute, 1946

---

87 प्रजासुखे सुखं राज्ञः प्रजानां च हिते हितम्।
नात्मप्रियं हितं राज्ञः प्रजानां तु प्रियं हितम्॥ – Artha-śāstra 1.19.34

CC-0. Nepal Sanskrit Academy, Kathmandu Collection

Kangle, R P. Kauṭilīya Arthaśāstra. Part II. Translation with Critical and Explanatory Notes. Delhi: Motilal Banarsidass Publishers, 1969

May, Thomas Erskine. A Treatise on the Law, Privileges, Proceedings and Usage of Parliament. 9th Edition. London: Butterworths, 1883 <https://archive.org/details/treatiseonlawpri00maytrich>

Oppert, Gustav (Ed.) Śukranītisāra. Volume I – Text, Variae Lectiones, &c. Madras: E. Keys at the Government Press, 1882 <https://archive.org/details/in.ernet.dli.2015.326876>

Sarkar, Benoy Kumar. Sukra-Niti-Sara. The Sacred Books of the Hindus. Volume XIII. Parts I & II. Allahabad: Sudhindra Natha Vasu at the Panini Office, 1913 <https://archive.org/details/Sukra_Niti_Sara>

Shamasastry, R. Kauṭilīya Arthaśāstra. Delhi: Chaukhamba Sanskrit Pratishthan, 2005

Sukthankar, V S (Ed.) et al. The Critical Edition of the Mahābhārata. Poona: Bhandarkar Oriental Research Institute, 1933–66

Swami, Tulasiram. Manusmṛti. Meerut: Swami Press, 1912 <https://archive.org/details/HindiBookManusmriti>

The Vedic Age. Ed. Majumdar, R C. History and Culture of Indian People, Vol. 1. Mumbai: Bharatiya Vidya Bhavan, 2017

Vasu, Srisa Chandra. Yajnavalkya Smriti. Mitaksara and Balambhatta. Book I: Achara Adhyaya. The Sacred Books of the Hindus, Volume XXXI. Allahabad: The Panini Office, 1918 <https://archive.org/details/yajnavalkyasmrit00yj>

❀ ❀ ❀

CC-0. Nepal Sanskrit Academy, Kathmandu Collection

ಬೌದ್ಧ, ಜೈನ, ಸಿಖ್ಖ – ಶಿಕ್ಷಣ ದರ್ಶನ

✍ ಪರಮಹಂಸ ಸ್ವಾಮಿ ಸಚ್ಚಿದಾನಂದ ಸರಸ್ವತಿ
ಪರಿವ್ರಾಜಕರು

ಬೌದ್ಧ ಶಿಕ್ಷಣದ ಉದ್ದೇಶ 'ಜ್ಞಾನ' ಸಾಧನೆ. ಅರ್ಥಾತ್ ಜ್ಞಾನವನ್ನು ಪಡೆಯುವುದು. ಸಂಸ್ಕೃತ 'ಅನುತ್ತಾರ–ಸಮ್ಯಕ್–ಸಂಬೋಧಿ'ಗೆ ಸಮಾನವಾದ ಅರ್ಥವುಳ್ಳದ್ದು. ಅರ್ಥಾತ್ 'ಸಮ್ಯಕ್ ಜ್ಞಾನ' ಎಂದಾಗುತ್ತದೆ. ಬುದ್ಧನ ಬೋಧೆಯನ್ನು ಆಧರಿಸಿ ಉಪಾಸನೆ ಹಾಗೂ ಅಭ್ಯಾಸದ ಮೂಲಕ ಜ್ಞಾನವನ್ನು ಪಡೆಯುವ ಪಥಗಳಾಗಿವೆ.

ಬೌದ್ಧ ಧರ್ಮವು ಚೀನಾ ದೇಶಕ್ಕೆ ಪಸರಿಸುವ ಮುನ್ನ ಅಲ್ಲಿ 'ಕನ್‌ಫ್ಯೂಶಿಯಸ್' ಶಿಕ್ಷಣ ಪದ್ಧತಿ ಇತ್ತು. Filial peity ಎಂಬ ಪ್ರಾಚೀನವಾದ ಈ ಪದ್ಧತಿಯಲ್ಲಿ ಪಾರಂಪರಿಕ ತಿಳುವಳಿಕೆಯನ್ನು ಹಿರಿಯರ ಮೂಲಕ ತಂದೆ ತಾಯಿಯರ ಅನುಸರಣೆ ಮಾಡುವ ಮೂಲಕ ಪೂರ್ವಿಕರ ತಿಳುವಳಿಕೆಯು ಮುನ್ನಡೆಯುತ್ತಿತ್ತು. ಭಾರತದ ಬೌದ್ಧ ಭಿಕ್ಷುಗಳು ಚೀನಾ ದೇಶಕ್ಕೆ ತಮ್ಮ ಧರ್ಮ ಪ್ರಸರಣೆಗೆ ಹೋದಾಗ ಅಲ್ಲಿದ್ದ ಶಿಕ್ಷಣ ಪದ್ಧತಿಗೂ ಬೌದ್ಧರ ಶಿಕ್ಷಣ ಪದ್ಧತಿಗೂ ಎದ್ದು ಕಾಣುವ ಸಾಮ್ಯವಿತ್ತು. ಇವುಗಳ ಸಮಾನ ಮನಸ್ಥಿತಿಯನ್ನು ಗುರುತಿಸಿದ ದೇಸೀಯರು ಬೌದ್ಧ ಧರ್ಮದ ಅನೇಕ ಪ್ರಮುಖ ಸಂಗತಿಗಳನ್ನು ತಮ್ಮ ಶಿಕ್ಷಣದಲ್ಲಿ ರೂಢಿಸಿಕೊಂಡರು. ಶಿಸ್ತು, ಜ್ಞಾನ ಮತ್ತು ಧ್ಯಾನ ಇವುಗಳು ಅದರ ಮುಖ್ಯವಾದ ಸಂಗತಿಗಳಾದವು.

ಬುದ್ಧನ ಬೋಧೆಯನ್ನು ಗ್ರಹಿಸುವ ಮೂಲಕ ಗಾಢವಾದ ಧ್ಯಾನವನ್ನು ಹೊಂದುವುದು ತನ್ಮೂಲಕ ಸಹಜವಾಗೇ ಜ್ಞಾನವನ್ನು ಪಡೆಯುವುದು. ಬೌದ್ಧ ಶಿಕ್ಷಣದಲ್ಲಿ ಅನುಶಾಸನ ಇದೆ. ಆದರೆ ಕಟ್ಟುಪಾಡುಗಳಿಲ್ಲ. ಇದು ಪ್ರಕೃತಿ ಆಧಾರಿತ ಶಿಕ್ಷಣ ಪದ್ಧತಿ. ಇತರ ಪದ್ಧತಿಗಳಲ್ಲಿ ವೈಯಕ್ತಿಕತೆಯಿಂದ ಪ್ರಕೃತಿಯೆಡೆಗೆ ಚಲಿಸಿದರೆ, ಬೌದ್ಧ ಶಿಕ್ಷಣದಲ್ಲಿ ಪ್ರಕೃತಿಯಿಂದ ವೈಯಕ್ತಿಕತೆಯ ಕಡೆಗೆ ಚಲಿಸುವುದು ಕಾಣಬರುತ್ತದೆ. ಅಗ್ನಿಯು ಕರ್ಮದ ಸಂಕೇತವಾದರೆ ನಾದವು ನಿಯಮಗಳ ಸಂಕೇತವಾಗುತ್ತದೆ. ಬಹುಮುಖ್ಯವಾಗಿ ಮನುಷ್ಯನ ದೇಹ ಹಾಗೂ ಬುದ್ಧಿಯ ಸಮನ್ವಯತೆಯ ಸಾಧನೆಗೆ ಬೌದ್ಧಧರ್ಮದ ಅವಿಭಾಜ್ಯ ಅಂಗಗಳಾದ ಸಮರ ಕಲೆಗಳನ್ನು ಬಳಸಲಾಗುತ್ತದೆ. ಇವು ಅತ್ಯಂತ ಕಲಾತ್ಮಕವಾದ ಅಭಿವ್ಯಕ್ತಿಗಳೂ ಹೌದು.

CC-0. Nepal Sanskrit Academy, Kathmandu Collection

ಬೌದ್ಧ ಧರ್ಮದ ಅನುಸರಣೆಯಲ್ಲಿ ಈಗ ನಾಲ್ಕು ರೀತಿಯ ಕವಲುಗಳನ್ನು ನಾವು ಗುರುತಿಸುವುದು. ಮೊದಲನೆಯದು ಒಂದು ಧರ್ಮವಾಗಿ ಅದರ ಆಚರಣೆಯ ವೈಶಿಷ್ಟ್ಯವನ್ನು ತೈವಾನಿನಂಥಾ ದೇಶದಲ್ಲಿ ಗುರುತಿಸಬಹುದು. ಅಲ್ಲಿ ವಿಗ್ರಹಾರಾಧನೆ ಮೊದಲಾದ ಆಚರಣೆ ರೂಪದ ಬೌದ್ಧ ಧರ್ಮ ಹಾಗೂ ಧರ್ಮಶಿಕ್ಷಣ ಚಾಲ್ತಿಯಲ್ಲಿದೆ. ಎರಡನೆಯದಾಗಿ ಬೌದ್ಧಿಕವಾಗಿ ಅಥವಾ ಒಂದು ತತ್ತ್ವಶಾಸ್ತ್ರವಾಗಿ ಅದರ ಆಚರಣೆ ಹಾಗೂ ಅನುಸಂಧಾನ ಜಪಾನಿನಂಥ ದೇಶದಲ್ಲಿ ಸಾಧ್ಯವಾಗಿದೆ. ಬಹುಮುಖ್ಯವಾಗಿ ಝೆನ್ ಮಾರ್ಗದಲ್ಲಿ. ಬೌದ್ಧ ತತ್ತ್ವಗಳನ್ನ ಅನೇಕ ಸ್ವಾರಸ್ಯವಾದ ಕಥೆಗಳ ಮೂಲಕ ಪ್ರಚುರಪಡಿಸಲಾಗಿದೆ. ಮೂರನೆಯದಾಗಿ ಇತರ ಕಡೆಗಳಲ್ಲಿ ತನ್ನ ಮೂಲದಿಂದ ಬೇರೆಯದೇ ಆದ ರೀತಿಯಲ್ಲಿ ಬೌದ್ಧ ಧರ್ಮವು ಆಚರಣೆಯಲ್ಲಿದೆ. ಅದರ ಆಚರಣೆಗಳೂ ಈ ಕಾಲಕ್ಕೆ ಅಪರೂಪವಾಗಿದೆ.

ಜಪಾನೀಯರ ಬೌದ್ಧಶಿಕ್ಷಣದ ಉದಾಹರಣೆಗೆ ಎರಡು ಸಣ್ಣ ಕಥೆಗಳನ್ನ ಇಲ್ಲಿ ನೋಡಬಹುದು.

ಗುರು ಶಿಷ್ಯರಿಬ್ಬರೂ ಒಂದು ಸೇತುವೆಯ ಮೂಲಕ ನದಿಯನ್ನು ದಾಟುತ್ತಿದ್ದರು. ಜುಳುಜುಳು ಹರಿಯುತ್ತಿದ್ದ ನದಿಯ ವೇಗ ಲಾಸ್ಯಗಳು ಶಿಷ್ಯನ ಕಣ್ಣುಸೆಳೆಯಿತು. ಚಕಿತಗೊಂಡ ಅವನು ಸೇತುವೆಯ ಮೇಲೆ ನಿಂತು ನದಿಯ ಹರಿವಿನ ಪ್ರಕೃತಿ ಸೌಂದರ್ಯಕ್ಕೆ ಮನಸೋತ. ಗುರುವಿಗೆ ತನ್ನ ಕಣ್ಣು ಕದಲಿಸದೆ ಹೇಳಿದ, 'ಗುರುವೇ ಈ ನದಿಯು ಹರಿಯುತ್ತಿರುವ ಸೊಬಗನ್ನ ನೋಡಿ. ಎಷ್ಟೊಂದು ಸುಂದರವಾಗಿದೆ. ಅದರ ವೇಗ, ಹರಿವು ಎಷ್ಟೊಂದು ಸುಂದರವಾಗಿದೆ' ಎಂದ. ಗುರುವು ಆಗ ಮಾರ್ಮಿಕವಾಗಿ, 'ಬರೀ ನದಿಯಷ್ಟೇ ಹರಿಯುತ್ತಿಲ್ಲ. ನೀನೂ ಹರಿಯುತ್ತಿದ್ದೀಯ' ಎಂದು ನುಡಿದ. ಇದೊಂದು ಮಾತು ಏಕಕಾಲಕ್ಕೆ ಅನೇಕ ಅರ್ಥಗಳನ್ನು ಸ್ಫುರಿಸುತ್ತದೆ. ಹರಿಯುತ್ತಿರುವುದು ಶಿಷ್ಯನ ಮನಸ್ಸು ಹೌದಾದರೆ, ಅವನ ವ್ಯರ್ಥವಾದ ಕಾಲವನ್ನೂ ಅದು ಸೂಚಿಸುತ್ತದೆ.

ಮತ್ತೊಂದು ಕಥೆಯಲ್ಲಿ; ಶಿಷ್ಯನೊಬ್ಬ ತನ್ನ ಗುರುವಿನಲ್ಲಿ ವಿದ್ಯಾರ್ಥಿಯಾಗಿ ಕಲಿಯುತ್ತಾ ಇರುತ್ತಾನೆ. ಬಹುಕಾಲ ಹಾಗೇ ಸಾಗುತ್ತದೆ. ಆಗ ಶಿಷ್ಯನಿಗೆ ತನ್ನ ಕಲಿಕೆಯ ಪ್ರಗತಿಯ ಬಗ್ಗೆ ಪ್ರಶ್ನೆಗಳು, ಅನುಮಾನಗಳೂ ಏಳುತ್ತವೆ. ಸರಿ ತನ್ನ ಗುರುವಿನಲ್ಲಿ ಅವನು ಕೇಳುತ್ತಾನೆ, 'ಇನ್ನೂ ಎಷ್ಟು ಕಾಲ ನಾನು ಕಲಿಯಬೇಕು' ಎಂದು. ಆಗ ಗುರುವು ತನ್ನಲ್ಲಿದ್ದ ದೊಣ್ಣೆಯಿಂದ ಶಿಷ್ಯನನ್ನ ಬಾರಿಸಲು ಆರಂಭಿಸುತ್ತಾನೆ. ಮೊದಲ ನಾಲ್ಕೈದು ಪೆಟ್ಟುಗಳನ್ನು ಸಹಿಸಿಕೊಂಡು ಶಿಷ್ಯ ಸುಮ್ಮನಿದ್ದವನು ನಂತರದ ಪೆಟ್ಟು ಬೀಳದಂತೆ ದೊಣ್ಣೆ ಹಿಡಿದುಕೊಂಡ, ಮತ್ತೂ ಬಡಿಯಲು ಉದ್ಯುಕ್ತಿಸಿದ ಗುರುವಿನ ದೊಣ್ಣೆಯನ್ನು ಕಿತ್ತುಕೊಂಡು ಅವನಿಗೇ

CC-0. Nepal Sanskrit Academy, Kathmandu Collection

ವಾಪಸ್ಸು ಒಂದೆರಡು ಬಾರಿಸಿಯೂ ಬಿಟ್ಟ, ಆಗ ಗುರು ಹೇಳಿದ, 'ನೋಡು ನೀನು ಕಲಿತದ್ದು ಇಷ್ಟೇ. ನೋವು ಸಹಿಸಿದೆ, ಪ್ರತಿಭಟಿಸಿದೆ. ಆದರೆ ಗುರುವನ್ನೇ ಬಡಿಯುವ ಮೂಲಕ ನಿನ್ನಲ್ಲಿ ಇನ್ನೂ ವಿನಯ ಮೂಡಿಲ್ಲ ಎನ್ನುವುದನ್ನು ತೋರಿಸಿಕೊಂಡೆ' ಎಂದು. ನಾಚಿದ ಶಿಷ್ಯ ಗುರುವಿನಲ್ಲಿ ಕ್ಷಮೆ ಯಾಚಿಸಿದ. ಹೀಗೆ ಹೇಳಬೇಕಾದ ವಿಷಯಗಳನ್ನು ಕಥೆ, ದೃಷ್ಟಾಂತಗಳ ಮೂಲಕ ಬೌದ್ಧ ಶಿಕ್ಷಣ ಕ್ರಮವು ಒಂದು ಅನುಭವವಾಗಿ ಅದನ್ನ ಕಲಿಯುವವನ ತಿಳಿವಿಗೆ ದಕ್ಕುತ್ತದೆ. ಬೌದ್ಧ ತತ್ತ್ವವು ಆತ್ಮದ ಅಸ್ತಿತ್ವವನ್ನ ಒಪ್ಪುವುದಿಲ್ಲ. ಅದು ಪ್ರಜ್ಞೆಯನ್ನು ನಂಬುತ್ತದೆ. ವ್ಯಕ್ತಿಯೊಬ್ಬನ ಜೀವಿತಾವಧಿಯ ನಂತರ ಆತನ ಪ್ರಜ್ಞೆಯು ಪ್ರಯಾಣ ಬೆಳೆಸುತ್ತದೆ. ತಮ್ಮ ಮಿತಿಯ ಅರಿವು ಮೂಡಿಸುವುದು ಬೌದ್ಧ ತತ್ತ್ವ ಪ್ರಕೃತಿ ಮತ್ತು ವ್ಯಕ್ತಿಗಳ ಒಗ್ಗೂಡುವಿಕೆಯನ್ನ ರೂಪಿಸಲು ಬುದ್ಧಿ ಭಾವದ ಸಮ್ಮಿಳನಕ್ಕೆ ಅದರ ಶಿಕ್ಷಣ ಪದ್ಧತಿಯ 'ಸಮರಕಲೆ'ಯಂಥಾ ಪ್ರಕಾರಗಳು ಕಲಾತ್ಮಕವಾಗಿಯೂ ಯಶಸ್ವಿಯಾಗುತ್ತದೆ. ಜೀವನ ತತ್ತ್ವವಾಗಿಯೂ ರೂಢಿಗೊಳ್ಳುತ್ತದೆ.

ಬೌದ್ಧ ವಾಸ್ತುಶಾಸ್ತ್ರದ ಕಾಣ್ಕೆಯು ಎರಡು ಅಂಶಗಳನ್ನು ಬಹುಮುಖ್ಯವಾಗಿ ಪ್ರತಿಪಾದಿಸುತ್ತದೆ. ಅವು 'ಪರಮಸತ್ಯ' ಹಾಗೂ 'ಸಾಪೇಕ್ಷಸತ್ಯಗಳು'. ಬೌದ್ಧ ವಾಸ್ತುಶಾಸ್ತ್ರಕ್ಕೆ ದೈವಿಕ ರಕ್ಷಕರೂ ಇದ್ದಾರೆ. 'ಮೈತ್ರೇಯ ಬೋಧಿಸತ್ತ್ವ' ದೊಡ್ಡ ನಗೆಯೊಂದಿಗೆ ಕಾಣಬಹುದಾದ ಜನಪ್ರಿಯ ಭಿಕ್ಷು ರೂಪ. ಅದು ಪ್ರಚುರಗೊಳಿಸುತ್ತಿರುವ ಸಂಗತಿಗಳು ಅನೇಕ. ಹಸನ್ಮುಖಿಗಳಾಗಿ ವಿನಯಶೀಲತೆ ಹೊಂದಿ ಕಲಿಕೆಯ ಸಾಧನೆ ಸಹಿಸಬೇಕೆಂಬ ತತ್ತ್ವ ಅವನು ಬಿಂಬಿಸುತ್ತಾನೆ. ನಮನಶೀಲತೆ, ನಿಷ್ಪಕ್ಷಪಾತಿತನ ಹಾಗೂ ಸಹಿಷ್ಣುತೆಯ ಪ್ರತೀಕವಾಗಿ ಅವನ ದೊಡ್ಡಹೊಟ್ಟೆಯು ಬಿಂಬಿತಗೊಂಡಿದೆ. ಇಲ್ಲಿನ ದಿಕ್ಪಾಲಕರ ಪರಿಕಲ್ಪನೆಯೂ ಸೊಗಸಾಗಿದೆ. ಮೂಡಲ ದಿಕ್ಕಿನ ದಿಕ್ಪಾಲಕ ತಂಬೂರಿ ಹಿಡಿದು ಎಲ್ಲೆಗಳ ರಕ್ಷೆ ಹಾಗೂ ಜವಾಬ್ದಾರಿತನದ ಪ್ರತೀಕವಾಗಿದ್ದಾನೆ. ಪಡುವಣ ದಿಕ್ಕಿನ ರಕ್ಷಕನು ಹಾವು ಅಥವಾ ಡ್ರ್ಯಾಗನ್ ಹಿಡಿದು ವ್ಯಾಪಕವಾದ ದೃಷ್ಟಿಕೋನ ಹಾಗೂ ಜ್ಞಾನದ ಪ್ರತೀಕವಾಗಿದ್ದಾನೆ. ಕತ್ತಿಹಿಡಿದ ಉತ್ತರ ದಿಕ್ಕಿನ ರಕ್ಷಕ ಪ್ರಗತಿ ಹಾಗೂ ಸಂತುಷ್ಟಿಯ ಪ್ರತೀಕ. ದಕ್ಷಿಣ ದಿಕ್ಪಾಲಕ ವ್ಯಾಪಕವಾದ ಅಧ್ಯಯನ ಹಾಗೂ ಕಲಿಕೆಯ ಪ್ರತೀಕವಾಗಿದ್ದಾನೆ. ಬುದ್ಧನ ಬೋಧೆಗಳನ್ನು ಸಮಗ್ರವಾಗಿ ಒಟ್ಟುಗೂಡಿಸಿ ನಿರೂಪಿಸಿದವರು 'ಶಾಕ್ಯ'ಮುನಿಗಳು. ಬುದ್ಧಬೋಧೆಯನ್ನು ತ್ರಿಪಿಟಿಕಾ ಎಂದು ಕರೆಯಲಾಯಿತು. ಅದರಲ್ಲಿ ಸಂತ್ರ, ವಿನಯ ಹಾಗೂ ಶಾಸ್ತ್ರ ಎಂದು ವಿಭಾಗಿಸಲಾಗಿದೆ. ವಿನಯವು ಅನುಭೂತಿ ಹಾಗೂ ನಿಯಮಗಳನ್ನು ಕುರಿತಾಗಿದ್ದರೆ ಶಾಸ್ತ್ರವು ವ್ಯಾಖ್ಯಾನ ಹಾಗೂ ವಿವರಗಳನ್ನು ಹೊಂದಿದೆ.

CC-0. Nepal Sanskrit Academy, Kathmandu Collection

ಜೈನ ಶಿಕ್ಷಣ ದರ್ಶನ

ಜೈನ ಧರ್ಮದಲ್ಲಿ 'ಸಮಾಧಿ ಸುತ್ತಂ' ಗ್ರಂಥದಲ್ಲಿ ಹೇಳಲಾಗಿರುವ ಬೋಧೆಗಳನ್ನು ತನ್ನ ಶಿಕ್ಷಣ ಪದ್ಧತಿಯ ಆಧಾರವಾಗಿ ಬಳಸುತ್ತದೆ. ಮನುಷ್ಯನ ಪರಮೋಚ್ಚ ಸ್ಥಿತಿ 'ನಿರ್ವಾಣ'ವನ್ನು ಸಾಧಿಸಲು ತತ್ತ್ವಗಳು ಅಗತ್ಯವೆಂದು ಭಾವಿಸುತ್ತ ಜ್ಞಾನವೆನ್ನುವುದು ಆತ್ಮವೊಂದರ ಅವಿಭಾಜ್ಯ ಅನಿವಾರ್ಯ ಸ್ಥಿತಿ. ಜ್ಞಾನವಿಲ್ಲದ ಯಾವ ಜೀವವೂ ಅಸ್ತಿತ್ವದಲ್ಲಿ ಇರುವುದಿಲ್ಲ. ಆದರೆ ಆತ್ಮವು ತನ್ನ ಜ್ಞಾನ ಪಡೆಯಲು ವ್ಯಕ್ತಿಯ ಕರ್ಮವು ತಡೆಗೋಡೆಯಾಗಿ ನಿಲ್ಲುತ್ತದೆ. ಕರ್ಮಗಳ ಸಂಪೂರ್ಣ ನಿರಸನದಿಂದ ಅನಂತ ಜ್ಞಾನವನ್ನು ಹೊಂದಲು ಸಾಧ್ಯ.

ಜೈನ ಗ್ರಂಥಗಳ ಪ್ರಕಾರ ಮೈತ್ರಿ, ಕ್ರಿಯೆ, ಪ್ರಮೋದ, ಕರ್ಮ (ದಯಾಪರತೆ) ಮತ್ತು ತಾಲಸ್ಥ್ಯ (ಯಾವುದೇ ಅತಿರೇಕಗಳಿಗೆ ಹೋಗದ ಸ್ಥಿತಿ) ಮನುಷ್ಯನೊಬ್ಬನ ಉನ್ನತಿಗೆ ಅಗತ್ಯವಾದವುಗಳು. ಇದನ್ನು ಆಚಾರ್ಯ ಉನುಸ್ವತಿ ತಮ್ಮ 'ತತ್ತ್ವರಥ ಸೂತ್ರ' ಎಂಬ ಗ್ರಂಥದಲ್ಲಿ ಜೈನ ಧರ್ಮ ಸಮ್ಯಕ್ ದರ್ಶನಕ್ಕೆ ಹೇಗೆ ಅಗತ್ಯವೆಂದು ವಿವರಿಸಿದ್ದಾರೆ. ಅವುಗಳೆಂದರೆ; ಪ್ರಸಾಮ (ಶಾಂತತೆ ಹಾಗೂ ಸಮಚಿತ್ತದಿಂದ ಉದ್ಭವಿಸುವ ಸಂತುಷ್ಟಿ) ಸಂಯೋಗ (ಪಾಪಕಾರ್ಯಗಳಿಂದ ನಿರಂತರ ದೂರ ಉಳಿಯುವುದು ಮತ್ತು ಕರ್ತವ್ಯ ನಿರ್ವಹಣೆಗೆ ನಿರಂತರ ಉತ್ಸುಕತೆ ಹೊಂದಿರುವುದು) ಅನುಕಂಪ (ಎಲ್ಲ ರೀತಿಯ ದಯೆ, ಅಹಿಂಸೆ, ಸಹೋದರತ್ವ ಭಾವ) ಆಸ್ತಿಕ್ಯ (ಸತ್ಯದ ಬಗೆಗಿನ ಗಾಢವಾದ ನಂಬಿಕೆ ಹೊಂದಿರುವುದು)

ಜೈನ ಸಿದ್ಧಾಂತದ ಅನ್ವಯ ವ್ಯಕ್ತಿಯ ಉನ್ನತಿಯ ಮೂಲಕ ಸಮಾಜವು ತನ್ನ ಉನ್ನತಿಯನ್ನು ಸಾಧಿಸುತ್ತದೆ. ವ್ಯಕ್ತಿಯ ಶರೀರ ದಂಡನೆ, ಮಾನಸಿಕ ದಂಡನೆಗಳು ಅಗತ್ಯ ಎಂದು ಭಾವಿಸಿವೆ. ಶರೀರ ದಂಡನೆಗೆ ಉಪವಾಸ ಮುಂತಾದ ಪದ್ಧತಿಗಳಿದ್ದರೆ ಮಾನಸಿಕ ದಂಡನೆಗೆ ಹಠಯೋಗ ಪ್ರಧಾನ ಸಾಧನವಾಗುತ್ತದೆ. ಈ ಅನುಕ್ರಮಗಳ ವಿಶಿಷ್ಟ ಪ್ರತಿಪಾದನೆಯನ್ನು ಜೈನ ಶಿಕ್ಷಣ ಪದ್ಧತಿಯು ಮಾಡುತ್ತದೆ. ಅನುರಕ್ತತೆಯ ಪರಮೋಚ್ಚ ಸ್ಥಿತಿಯೇ ವಿರಕ್ತಿ ಎಂದು ಭಾವಿಸುತ್ತದೆ. ಇದನ್ನು ಸಾಧಿಸುವ ನೆಲೆಯಲ್ಲಿ ಗುರುವಿನ ಅಗತ್ಯವು ಇದೆಯಾದರೂ ಅದು ಸಾಧನೆಯ ಹಾದಿಗೆ ಪೂರಕವಾಗಿಯೇ ನಿಲ್ಲುತ್ತದೆ. ಗುರುವೊಂದು ಕೈಮರ.

ಸಿಖ್ ಶಿಕ್ಷಣ ದರ್ಶನ

ಸಿಖ್ ಧರ್ಮದ ಉದಯ ಒಂದು ಪ್ರತಿರೋಧದ ನೆಲೆಯಲ್ಲಿ ಆದದ್ದು. ಗುರು ಗ್ರಂಥ ಸಾಹಿಬ್‌ನ ಪ್ರಕಾರ ವ್ಯಕ್ತಿಗಿಂತಲೂ ಸಮಾಜ ಕೇಂದ್ರಿತವಾಗಿರುತ್ತದೆ. ಎರಡು ನೆಲೆಗಳಲ್ಲಿ ವ್ಯಕ್ತಿತ್ವದ ನಿರ್ಮಾಣವನ್ನು ಅದು ಪ್ರತಿಪಾದಿಸುತ್ತದೆ. ಒಂದು

CC-0. Nepal Sanskrit Academy, Kathmandu Collection

ಮನುಷ್ಯನ ಗುಣವರ್ಧನೆ ಮತ್ತೊಂದು ಶಕ್ತಿ ವರ್ಧನೆ. ಇದರ ಮೂಲಕ ಆತ್ಮೋನ್ನತಿ ಶಿಕ್ಷಣದ ಭೂಮಿಕೆಯಾಗಿರುತ್ತದೆ. ಶಿಕ್ಷಣದ ಮೂಲಕ ವ್ಯಕ್ತಿಯ ಅತ್ಯುತ್ತಮ ಚಾರಿತ್ರ್ಯ ನಿರ್ಮಾಣ ಹಾಗೂ ದೈಹಿಕ ಬಲಿಷ್ಠತೆಯೂ ಪ್ರಧಾನವೆಂದು ಭಾವಿಸುತ್ತದೆ. ಭಾವನಾತ್ಮಕ ಹಾಗೂ ಸೌಂದರ್ಯಾತ್ಮಕ ಪುಷ್ಠಿಯೂ ವ್ಯಕ್ತಿಗೆ ಅಗತ್ಯ.

ಜಿ. ಎಸ್. ಮನಸುಖಾನಿ ಅವರು ಪ್ರತಿಪಾದಿಸುವಂತೆ 'ಗುರುನಾನಕ್ ಮನುಷ್ಯನ ಚಾರಿತ್ರ್ಯ ಬೆಳವಣಿಗೆಯ ಮೂಲಕ ಮನುಷ್ಯ ಕುಲದ ಉನ್ನತಿಯನ್ನು ಪ್ರತಿಪಾದಿಸಿದರು. ಸದೃಢವಾದ ಚಾರಿತ್ರ್ಯವಂತರು ಜೀವನದ ನೈತಿಕ ಪರೀಕ್ಷೆಯ ಸಂದರ್ಭಗಳಲ್ಲಿ ಸೂಕ್ತವಾದ ಸಮಯಕ್ಕೆ ಸೂಕ್ತ ನಿರ್ಧಾರಗಳನ್ನು ಕೈಗೊಳ್ಳುವ ಕ್ಷಮತೆ ಪಡೆದಿರುತ್ತಾರೆ. ತತ್‌ಕ್ಷಣದ ನಿರ್ಧಾರಗಳನ್ನು ಕೈಗೊಳ್ಳುವಂತಹ ಪ್ರಲೋಭನೆಗಳು ಎದುರಾದಾಗಲೂ ಮನುಷ್ಯನಲ್ಲಿ ವಿವೇಕ ಮತ್ತು ಧೈರ್ಯಗಳು ಬೇಕು. ಅನೇಕ ವರ್ಷಗಳ ಶಿಸ್ತುಬದ್ಧ ಹವ್ಯಾಸಗಳಿಲ್ಲದಿದ್ದರೆ ಮನುಷ್ಯರು ಪರಿಸ್ಥಿತಿಯ ದುಃಸ್ಥಿತಿಗೆ ಒಳಗಾಗುತ್ತಾರೆ'.

ಶಿಕ್ಷಣವು ವ್ಯಕ್ತಿಯ ಬೌದ್ಧಿಕ, ಸೌಂದರ್ಯಾತ್ಮಕ ಹಾಗೂ ಭಾವನಾತ್ಮಕ ನೆಲೆಗಳನ್ನು ಬೆಳೆಸುವಂತಿರಬೇಕು. ಗುರುವಾಣಿಯ ಪ್ರಕಾರ ಸಮಾಜಕ್ಕೆ ನಿರುಪಯೋಗಿಯಾಗಿ ವ್ಯಕ್ತಿಯೊಬ್ಬನೇ ಉದ್ಧಾರವಾಗುವುದು ಸಾಧುವಲ್ಲ. ವ್ಯಕ್ತಿಯೊಬ್ಬನು ಶಿಕ್ಷಣ ಪಡೆಯುವ ಮೂಲಕ ಅಂತಿಮವಾಗಿ ಅದು ಆ ಸಮಾಜದ ಉದ್ಧಾರಕ್ಕೆ ಕಾರಣವಾಗಬೇಕು.

ಗುರುನಾನಕರ 'ವಾಯಿದಾ ವಿಚಾರೇ ತನ ಪರೋಪಕಾರೇ' ಯಾವುದು ಸರ್ವರ ಉಪಯೋಗಕ್ಕೆ ಬರುವುದೋ ಆ ಶಿಕ್ಷಣವು ಉತ್ತಮವಾದದ್ದು. ಈ ಸಾಲುಗಳನ್ನ ವಿವರಿಸಿಕೊಳ್ಳುವುದಾದರೆ 'ವಾಯಿದಾ' ಎಂದರೆ ಶಿಕ್ಷಣ. ಈ ಶಿಕ್ಷಣವು ಅಧ್ಯಯನ ಜ್ಞಾನಗಳ ಅರ್ಥೈಸಿಕೊಳ್ಳುವುದು, ದೃಷ್ಟಿಕೋನ, ಇವುಗಳ ಮೂಲಕ ಪರೋಪಕಾರವೇ ಜ್ಞಾನದ ಸಾರ. ಶಿಕ್ಷಣವು ಮನುಷ್ಯನ ಜೀವಿತದ ಆಚರಣೆಗೆ ಬಾರದಿದ್ದರೆ ಅದನ್ನು ವಿದ್ಯೆ ಎಂದು ಕರೆಯಲಾಗುವುದಿಲ್ಲ ಎನ್ನುತ್ತಾರೆ ನಾನಕರು. ಕೊನೆಗೆ ಶಿಕ್ಷಣ ಎಂದರೆ ದೈವಕಾರ್ಯಕ್ಕೆ ಸಜ್ಜುಗೊಳ್ಳುವ ಪ್ರಕ್ರಿಯೆ ಎಂದೇ ಭಾವಿಸುತ್ತದೆ.

ಸಮಾಜ ಕೇಂದ್ರಿತ ಸಿಖ್ ಶಿಕ್ಷಣದ ಕ್ರಮದಲ್ಲಿ ಎರಡು ನೆಲೆಗಳಲ್ಲಿ ಸಮಾಜ ರೂಪುಗೊಳ್ಳಬಯಸುತ್ತದೆ. ಭಾವನಾತ್ಮಕ ಹಾಗೂ ತಾತ್ತ್ವಿಕ ನೆಲೆಗಳಲ್ಲಿ, ತನ್ನ ಪರಂಪರೆ ಗುರುಹಿರಿಯರ ಬಗೆಗಿನ ಅಬಿಮಾನ, ಆದರ ಭಾವಗಳು ಒಂದು ನೆಲೆಯದಾದರೆ, ವ್ಯಕ್ತಿಯೊಬ್ಬ ತನ್ನ ಆಚರಣೆಯ ಮೂಲಕ ತನ್ನ ಸಮಾಜಕ್ಕೆ ಏನನ್ನು ಕೊಡುತ್ತಾನೋ ಅವನು ಸಮಾಜದಿಂದ ಅದನ್ನೇ ಪಡೆಯುತ್ತಾನೆ.

CC-0. Nepal Sanskrit Academy, Kathmandu Collection

ಈ ಪ್ರಕ್ರಿಯೆಯಲ್ಲಿ ಗುರು ಎಂಬುದು ಪ್ರಾಕೃತಿಕವಾಗಿ, ಸಾಮಾಜಿಕವಾಗಿ, ತಾತ್ತ್ವಿಕವಾಗಿ ರಕ್ಷಿಸುವ ಶಕ್ತಿ ಎಂದೇ ಭಾವಿಸಲಾಗುತ್ತದೆ. ಆಹಾರ ಮತ್ತು ಆರೋಗ್ಯ ಎರಡನ್ನೂ ಪ್ರಧಾನವಾದ ಕಾಳಜಿಯಾಗಿ ಭಾವಿಸುವ ಸಿಖ್ ಪಂಥದ ದೃಷ್ಟಿಕೋನವು, ಅಪಾರವಾದ ಕಾಳಜಿಯಿಂದ ಸಮುದಾಯದ ರಕ್ಷಣೆ, ಸೇವೆಗಳು ತನ್ನ ಉನ್ನತಿಯ ದಾರಿ ಎಂದು ನಂಬಿ ಬದುಕುವ ವ್ಯಕ್ತಿ ನಿರ್ಮಾಣದಲ್ಲಿ ನಿರತವಾಗಿದೆ.

❀ ❀ ❀

CC-0. Nepal Sanskrit Academy, Kathmandu Collection

The underpinning of the education system today and yesterday

✍ **Dr. Sushrutha S.**
Asst Professor,
Amrita Viswa Vidyapeetham, Coimbatore

General Assembly of the United Nations (UNGA) has identified quality education as a fourth Sustainable Developmental Goals (SDGs) to be achieved by 2030, which was set in 2015. Progressive societies emphasize quality education more than anything because that's one of the major contributors to constructing a social consciousness through individual progress, especially in shaping overall social harmony. All the established nations have their own policies and methodology for implementing the education system. However, defining what education is, the immediate and long-term goals to be achieved through education, and the very process of it differs from a nation, a community, and religion to others. One may find a clear distinction in defining education in Bharat when compared to all the other nations, as it has been known that Bharata hosts varieties of fields of knowledge in the most celebrated manner. Most advanced universities exist in this Rashtra, having the most progressive society ever that humanity has witnessed for a very long. Bharata means an individual or an institution which is Rata (engaged with) in Bha (light, knowledge). Though cultural and social diversity is glorified in Bharata, it followed a string of unity and universal humanism for universal wellbeing.

CC-0. Nepal Sanskrit Academy, Kathmandu Collection

'Universal well-being' is the principle on which the entire education system has been initiated, developed, and promoted in every field of knowledge in Bharath, the land of wisdom. Education is not merely the right of every citizen as advocated by the present constitution of the world, but a set of modalities and methodologies practiced to achieve an intended goal in diverse fields of knowledge, particularly freedom from bondages.

Understanding these nuances of the Vedic/Indic Education system needs a closer look at the meta-structure of the knowledge system along with the method of handing it over to the next generations successfully. This article summarises the system of education in Q&A style of Upanishads as that is the most successful way of communicating the content.

This article is going to summarise the following aspects: definition, method of imparting knowledge, final and intermediate goals, future possibilities and workable models while answering simple and plain questions.

Bharatiya perspective on Education

Buddhi Vikasa – any process with which one's discrimination of actions, thoughts, behaviour and the entire lifestyle chooses the constructive personality traits that is Education. In Samskritam, it's called BUDDHI VIKASA, as given in a shloka. It seems the goal and the path have been summarised in this definition as read in the following Shloka.

यः पठति लिखति पश्यति परिपृच्छति पंडितान् उपाश्रयति ।
तस्य दिवाकरकिरणैः नलिनीदलं इव विस्तारिता बुद्धिः ॥

One who reads, writes, sees, inquires, and lives in the company of learned, his intellect expands as the lotus petals expand due to the rays of the sun.

Intellectual expansion, or any progress towards Sva-

CC-0. Nepal Sanskrit Academy, Kathmandu Collection

vikasa (self-expansion) through Buddhi-Vriddhi, is education. Transformation occurs in Buddhi to be more Saatvik to receive the wisdom of existential reality. It reveals the true nature of everything ultimately.

The axioms of education from a Bharatiya point of view

अमृतस्य पुत्राः – Everyone is inherently immortal. Irrespective of the environment we are born in, we inherit the infinite nature of ourselves beyond identity.

यदेव ब्रह्माण्डे तदेव पिण्डाण्डे – what exists in the universe, the same exists in the individual – all the wonders seen outside are already within but masked and covered by pity small identity. It just needs a push from some source; through education inner potentiality gets expressed with the guidance of an able mentor called Aharya or Guru.

न ह्यात्मा नाम कस्यचिदप्रसिद्धो भवति – There is no one who is strange oneself; everyone has an estimation of oneself about the possibilities, merits, challenges, weaknesses et cetera. When it's worked on in detail about oneself, the divinity within expresses out makes a constructive life.

स्वभावस्तु प्रवर्तते – Self-nature overrules all imposed qualities which are acquired, developed, or externally injected contextually. In the critical situation of life, what is known to be Svabhava/Prakriti (nature) takes over the situation by its inherent demonstration.

प्रकृतिपुरुषसंयोगः – Each person is a combination of Prakriti and Purusha. Prakriti helps Purusha to reflect on himself in her so that Purusha realizes he is not under the clutch of any bondage. The goal of life remains to be aware of self which is uninfected and unadulterated by external-transient changes and pains.

अन्वेष्टव्यो गुरुः – Guru needs to be searched with effort. In this journey of life, Guru plays a significant role in bringing sparks

CC-0. Nepal Sanskrit Academy, Kathmandu Collection

the light of knowledge within. The search for Guru is a common factor available in Upanishads. There is nothing that is not a Guru if only one has the eyes to see. For Upamanyu, 32 life forms in the forest played the role of Guru.

श्रद्धावान् लभते ज्ञानम् – Commitment and trust, the fundamental quality of a student, carry the highest value proposition in terms of opening of the door of knowledge to the maximum possible. Almost all Shastras discuss Shraddha as the basic quality to be practiced irrespective of the field of study.

The fields of education in Sanatana Bharata

The whole social construct of a nation depends upon the knowledge source. The better and stronger the basement, the higher and more reliable the infrastructure. For Bharat this is so true in terms of what this culture considers a standard reference point and basis of all developmental goals. Veda is Apaurusheya (non-human-intellect-born) and Anadi (existing beyond the timeframe). The Rishis, the medium through which Veda Mantras have come into a tangible form for the use of universal well-being, never ever claimed to be the authors of the Vedas. Since the Vedas are Apaurusheya, they are the most reliable in terms of being most objective and non-favorable to only one set of communities or society.

To maintain the objectivity of the meaning of Veda Mantras, developed auxiliary Shastras to keep everything aligned with the original meaning. Thus, expansion happed to strengthen the original form and its content as originated. Along with Chaturdasha Vidyasthana, 4 more Shastras have been added to make 18 Vidyasthanas in total.

Apart from eighteen Vidyasthanas, 64 Kalas is yet another list to ponder upon from a perspective of fields of study. A

CC-0. Nepal Sanskrit Academy, Kathmandu Collection

deeper analysis would suggest that 64 Kalas may be included in Upa-Vedas and Upa-Angas. Thus, the areas of study would be stratified as shown below in the table.

The 18 Vidya-Sthanas are:

Ashtadasha Vidya Sthana (18 branches of formal studies)

S. No.	Titles	Details of Included areas
1	The Vedas	Rgveda, Yajurveda, Samaveda, and Atharvaveda
2	Four Upa Vedas	Ayurveda (medicine), Dhanurveda (weaponry), Gandharvaveda (arts), and Arthaveda (management)
3	Six Vedangas	Shiksha (phonetics), Vyakaranam (grammar), Chandas (prosody), Jyothisham (astronomy), Kalap (ritual), and Niruktam (philology)
4	Upa-Angas	Meemamsa (syntactical science), Nyaya (logics), Dharmashastra (social system), and Purana and Itihasa (history with values)

Possible outcomes of education

When it is said that a human being is a possibility of transformation, can everybody be transformed, or is everybody capable of transforming oneself? Ideally speaking, yes, this is the fundamental understanding of Vedic approach towards everyone. Considering the fact that we all belong to one of the categories, Satvik, Rajasic, and Tamasik, the preparedness and readiness for transformation happen within differs.

CC-0. Nepal Sanskrit Academy, Kathmandu Collection

For a Satvik person, it is relatively easy to change and transform; for a Rajasik it is difficult, and then for Tamasik the very transformation process becomes a challenging task as inertia dominates. By the way, no one is completely Satvik, Rajasik, or Tamasik absolutely; everyone is a unique combination of three Gunas. In a person, Sattva may be dominating; in some other Rajas, and in many may be Tamas. This combination of three Gunas makes a possibility of transformation accelerated or deaccelerated based on multiple factors in life, upbringing, environment, strength within, and its own journey till the recognizable form.

Primary and secondary goals of education

STEM (science, technology, engineering and mathematics) gained traction after 2003 when The USA deprived of skilled workers in IT industries. It primarily focuses on critical thinking, problem-solving, higher-order thinking, design, and inference giving particular focus on industrial and technological growth. As stated above, Bharatiya education contemplates transforming a person from a human (Manava) being to a matured super-human being (Madhava) who intends to make the whole world a harmonious unit of existence, not the industry with which only human comfort level rises to destroy nature.

The primary goal of Bharatiya Shikshanam stands to bring out the potentiality (Shaktis) within; Iccha (desire), Jnana (knowledge), Kriya (action) in each one by providing a suitable environment, guidance, opportunities, and so on. A society must accommodate healthy, sound, vibrant members for an eternal world to bring order for a smooth journey for everyone born to be grown. Therefore, whichever method, technique, and pedagogy suits should be implemented based on the content and the goal fixed.

CC-0. Nepal Sanskrit Academy, Kathmandu Collection

Educational pedagogy in Bharat

In order to create a methodology for implementing a process in any established system, one needs to stand out and then make an analysis of the meta-structure, then provide a robust methodology to implement for a successful exercise.

As it has been indicated that education is the process of transformation happening within everyone, it is truly a tailor-made process. Education is highly and fundamentally subjective in nature. In earlier days, as read in many Shastras, transformation used to happen just by observation.

In an ideal case of transformation, the wise would practice and the taught will follow without any specific instruction manual. If a leader observes that a follower is not practicing it in the correct manner, then the leader would correct them by redemonstration, instruction etc. Very critical point over here is not actually how best a faculty or a teacher teaches, but to look after that each individual is able to internalise the process of transformation happening within. When it is observed that each person is different from the others externally and internally, mode of operation would be diverse in nature. Therefore, one may observe different methodologies followed in upanishads addressing varieties of students and stakeholders, for example Nachiketa was taught differently than Shwetaketu, Pippalada dealt students differently than Yajnavalkya in presenting Brahma Tattva, Mandukya follows different method of conveying the message than Brihdaranyaka, Bhrigu is taught Panchakosha model by self-inquiry. All these techniques and methodology follow unique path as the audience, or the learner differs.

In this context a concept derived from sankhya will play a critical role; Sattva, Rajas and Tamas. Be it the system of Varna, Ashrama, Purushartha, modalities of implementing concept of

CC-0. Nepal Sanskrit Academy, Kathmandu Collection

Dharma, human resource management etcetera, have been set up according to the nature of individual as mentioned above. However, the goal which is the ultimate freedom from all the bondages is achieved by Implementing diverse approach of educating upcoming generation. This is the reason that Maharshi Aurobindo advocates consulting the mind of a learner before putting them into group learning activity, rather looking into the status of a person in terms of physical appearance, economic strength, religious background and so on.

To be precise about the methodology of teaching in Bharat is to make a learner independent of a teacher, a self-dependent, Self-correcting Individual, and a conscious being. In all these descriptions of the methodology implemented for teaching, one common thread is self-awareness. That is the best educational methodology or pedagogy through which a person is made self-aware. If this is not achieved, then it's no more an education system or method of education imparting.

Fostering upcoming generations by implementing Bharatiya Shikshana Paddhati

By looking at the present situation of the education system, not just Bharat but the world has to think very seriously about implementing a new education system. NEP 2020 has tried to implement a few pieces of the education process inbuilt into Bharatiyata, but even more drastic changes need to be considered.

Some inputs have been presented here to think forward

Value education should not be a course to be studied as an explicit course but integrated with each course with the shared responsibility of the teacher and taught.

Schools should focus on making each student independent rather than dependent on just industrial expansion or only the comfort-oriented growth of modern advancements.

CC-0. Nepal Sanskrit Academy, Kathmandu Collection

The education system should see that everyone becomes an expanded version of oneself to be a most inclusive group of human beings with a precautionary measure to take destructive components down within a system.

Bringing balance between heart and brain should become one of the goals to be achieved to make a society a happily liveable institution.

Quality of education depends on the evaluation pattern. Changing the evaluation pattern would fetch a significant perspective change if done according to Bharatiya system of education.

❀ ❀ ❀

CC-0. Nepal Sanskrit Academy, Kathmandu Collection

CC-0. Nepal Sanskrit Academy, Kathmandu Collection

Veda Vijnana Shodha Samsthanam (VVSS)

Veda Vijnana Gurukulam - a rejuvenated centre of the Gurukula ideal started in 1997 when Janaseva trust commemorated its silver jubilee, after it had completed 25 years of its tenure celebrating its achievements. Veda Vijnana Gurukulam aims at preservation of the tradition of Vedas and Shastras in their original form and the perpetuation of the Gurukula ideal in the modern world.

Veda Vijnana Shodha Samsthanam is an inroad for Postgraduate studies and insightful research activities in traditional science and philosophies. As many students from Veda Vijnana Gurukulam developed their aspiration for a deeper level study and research, Janaseva trust created a centre for research activities under the following headings:

- Shastric Studies
- Consciousness Studies
- Philosophical Studies
- Centre for Shastra and Contemporary Studies

Recently in 2013, Karnataka Samskrita University recognised VVSS research activities considering its contribution by publishing books, conducting national conferences, bringing out research journals and various Veda-Shastra-oriented activities.

Veda Vijnana
Shodha Samsthanam
Centre for Śāstra and Contemporary Studies

धियो विश्वा विराजति।

VEDA VIJNANA SHODHA SAMSTHANAM ®
(RECOGNIZED BY KARNATAKA SANSKRIT UNIVERSITY)
JANASEAVA PREMISES, CHANNENAHALLI, MAGADI ROAD, BENGALURU - 562130

CC-0. Nepal Sanskrit Academy, Kathmandu Collection